

Ο Άγιος Γεώργιος στο Παλαιό Κάιρο
The Church of Saint George in Old Cairo

Ως των αιχμαλώτων ελευθερωτής, και των πτωχών υπερασπιστής,
ασθενούντων ιατρός, βασιλέων υπέρμαχος,
Τροπαιοφόρε Μεγαλομάρτυς Γεώργιε,
πρέσβευε Χριστώ τω Θεώ, σωθήναι τας ψυχάς ημών.

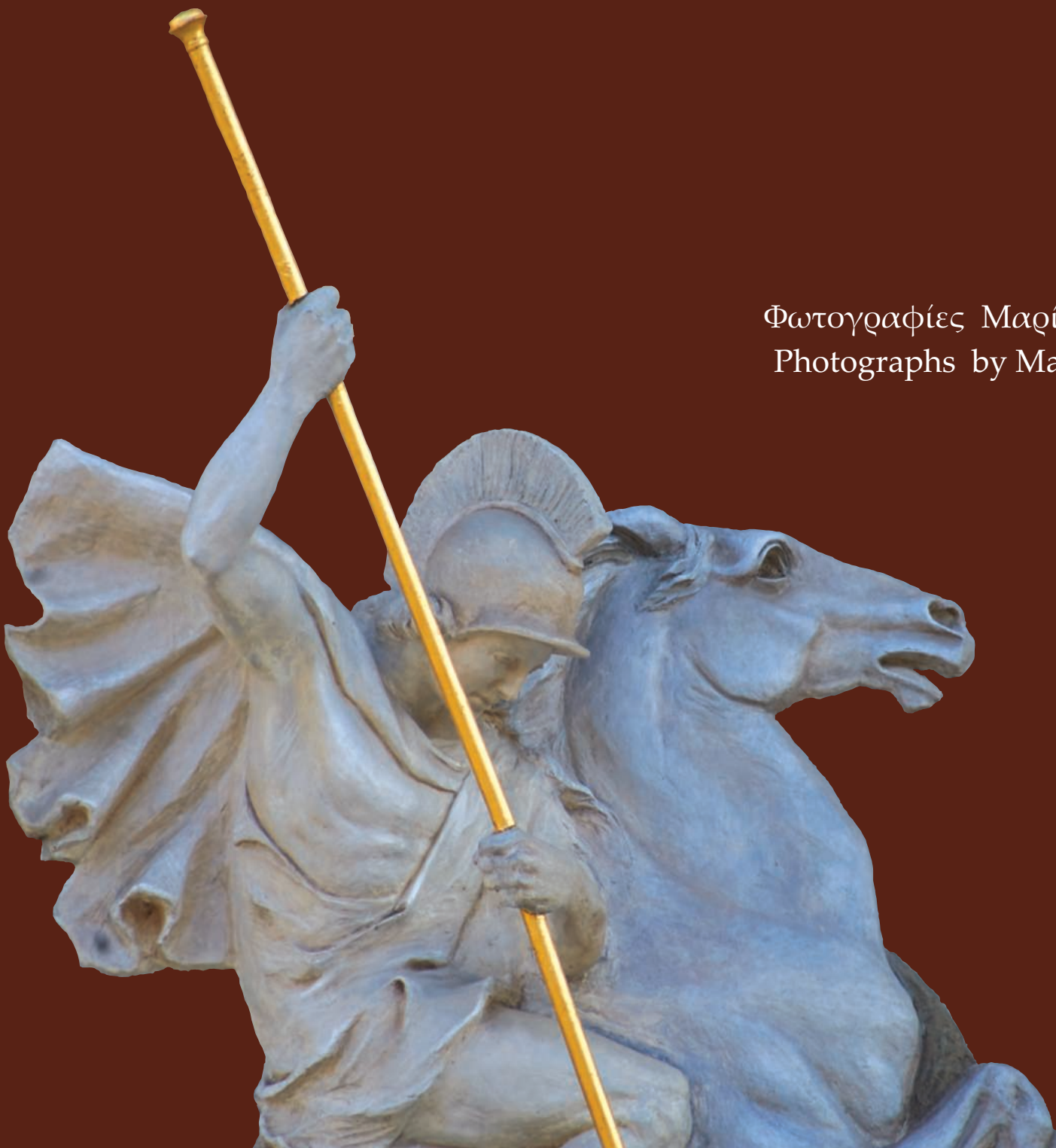
Liberator of captives, defender of the poor,
physician of the sick, and champion of kings,
O trophy-bearer, Great Martyr George,
intercede with Christ God that our souls be saved.

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΟΙ ΧΟΡΗΓΟΙ: ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΙΝΑ ΜΑΡΤΙΝΟΥ
EXCLUSIVE SPONSORS: ATHANASIOS AND MARINA MARTINOS

Επιμέλεια Γιώργος Μυλωνάς
Edited by Georgios Mylonas

Ο Άγιος Γεώργιος στο Παλαιό Κάιρο The Church of Saint George in Old Cairo

Φωτογραφίες Μαρία Στέφωση
Photographs by Maria Stefossi

IMPRESSUM:

Διευθυντής Συντάξεως: Γιώργος Μυλωνάς, Ιστορικός της Τέχνης

Φωτογραφίες: Μαρία Στέφωση

Μετάφραση του κειμένου του Peter Sheehan: Ηλέκτρα Ντούμα

Art director: Παν. Δρακόπουλος

Καλλιτεχνικός σχεδιασμός: Μαρία Στέφωση

Σκηνοθεσία της ταινίας «Θυρανοίξια του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο»: Ιωάννα Σπηλιοπούλου

Εκδοτική παραγωγή: Επτάλοφος ΑΕΒΕ

Editor: George Mylonas, Art Historian

Photographer: Maria Stefossi

Translation: Alexandra Doulmas

Art director: Panagiotis Drakopoulos

Lay-out: Maria Stefossi

Director of the film “Inauguration of Saint George Church in old Cairo”: Ioanna Spiliopoulou

Printed by Eptalofos SA, Greece

© Άμπελος 2016

ISBN: 978-960-93-7826-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / CONTENTS

Θεόδωρος Β΄ Πατριάρχης Αλεξανδρείας	7	Theodoros II, Patriarch of Alexandria
Σημείωμα εκδότη	15	Editor's Note
Peter Sheehan Ο Ναός και η Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο	29	Peter Sheehan The Church and Monastery of Saint George in Old Cairo
Mohamed Awad Ο Ιστορικός Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο	51	Mohamed Awad The Historic Church of Saint George in Old Cairo
Σταύρος Μαμαλούκος Η αρχιτεκτονική της Μονής του Αγίου Γεωργίου στο Κάιρο. Μια αποτίμηση	73	Stavros Mamaloukos The Architecture of the Monastery of Saint George in Cairo. An appraisal
Γεώργιος Μιχαήλ Η Νεότερη Ιστορία του Ναού του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο	89	Georgios Michail The Recent History of the Church of Saint George in Old Cairo
Παναγιώτης Τζουμέρκας Ιστορικά στοιχεία Ιεράς Πατριαρχικής Μονής Αγίου Γεωργίου Καΐρου	125	Panagiotis Tzoumerkas Historical Data on the Holy Patriarchal Monastery of Saint George in Cairo
Γιώργος Μυλωνάς Ο Κωνσταντίνος Παρθένης στη Ροτόντα της Ανατολής	149	Georgios Mylonas Constantinos Parthenis in the Rotunda of the East
Νικόλαος Μίνως Εργασίες συντήρησης του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο	205	Nikolaos Minos Conservation Works in the Holy Church of Saint George in Old Cairo
† Ευθύμιος Σουλογιάννης Μεγάλοι Ευεργέτες στην Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου	221	† Efthymios Soulogiannis Great Benefactors in the Holy Monastery of Saint George
Βίλλυ Πολίτη Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου και ο σύνδεσμός της με την παροικία	227	Villy Politi The Holy Monastery of Saint George and its Connection with the Greek Community
Δημήτρης Παυλόπουλος Έλληνες γλύπτες στο ελληνορθόδοξο κοιμητήριο Καΐρου	235	Dimitris Pavlopoulos Greek Sculptors in the Greek orthodox Cemetery of Cairo
Χρήστος Σ. Ζερεφός Βιωματικά της οικογένειας Ζερεφού σε σχέση με τον Άγιο Γεώργιο και το Ελληνικό Νεκροταφείο στο Κάιρο	251	Christos S. Zerefos Experiences of the Zerefos Family in Relation to the Monastery of Saint George and the Greek Cemetery in Cairo
Γεώργιος Πενέλης / Γρηγόρης Πενέλης Αναστήλωση του Ιστορικού Ναού του Αγίου Γεωργίου στο Κάιρο και του υποκείμενου Ρωμαϊκού πύργου	257	Georgios Penelis / Grigorios Penelis Restoration of the Historic Church of Saint George in Cairo and the underlying Roman Tower
Θυρανοίξια	264	Thyranoixia (Inauguration)

Θεοδώρου του Μακαριωτάτου,
Θειοτάτου τε και Παναγιωτάτου, Πατρός ημών και Ποιμενάρχου,
Πάπα και Πατριάρχου της Μεγάλης Πόλεως Αλεξανδρείας, Λιβύης, Πενταπόλεως, Αιθιοπίας,
πάσης γης Αιγύπτου και πάσης Αφρικής, Πατρός Πατέρων, Ποιμένος Ποιμένων,
Αρχιερέως Αρχιερέων, Τρίτου και Δεκάτου τε των Αποστόλων
και Κριτού της Οικουμένης πολλά τα Έτη.
Η Αυτού Θειοτάτη Μακαριότης ο Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής
κ.κ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β'

«**Ο** Κύριος ἡμῶν διὰ τοῦτο παραγέγονεν, ὥστε τὴν φύσιν ἀλλάξαι καὶ μεταβαλεῖν» (Μακαρίου Αἰγυπτίου, Πνευματικαὶ ομιλίες, 44, 1). Ο Ἰησοῦς Χριστὸς τέμνει στα δύο τὴν Ἱστορία των ἀνθρώπων. Εἶναι ὁ Θεὸς που ἐγίνε ἀνθρώπος. Ο Θεὸς δεν παρενέβη για νὰ ἐπιβάλλει στον ἀνθρώπο νὰ ὁμοιωθεῖ μαζί Του. Παρενέβη για νὰ ὁμοιωθεῖ ὁ ἴδιος με τὸν ἀνθρώπο, ὀδηγώντας τὴν ἀνθρώπινη φύση στο ἀκραῖο ἐπίτευγμα τῆς θεώσεως. Ἡ πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ στόχου δεν κατορθώνεται ἰδιωτικά, ἀλλὰ μόνο ὡς κατόρθωμα σχέσεων κοινωνίας, ἐντὸς τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία ἐγίνε τὸ σπῆτι τῆς ὑπαρξῆς μας.

Στὴ χώρα τοῦ Νείλου, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας μετέτρεψε τὴν οἰκουμενικότητα τοῦ κόσμου που δημιουργήσε ὁ ἰδρυτὴς τῆς σε δύναμη καταλυτικὴ για τὴν ἐξάπλωση τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας. Ἐγίνε ἡ μισγάγγεια ὅπου διασταυρώθηκε τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα με τὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἐγίνε τὸ σταυροδρόμι ὅπου συναντήθηκε ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ με τὸν ἐλληνικὸ φιλοσοφικὸ λόγο. Πίστη καὶ γνώση ἐνώσαν τὶς δυνάμεις τοὺς στὴν ἀναζήτηση τῆς Θείας Ἀγάπης.

Δύο χιλιετίες μετὰ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀποστολικῆς Διαδοχῆς συνεχίζει τὴν πορεία τῆς στο χώρο καὶ στο χρόνο, νικώντας τὴν ἱστορικὴ νομοτέλεια τῆς φθοράς. Ἐχοντας διευρύνει τὴν ἀκτῖνα δράσεώς τῆς σε ὁλόκληρη τὴν ἀφρικανικὴ ἥπειρο, συνεχίζει νὰ προσφέρει τὴν ἐμπειρία τῆς ψηλαφήσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἐργῶν-σημείων τοῦ. Διαιώνίζει τὴν εἰρηναία καὶ ἀγαπητικὴ μοιρασιά τοῦ ἄρτου καὶ τὴν κοινὴ πόση τοῦ οἴνου, ὡς εὐχαριστία στον Χορηγὸ τῆς ὑπάρξεώς μας.

Τὴν ἀγιαστικὴ δισχιλιετὴ παρουσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας φανερώνουν οἱ Ἅγιοί τῆς, ἡ Θεολογία τῆς, τὰ Προσκυνήματά τῆς. Μεταξύ αὐτῶν ξεχωρίζει ἡ ἀρχαία Πατριαρχικὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Παλαιοῦ Καΐρου. Στὴν μοναστικὴ αὐτὴ κιβωτῷ, λόγος, λατρεία καὶ εἰκαστικὴ ἐκφραση σάρκωσαν τὴν ὀρθόδοξη νοηματοδότηση τοῦ βίου. Στὸ Καθολικὸ, στὰ Παρεκκλήσια, στὶς λαβυρινθώδεις κατακόμβες, ἀφουγκράζεσαι ἀνθρώπων προσευχές, ψηλαφεῖς ἀμπώτιδες καὶ παλίσροιες τῆς ἱστορίας, ἰχνηλατεῖς τὴν Ὀρθοδοξία στο διάβα των αἰώνων. Τὴν Ὀρθοδοξία που, ὡς γεγονὸς κατεξοχὴν κοινωνικὸ, μετέτρεψε τὴν Μονὴ κατὰ καιροὺς σε νοσοκομεῖο, γηροκομεῖο, πτωχοτροφεῖο, σχολεῖο, καταφύγιο διωκόμενων.

Βέβαια ἡ πέτρα, τὸ σίδηρο, τὸ ατσάλι δεν ἀντέχουν. Ὡστόσο ὁ ἀνθρώπος ἀντέχει. Ἀντέχει ἡ δύναμη των ἀνθρώπων νὰ κρατηθοῦν στὶς ρίζες τοὺς, ἀκόμα καὶ ὅταν οἱ ἀνεμοὶ τῆς ζωῆς φυσοῦν ἀντίθετοι. Ἀντέχει τὸ ἥθος των ἀνθρώπων νὰ διατηρήσουν ἀνεξίτηλα στὴ συλλογικὴ μνήμη τὸ πνεῦμα, τὴν ψυχὴ, τὸ φρόνημα ἐκείνων που πέρασαν καὶ χάθηκαν, ὅσον ἀφορὰ τὴ σωματικὴ τοὺς διάσταση. Ἐκείνων ὁμως

που ζουν ανάμεσά μας και, σαν μια πυξίδα κρυμμένη, μας δίνουν προσανατολισμό με το δικό τους παράδειγμα ζωής, καθώς δεν λιποψύχησαν και δεν λησμόνησαν πίστη και αφετηρία, αλλά έκαναν την έρημο του χρόνου να ανθίσει.

Έτσι μπορεί το έδαφος να υποχώρησε, η λιθοδομή να αλλοιώθηκε, οι τοίχοι να υπέστησαν ρηγματώσεις, η στατικότητα να κατέστη επισφαλής. Ωστόσο ένα εργατικό μελίσσι αρχαιολόγων, μηχανικών, αρχιτεκτόνων και συντηρητών ήρθε να στερεώσει, να αναστηλώσει και να συντηρήσει την μνημειώδη μαρτυρία σε πείσμα των φθοροποιών δυνάμεων του χρόνου. Κινητήριος δύναμη αυτής της εργώδους δραστηριότητας υπήρξε η μεγαλοψυχία, η γενναιοδωρία και ο ανθρωπισμός της Μεγάλης Ευεργέτιδος Οικογενείας της Μαρίνας και του Αθανασίου Μαρτίνου. Έχοντας ακολουθήσει επιτυχημένη οικονομική και κοινωνική διαδρομή δεν λησμόνησε την Ορθοδοξία. Δαπάνησε το περίσσειμα των κόπων της προκειμένου να δοθεί σάρκα και οστά στο όνειρο η Ροτόντα της Ανατολής να ανακτήσει το αρχικό της κάλλος. Αναβιώνει την ένδοξη παράδοση Αβέρωφ, Τοσίτσα και Μπενάκη και ανακαινίζει προσκύνημα σπουδαίο, όχι μόνο της Ορθοδοξίας και της Χριστιανοσύνης, αλλά και προσκύνημα πανανθρώπινο, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας. Αναστηλώνει πανδοχείο ψυχών, που ζητούν την λύτρωση, την ηρεμία, την στήριξη. Αποκαθιστά φάρο Ορθοδοξίας και Ελληνισμού στη Νειλοχώρα.

Σε καιρούς μισαλλοδοξίας και δυσανεξίας, η φιλογενής οικογένεια Μαρτίνου διασώζει την ευγένεια και την αρχοντιά, ως δείκτη έργων πίστεως και αγάπης, προς επίρρωση των λόγων του Οδυσσέα Ελύτη: «Να μπορούσαν και τη σημασία των λαών να τη μετράνε όχι από το πόσα κεφάλια διαθέτουνε για μακέλεμα, όπως συμβαίνει στις μέρες μας, αλλά απ' το πόση ευγένεια παράγουν, ακόμη και κάτω από τις πιο δυσμενείς και βάνανσες συνθήκες, όπου το παραμικρό κεντητό πουκάμισο, το πιο φτηνό βαρκάκι, το πιο ταπεινό εκκλησάκι, το τέμπλο, το κιούπι, το χράμι, όλα τους αποπνέανε μian αρχοντιά» (Εν λευκώ, σελ. 346-347). Προς την οικογένεια της Μαρίνας και του Αθανασίου Μαρτίνου απονέμουμε εκθύμως την Πατριαρχική μας Ευαρέσκεια και προς όλους επικαλούμαστε τις πρεσβείες του αξιωθέντος το βραβείο της εν Χριστώ αληθείας Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου.

†Ο Πάπας καί Πατριάρχης Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β'

Κάιρο, 24 Απριλίου 2015

His Beatitude Theodoros,
Most Holy and Most Venerable, our Father and Shepherd,
Pope and Patriarch of the Great City of Alexandria, Libya, Pentapolis, Ethiopia,
the entire land of Egypt and all Africa,
Father of Fathers,
Shepherd of Shepherds, Hierarch of Hierarchs,
Thirteenth Apostle and Judge of the Ecumene.

“He who comes to God... ought to come with a view to this end, that he may be changed and altered from his former condition and conduct, and be made a good and new man...” (Macarius the Egyptian, *Spiritual Homilies*, 44, 1). Jesus Christ bisects the history of mankind. He is the God who became man. God did not intervene to impose on man to become the same as Him. He intervened in order to become Himself the same as man, guiding human nature to the ultimate attainment of theosis. Attainment of this goal is not achieved privately, but only through achievement of relations of communion within the body of the Church. The Church has become the dwelling-place of our existence.

In the land of the Nile, the Church of Alexandria transformed the ecumenicism of the world created by its founder into a catalytic force for spreading the truth in Christ. It became the thalweg where the Christian spirit intersected with the secular process of the Eastern Mediterranean. It became the crossroad where the Word of God encountered Hellenic philosophical discourse. Faith and knowledge joined forces in the quest for Divine Love.

Two millennia on, the Church of the Apostolic Succession continues its course in space and time, vanquishing the historical causality of decay. Having widened its ambit of action to the entire African content, it continues to offer the experience of coming into contact with Christ and His works-signs. It perpetuates the sharing of the bread in peace and love, and the drinking of the wine in communion, as act of gratitude to the Donor of our existence.

The sanctifying two-thousand-year presence of the Church of Alexandria is revealed by its Saints, its Theology, its Pilgrim Shrines. Outstanding among these is the ancient Patriarchal Monastery of Saint George in Old Cairo. In this monastic ark, discourse, worship and visual artistic expression have embodied the Orthodox bestowal of meaning on life. In the *katholikon*, the *parekklesia*, the labyrinthine catacombs, you meet the prayers of men, you touch the ebbs and flows of the tide of history, you trace Orthodoxy over the passage of the centuries. The Orthodoxy which, as *par excellence* social experience, turned the monastery at various times into hospital, for the elderly home poorhouse, school, refuge of the persecuted.

Of course stone, iron, steel do not endure. However, man endures. Men’s strength to cling to their roots endures, even when the winds of life are blowing in the opposite direction. Men’s ethos endures, to keep etched in the collective memory the spirit, the soul, the morale of those who have passed and have disappeared, as far as their corporeal dimension is concerned. Of those, however, who live among us and, like a hidden compass, give us direction with their own life example, since they did not flinch from and did not forget the faith and starting point, but made the desert of time blossom.

Thus, the ground may have subsided, the masonry may have altered, the walls may have suffered cracks, the statics may have become insecure. Nevertheless, a busy swarm of archaeologists, engineers, architects and conservators came to consolidate, to restore and to conserve the monumental testimony, defying the ravages of time. Driving force of this activity was the magnanimity, the generosity and the humanity of the Family of Great Benefactors, of Marina and Athanasios Martinos.

Having enjoyed a successful economic and social career, it did not forget Orthodoxy. It spent the surplus of its toil in order to give flesh and bones to the dream that the Rotunda of the East regain its original beauteous splendour. It revives the glorious tradition of the Averoff, Tositsas and Benakis families, and renovates an important pilgrim shrine, not only of Orthodoxy and Christianity, but also a place of worship for all mankind, regardless of race and religion. It rebuilds a hostelry of souls, which seek redemption, tranquility, support. It restores a beacon of Orthodoxy and Hellenism in the Land of the Nile.

In times of bigotry and intolerance, the Martinos family, in its esteem of the Orthodox Christian Nation, preserves civility and nobility, as index of works of faith and love, corroborating the words of Nobel laureate poet Odysseus Elytis: *“If they could measure the importance of peoples not by the number of heads for massacre, as happens today, but by how much kindness they produce, even under the most adverse and brutal conditions, where the tiniest embroidered shirt, the cheapest little boat, the humblest chapel, the icon-screen, the clay vase, the hand-woven bedspread, all were exuding a nobility”* (Carte Blanche, pp. 346-347). To the family of Marina and Athanasios Martinos we address gladly our Patriarchal Pleasure and to all we invoke the intermediations of the Great Martyr George who was worthily rewarded by the Truth in Christ.

†The Pope and Patriarch of Alexandria and All Africa
THEODOROS II

Cairo, 24 April 2015

The Monastery of Saint George in Old Cairo: Palimpsest of Civilizations

Egypt is full of monuments that bear witness to man's endeavour to withstand time and his will to conquer it. In the shadow of the monastery of St George in Old Cairo, in an area where the roots of the historic city are revealed, loom the nearby pyramids, witnesses to this will and endeavour. On wandering within the monastery, the visitor is overwhelmed by another feeling: he feels the breath of time enveloping him inside the church and in the Roman tower at its base, as if in an effort of reconciliation with it. It is this feeling which the present album seeks to convey to the reader, through the texts written specially for it and the photographs by Maria Stefossi, not as a systematic record of the monument, but as an attempt to delve into its long history.

Today, thanks to the initiative of the Patriarch of Alexandria and All Africa Theodoros and the support of the great benefactor of Orthodoxy Athanasios Martinos, the monument has been restored from its foundations, revealing not only to the faithful but also to the world a "palimpsest of civilizations", from Rome to Byzantium and from the Arab conquest to recent times, when the Patriarchate kept alight the undying flame of Hellenism and Christendom. So the monument has been handed over to the new era as unique testimony of encounter between illustrious civilizations, but also as bridge of religions under the shelter of St George, the great soldier-saint who brings into common prayer Christians and Muslims alike.

The history of the monastery is recounted eloquently by an interdisciplinary team of academics and researchers, from Greece and abroad, many of whom link their scholarly career with the monument: from the late Professor Efthymios Soulogiannis († 2015), *par excellence* historian of the Greeks of Egypt, who wrote for this publication his last article, to

Academician Christos Zerefos, who gives a *de profundis* deposition on the land of his forebears, and from Peter Sheehan, head of the Archaeological Service in Abu Dhabi, to Professor Panagiotis Tzoumerkas, who have authored authoritative texts on the monastery. Contributing alongside them to the narrative of the monastery is the Alexandrian architect of Greek origin Mohamed Faud Awad, to whose plans an ambitious restoration project was carried out, with the collaboration of Greek and Egyptian specialists. Details on the renovation works are given in their note by the engineers Georgios and Grigorios Penelis, while the widely-experienced conservator of ancient monuments, Nikos Minos, played a special role in the monastery's restoration.

Light is shed on the monument's history in recent times, with the building of the church at the dawn of the twentieth century, the peerless "Rotunda of the East", as well as the imposing tower, the priory and the surrounding buildings, by Professor Stavros Mamaloukos and the Egyptian architect Georgios Michail, whose doctoral dissertation was on the monastery in Old Cairo. A few yet exceptionally enlightening pages are devoted to the rich history of the art of which the monument is an ark: Professor Dimitrios Pavlopoulos presents the Neohellenic funerary sculpture in the cemetery, and correspondingly the editor of the album discusses the monumental iconography of the Alexandrian-born painter Constantinos Parthenis, in the dome of the church. Last, the monastery's historical ties with the flourishing Greek community of Cairo are brought to life by the research of Villy Politi, who has gathered fascinating testimonies from the congregants, the vital force of Egyptian Hellenism.

Georgios Mylonas

Το Μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο: Παλίμψηστο Πολιτισμών

Η Αίγυπτος είναι γεμάτη από μνημεία που δείχνουν την προσπάθεια του ανθρώπου ν' αντισταθεί στο χρόνο, τη θέλησή του να τον νικήσει. Στη σκιά της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο, σε μια περιοχή όπου φανερώνονται οι ρίζες της ιστορικής πόλης, προβάλλουν σε κοντινή απόσταση οι πυραμίδες ως τέτοια μοναδικά μνημεία της ιστορίας. Περιδιαβαίνοντας μέσα στο μοναστήρι, ο επισκέπτης έχει όλως άλλο αίσθημα: νιώθει την ανάσα του χρόνου να τον «τυλίγει» στο ναό και στο ρωμαϊκό πύργο στα ριζώματά του, σαν μία προσπάθεια συμφιλίωσης μαζί του. Αυτό το αίσθημα επιχειρεί να μεταφέρει στον αναγνώστη το παρόν λεύκωμα μέσα από ένα σύνολο μελετών γραμμένων ειδικά για τον ανά χείρας τόμο και τις φωτογραφίες της Μαρίας Στέφωση, όχι ως μία συστηματική καταγραφή του μνημείου, αλλά ως μία απόπειρα αναδίφησης στη μακρά του ιστορία.

Σήμερα, με πρωτοβουλία του Πατριάρχη Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής Θεοδώρου και συμπαραστάτη τον μεγάλο ευεργέτη της Ορθοδοξίας Αθανάσιο Μαρτίνο, το μνημείο αναστηλώθηκε από τα ριζώματά του για ν' αποκαλύψει στους πιστούς, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο, ένα «παλίμψηστο πολιτισμών», από τη Ρώμη στο Βυζάντιο κι από την Αραβική κατάκτηση στους νεότερους χρόνους, όταν το Πατριαρχείο κράτησε άσβεστη τη φλόγα του Ελληνισμού και της Χριστιανοσύνης. Έτσι και παραδόθηκε στη νέα εποχή ως μοναδικό μνημείο συνάντησης μεγάλων πολιτισμών, αλλά και γέφυρα θρησκευτών υπό την σκέπη του Αγίου Γεωργίου, του στρατηλάτη που φέρνει σε προσευχή από κοινού, τους Μουσουλμάνους και τους Χριστιανούς.

Την ιστορία της μονής ξετυλίγει με γλώσσα απλή μια διεπιστημονική ομάδα Καθηγητών κι ερευνητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό, συνδέοντας πολλοί από αυτούς την επιστημονική τους διαδρομή με το μνημείο: από τον αείμνηστο Καθηγητή Ευθύμιο Σουλογιάννη († 2015), τον κατ' εξοχήν ιστορικό των Ελλήνων της Αιγύπτου που

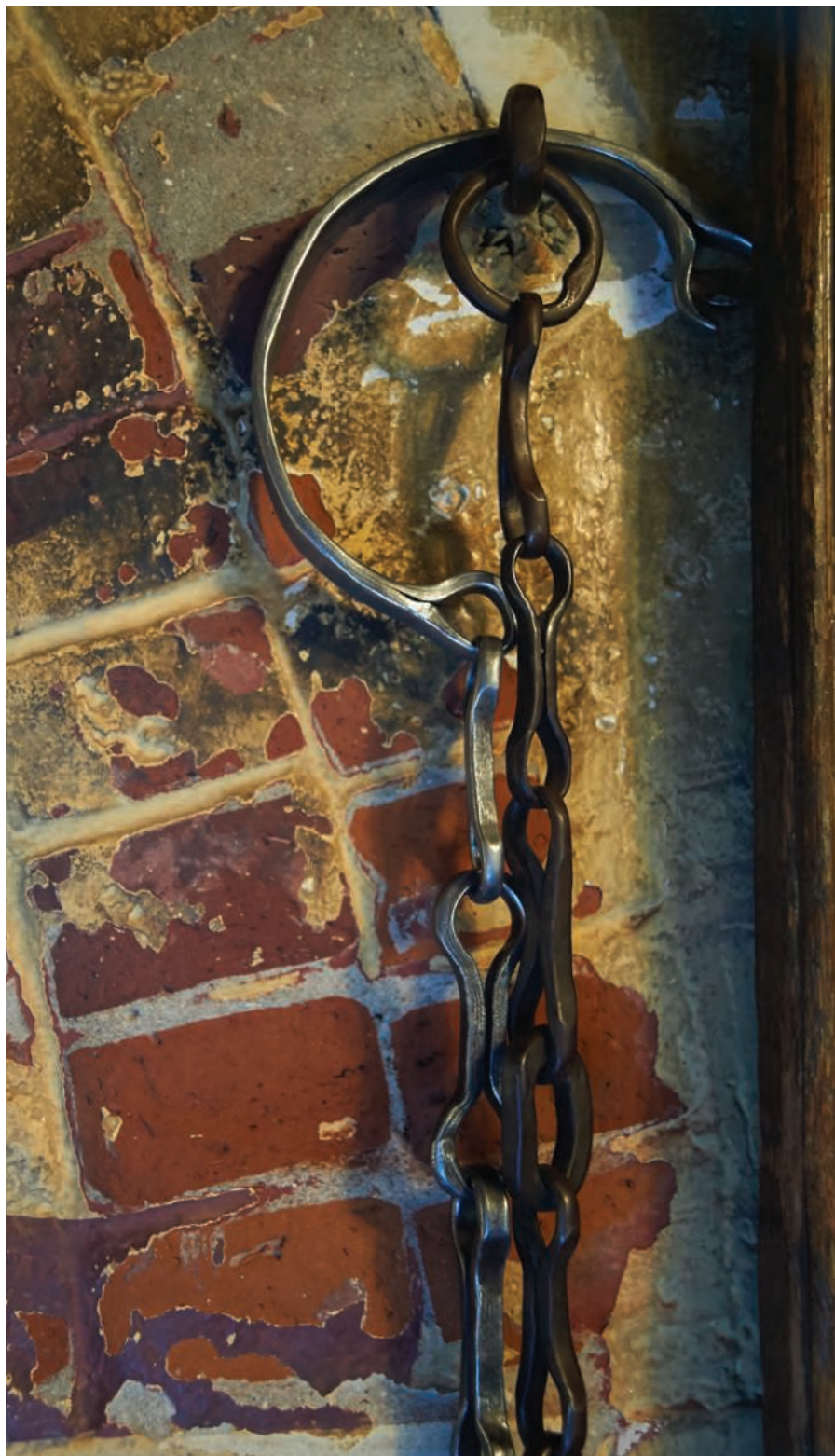
έγραψε για την ανά χείρας έκδοση το τελευταίο του άρθρο, ως τον Ακαδημαϊκό Χρήστο Ζερεφό που κάνει μία εκ βαθέων κατάθεση στον τόπο των προγόνων του· κι από τον Peter Sheehan, τον επικεφαλής της αρχαιολογικής υπηρεσίας στο Άμπου Ντάμπι, ως τον Καθηγητή Παναγιώτη Τζουμέρκα, που αφιέρωσαν για το μοναστήρι λαμπρά επιστημονικά συγγράμματα. Κοντά τους, συμβάλλουν στο αφήγημα της μονής ο ελληνικής καταγωγής, Αλεξανδρινός αρχιτέκτονας Μοχάμεντ Φουάντ Αουαντ, στα σχέδια του οποίου πραγματοποιήθηκε ένα μοναδικό αναστηλωτικό έργο, με τη σύμπραξη Ελλήνων κι Αιγυπτίων ειδικών. Λεπτομέρειες για τις ανακαινιστικές εργασίες παρέχουν στο σημείωμά τους οι Γεώργιος και Γρηγόρης Πενέλης, ενώ στην αποκατάσταση της μονής ξεχωριστό ρόλο έχει ο πολύπειρος συντηρητής Αρχαίων Μνημείων Νίκος Μίνως.

Στα νεότερα χρόνια, με το χτίσιμο του ναού στην αυγή του περασμένου αιώνα, ρίχνουν φως στη μοναδική «Ροτόντα της Ανατολής», αλλά και στον επιβλητικό πύργο, το ηγουμενείο και τα γύρω χτίσματα, ο Καθηγητής Σταύρος Μαμαλούκος και ο αιγυπτιώτης δρ. αρχιτεκτονικής Γεώργιος Μιχαήλ, που εκπόνησε την διατριβή του για το μοναστήρι στο Παλαιό Κάιρο. Μερικές μόνο, αλλ' εξαιρετικά διαφωτιστικές σελίδες από την πλούσια ιστορία της τέχνης που επιφυλάσσει το μνημείο ως κιβωτός, καταγράφουν ο Καθηγητής Δημήτριος Παυλόπουλος για τη νεοελληνική ταφική γλυπτική στο μοναστήρι και, αντίστοιχα, ο επιμελητής του παρόντος τόμου, για τη μνημειακή εικονογραφία του αλεξανδρινού Κωνσταντίνου Παρθένη. Τέλος, ο ιστορικός δεσμός της μονής με την εύρωστη ελληνική κοινότητα του Καΐρου φανερώνεται στην έρευνα της Βίλλυς Πολίτη, που συγκέντρωσε μοναδικές μαρτυρίες από τους πιστούς, τη ζώσα δύναμη του Ελληνισμού.

Γιώργος Μυλωνάς

Πιστοί από κάθε θρησκεία συρρέουν στο μοναστήρι για να προσκυνήσουν τη χάρη του Αγίου Γεωργίου, φέροντας τη μαρτυρική αλυσίδα του, ανάβοντας ένα κερί.
Believers of different faiths flock to the monastery to venerate St George, by holding the chain of his martyrdom, by lighting a candle.

Προηγούμενες σελίδες / previous pages: Pagano or variant of *Cairus Quae Olim Babilon Aegypti Maxima Urbs*

View of the Square “of the Greeks” (el-Roumeyleh) and the citadel of Cairo. This is print no. 640, engraved by Jean Duplessy-Bertaux, from the imperial coloured Elephant Folio edition of the *Description de l’Egypte*.

Note. According to Al-Maqrizi (c. 1400) the citadel served as the Governor of Cairo’s residence, the foundation stone of which was laid in 1176 by the Sultan’s eunuch of Greek origin, Emir Karakoush-Asadi (photograph-editing S.Ch. Zerefos).

Άποψη της πλατείας ονομαζομένης «των Ελλήνων» (el-Roumeyleh) και της Ακροπόλεως του Καΐρου. Πρόκειται για τη χαλκογραφία υπ. αρ. 640, χαράκτης Jean Duplessy-Bertaux, της αυτοκρατορικής έκδοσης της *Description de l’Egypte*, επιχρωματισμένο ElephanFolio. Σημ. Κατά τον Al-Maqrizi (ca 1400) η ακρόπολη χρησίμευε ως κατοικία του Διοικητή του Καΐρου, της οποίας η θεμελίωση έγινε από τον ελληνικής καταγωγής ευνούχο του Σουλτάνου, Εμίρη Karakoush-Asadi το 1176 (φωτογράφιση-επιμέλεια Σ.Χ. Ζερεφός).

Ο Ναός και η Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο The Church and Monastery of Saint George in Old Cairo

Peter Sheehan

Ιστορικός - Αρχαιολόγος, επικεφαλής των ιστορικών κτιρίων κι αρχαιολογικών χώρων στο Άμπου Ντάμπι. Εργάστηκε ιδιαίτερα πάνω στον ρωμαϊκό πύργο στα θεμέλια του Αγ. Γεωργίου Καΐρου και στη Μονή του Αγ. Γεωργίου.

Εισαγωγή στο Παλαιό Κάιρο

Αἴγυπτος ἐς τὴν Ἑλλήνες ναυτίλλονται ἐστὶ Αἴγυπτιοι σι ἐπικτητός τε γῆ καὶ δῶρον τοῦ ποταμοῦ.

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* II. 2

Ηπερίφημη περιγραφή της Αιγύπτου από τον Ηρόδοτο περιέχει τρία σημαντικά στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν, καθώς περιδιαβαίνουμε την ιστορία της Ιεράς Μονής του Αγίου Γεωργίου του Παλαιού Καΐρου – μία θεμελιώδη σχέση με τον ποταμό Νείλο, το ρόλο των πλοίων, των πλωτών δρόμων και του θαλάσσιου εμπορίου στη σύνδεση των πολιτισμών της Ανατολής και της Δύσης, καθώς και τη σημασία της ελληνικής παρουσίας μέσα στην πόλη για περισσότερο από δύομισι χιλιάδες χρόνια.

Το Παλαιό Κάιρο εκπροσωπεί τις ρίζες της πόλης, τον πυρήνα γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε η μεσαιωνική πόλη και τελικά η τεράστια σύγχρονη μητρόπολη. Κατοικείται συνεχώς για περισσότερο από δύομισι χιλιάδες χρόνια, από τα μέσα της πρώτης χιλιετίας π.Χ., όταν ιδρύθηκε για πρώτη φορά ένας εμπορικός οικισμός στην ανατολική όχθη του Νείλου. Επομένως, η κατανόηση του Παλαιού Καΐρου είναι το κλειδί για την κατανόηση της μεταβαλλόμενης ταυτότητας της πόλης, για την οποία πολλά στοιχεία ήρθαν στο φως από τις περιγραφές γεγονότων του παρελθόντος από τους αρχαίους ταξιδιώτες και αυτόπτες μάρτυρες, πολλοί εκ των οποίων είτε ήταν Έλληνες είτε έγραφαν στην ελληνική γλώσσα, την επίσημη διοικητική γλώσσα από την Αίγυπτο των Πτολεμαίων μέχρι τον πρώτο αιώνα της Αραβικής κυριαρχίας.

Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες αποκάλυψαν υποβλητικές και διαφωτιστικές πτυχές αυτής της μεταβαλλόμενης ταυτότητας, η οποία διατηρείται στον άλλο, αρχαίο, κόσμο που παραμένει θαμμένος κάτω από το έδαφος. Αυτή η μεγαλύτερη κατανόηση της αρχαιολογίας είναι το άμεσο αποτέλεσμα της σύγχρονης εξάπλωσης της πόλης πάνω στις

Peter Sheehan

Historian - Archaeologist, head of Historic Buildings and Landscapes in Abu Dhabi. He worked on the Roman Tower beneath the Greek Orthodox church of Saint George (Mari Girgis) and the Monastery of Saint George.

An Introduction to Old Cairo

the Egypt to which the Greeks go in their ships is an acquired country, the gift of the river.

Herodotus, *Histories* II. 2

Herodotus' famous description of Egypt contains three significant elements to bear in mind as we navigate the history of the Monastery of St George in Old Cairo – a fundamental relationship to the River Nile, the role of ships, waterways and maritime trade in connecting the civilizations of East and West, and the importance of the Greek presence within the city for more than two and half thousand years.

Old Cairo represents the origins of the city, the nucleus from which the medieval city and ultimately the vast modern metropolis has grown. It has been continuously occupied for more than two and a half thousand years since a trading settlement was first founded here on the eastern bank of a channel of the Nile around the middle of the first millennium BC. Understanding Old Cairo is therefore key to understanding the changing identity of the city, much of which is brought to life in the descriptions of ancient travellers and contemporary witnesses to past events, many of them either Greek or writing in Greek, the language of administration in Egypt from the Ptolemies through to the first century of Arab rule.

Recent archaeological work has revealed evocative and illuminating glimpses of this changing identity preserved in the other, ancient, world that remains buried below the ground. This greater understanding of the archaeology has actually come as a direct result of the modern encroachment of the city on its ancient roots. With the construction of the Aswan Dam and the huge influx of rural population into the ruined areas of the medieval city from the 1970s onwards, the groundwater level in Old Cairo rose by 2m. from the late 1970s onwards, flooding the lower levels of ancient buildings that had become basements or crypts as the ground level

αρχαίες δομές. Με την κατασκευή του φράγματος του Ασουάν και την τεράστια εισροή αγροτικού πληθυσμού στις ερειπωμένες περιοχές της μεσαιωνικής πόλης από τη δεκαετία του 1970 και μετά, η στάθμη των υπόγειων υδάτων στο Παλαιό Κάιρο έχει αυξηθεί κατά 2 εκατοστά από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, πλημμυρίζοντας τα χαμηλότερα επίπεδα των αρχαίων κτηρίων που είχαν γίνει υπόγεια ή κρύπτες, καθώς το επίπεδο του εδάφους σταδιακά υψώθηκε με την πάροδο του χρόνου. Ένα από τα σημαντικότερα κτίρια είναι ο Ναός και η Μονή του Αγίου Γεωργίου, χτισμένο πάνω σε έναν από τους τεράστιους πύργους κυκλικής κάτοψης του ρωμαϊκού οχυρού της Βαβυλώνας, που κατασκευάστηκε από τον αυτοκράτορα Διοκλητιανό το 300 μ.Χ. περίπου. Την περίοδο 2000-2006 η αιγυπτιακή κυβέρνηση, με χρηματοδότηση από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, υλοποίησε ένα μεγάλο πρόγραμμα για τη μείωση της στάθμης των υπογείων υδάτων στο Παλαιό Κάιρο, δίνοντας πρόσβαση στα χαμηλότερα επίπεδα της Μονής του Αγίου Γεωργίου και των άλλων μνημείων. Έτσι ξεκίνησαν οι ουσιαστικές εργασίες συντήρησης, οι οποίες κορυφώθηκαν με την αποκατάσταση του ναού και της μονής, που αυτό το βιβλίο τιμά.

Μέρος αυτής της μεταβαλλόμενης ταυτότητας αποτυπώνεται στα διαφορετικά ονόματα που έχουν χρησιμοποιηθεί για το Παλαιό Κάιρο κατά τη διάρκεια των δύομισι χιλιάδων ετών. Ο πρώτος οικισμός ιδρύθηκε στην ανατολική όχθη του Νείλου σε ίση απόσταση μεταξύ της πρωτεύουσας Μέμφιδος και της Ηλιούπολης – «της πόλης του ήλιου», την οποία επισκέφθηκαν ο Πλάτων και ο Μέγας Αλέξανδρος και που αργότερα έγινε ένα κέντρο πνευματικής παιδείας υπό τη βασιλεία των Πτολεμαίων. Αυτός ο πρώτος οικισμός ονομάστηκε Βαβυλώνα, παίρνοντας την ονομασία του, σύμφωνα με τις αρχαίες αφηγήσεις, επειδή ιδρύθηκε από αποίκους από την ομώνυμη αρχαία πόλη της Μεσοποταμίας, αν και είναι πιθανό ότι υπάρχει μια ετυμολογική προέλευση από την αρχαία αιγυπτιακή *pr-H'api n Iwnw* – «το σπίτι του Χαπί, θεού του Νείλου, στο Ον», την αρχαία αιγυπτιακή, εβραϊκή και ελληνική ονομασία της Ηλιούπολης.

Σε κάθε περίπτωση, ο τόπος ήταν (και παραμένει) Βαβυλώνα για τους Έλληνες, ένα όνομα που διατηρήθηκε κατά την κατασκευή του λιμανιού και του φρουρίου, υπό ρωμαϊκή κυριαρχία, και έως τον πρώτο αιώνα μετά την αραβική κατάκτηση της Αιγύπτου το 641 μ.Χ., όταν έγινε ο πυρήνας της νέας πρωτεύουσας Φουστάτ (Fustat). Η νέα αυτή πόλη ήταν (και παραμένει) *Misr* για τους Άραβες, λέξη που σημαίνει «πόλη φρούριο» και πιθανώς προέρχεται από το *Mitzraim* – μια αρχαία σημιτική λέξη για την Αίγυπτο, γνωστή από βαβυλωνιακά, ασσυριακά και ουγκαρίτικα κείμενα. Το νότιο τμήμα της μεσαιωνικής μητρόπολης, με το όνομα Fustat-Misr, τελικά εγκαταλείφθηκε υπέρ του βόρειου τμήματος που αναπτύχθηκε γύρω από την αρχικά ξεχωριστή βασιλική πόλη του Καΐρου, το όνομα της οποίας είναι Ευρωπαϊκή παραφθορά της αραβικής λέξης *al-qahira* – «η νικηφόρα πόλη», που ιδρύθηκε από τους Φατιμίδες το 969 μ.Χ.. Όμως, η περιοχή κατά μήκος του ποταμού, μέσα και γύρω από το ρωμαϊκό οχυρό, δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, και

gradually rose over time. One of the most significant of these buildings is the church and monastery of St George, built over one of the huge round towers of the Roman fortress of Babylon, constructed by the emperor Diocletian around AD 300. A major USAID-funded Egyptian government project to lower the groundwater in Old Cairo took place from 2000-2006, providing access to the lower levels of the Monastery of St George and the other monuments to allow the essential conservation work to begin which has now culminated in the restoration of the church and monastery celebrated in this book.

Part of this changing identity has been reflected in the different names for Old Cairo over the course of two and half thousand years. The first settlement was founded on the east bank of the Nile and lay midway between the capital at Memphis and Heliopolis – ‘the city of the sun’ visited by Plato and Alexander and later a seat of learning under the Ptolemies. This first settlement was called Babylon, taking its name, according to ancient accounts, from its foundation by settlers from the ancient Mesopotamian city of that name, although it is possible that there is an etymological derivation from the ancient Egyptian *pr-H'api n Iwnw* - ‘the house of the river god Hapi in On’, the ancient Egyptian, Hebrew and Greek name for Heliopolis.

In any case the place was (and remains) Babylon to the Greeks, a name that continued through the construction of the harbour and fortress under Roman rule and into the first century after the Arab Conquest of Egypt in 641 AD, when it became the nucleus of their new capital of Fustat. This new city was also (and remains) Misr to the Arabs, a word for ‘garrison town’ that is probably derived from Mitzraim – an ancient Semitic word for Egypt known from Babylonian, Assyrian and Ugaritic texts. Fustat-Misr was the name of the southern part of the medieval metropolis, eventually abandoned in favor of the northern part that grew around the initially separate royal city of Cairo, itself a European corruption of the Arabic *al-qahira* – ‘the city victorious’, founded by the Fatimids in AD 969. The area along the river in and around the Roman fortress was never abandoned however, and the name Babylon continued to be used well into the medieval period by European travellers and merchants, when it began to be replaced by *Vieux Caire*, *Vecchio Cairo* and Old Cairo, all names implicitly recognizing that these travellers knew where the origins of the medieval city lay.

Accompanying these changes of name, the timeline of Old Cairo has been marked by a series of momentous events and campaigns of construction and destruction. In AD 112 the Roman emperor Trajan shifted the mouth of the ancient canal linking the Nile with the Red Sea to Babylon and built a great stone harbour at its entrance. The canal and the land route alongside it were to become defining features of the topography of the city that grew along its course. These features survived into modern times, with the last section of the canal in the city filled in only during the 1890s. Dramatic new evidence for the ancient canal was revealed between 2002 and 2004, when the massive stone walls of Trajan’s harbour including parallel sections forming the 40m – wide entrance to the Red Sea canal were discov-

το όνομα Βαβυλώνα συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά τη μεσαιωνική περίοδο από ευρωπαίους ταξιδιώτες και εμπόρους, όταν άρχισαν να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά Vieux Caire, Vecchio Cairo και Παλαιό Καΐρο, ονόματα τα οποία αναγνώριζαν εμμέσως ότι αυτοί οι ταξιδιώτες ήξεραν που βρίσκονταν οι ρίζες της μεσαιωνικής πόλης.

Συνοδεύοντας τις αλλαγές του ονόματος, η ιστορία του Παλαιού Καΐρου έχει σημαδευτεί από σειρά βαρυσήμαντων γεγονότων και προσπαθειών για ανοικοδόμηση και καταστροφή. Το 112 μ.Χ. ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Τραϊανός μετατόπισε την είσοδο της αρχαίας διώρυγας που συνδέει το Νείλο με την Ερυθρά Θάλασσα στη Βαβυλώνα και κατασκεύασε εκεί ένα μεγάλο πέτρινο λιμάνι. Η διώρυγα και ο παρακείμενος χερσαίος δρόμος έμελλαν να γίνουν καθοριστικά χαρακτηριστικά της τοπογραφίας της πόλης που αναπτύχθηκε κατά μήκος της. Αυτά τα χαρακτηριστικά επιβίωσαν έως τη σύγχρονη εποχή, αφού το τελευταίο τμήμα της διώρυγας μέσα στην πόλη μπαζώθηκε μόλις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1890. Δραματικά νέα στοιχεία για την αρχαία διώρυγα ήρθαν στο φως μεταξύ του 2002 και του 2004, όταν τα τεράστια πέτρινα τείχη του λιμανιού του Τραϊανού συμπεριλαμβανομένων των παράλληλων τμημάτων που διαμορφώνουν την ευρεία είσοδο 40 μέτρων της διώρυγας της Ερυθράς Θάλασσας ανακαλύφθηκαν κάτω από δύο από τους παλαιότερους και πιο σεβαστούς ναούς του Παλαιού Καΐρου, το Ναό του Αγίου Γεωργίου και το ιερό του Ναού του Abu Serga. Μερικά από αυτά τα τμήματα εκτίθενται και παρουσιάζονται τώρα στους επισκέπτες στο ισόγειο του πύργου.

Περί το 300 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός περιέκλεισε το λειτουργικό λιμάνι και την είσοδο της διώρυγας μέσα στο επιβλητικό φρούριο της Βαβυλώνας. Τμήματα του τείχους του φρουρίου σώζονται μέχρι σήμερα, πάνω από το έδαφος, και θέτουν τα φυσικά όρια του Παλαιού Καΐρου. Οι πρόσφατες αρχαιολογικές εργασίες δείχνουν ότι αρχικά το φρούριο ήταν σημαντικά μεγαλύτερο από ό, τι υποδηλώνουν τα τμήματα πάνω από το έδαφος, και ότι ένα μεγάλο μέρος του βόρειου τμήματος, με τα μεγαλύτερα και πιο εντυπωσιακά κτίρια που προσαρτήθηκαν από την αραβική ελίτ και ενσωματώθηκαν στην καρδιά της νέας πόλης, τώρα βρίσκεται κάτω από το ελληνικό νεκροταφείο βόρεια της Μονής του Αγίου Γεωργίου. Ο Ναός του Αγίου Γεωργίου και το φρούριο της Βαβυλώνας αποτελούν σημαντικές θέσεις στο πλαίσιο της βυζαντινής ιστορίας της Αιγύπτου, δεδομένου ότι ο Μελχίτης πατριάρχης της Αιγύπτου συνδύαζε την εκκλησιαστική, τη διοικητική και τη στρατιωτική εξουσία από την περίοδο του Ιουστινιανού και μετά. Μάλιστα, ήταν ο τελευταίος Μελχίτης πατριάρχης, ο Κύρος, ο οποίος υπερασπίστηκε το φρούριο της Βαβυλώνας κατά την επτάμηνη πολιορκία που προηγήθηκε της πτώσης του, τη Δευτέρα του Πάσχα, το 641 μ.Χ.

Η πόλη Fustat επεκτάθηκε σημαντικά κατά τον πρώτο αιώνα της αραβικής κατοχής, και συνέχισε να επεκτείνεται σταθερά προς τα βόρεια και τα ανατολικά στη συνέχεια, καταπίνοντας σταδιακά μία σειρά από ξεχωριστούς διοικητικούς ή στρατιωτικούς περιβόλους που αρχικά είχαν ιδρυθεί έξω από τα όριά της. Μεγάλο τμήμα του νότιου και ανα-

ered beneath two of the oldest and most venerated churches of Old Cairo, the church of St George and the sanctuary of the church of Abu Serga. Some of these sections are now displayed and presented for visitors within the ground floor level of the tower.

Around AD 300 the emperor Diocletian enclosed the still-functioning harbour and the entrance to the canal within the imposing fortress of Babylon. A number of sections of the fortress wall survive today above ground and have come to physically define Old Cairo. The recent archaeological work has shown that the fortress was originally substantially larger than the parts above ground would suggest and that much of the northern part, with the larger and more impressive buildings that were annexed by the Arab elite and incorporated into the heart of their new city, now lies beneath the north of the monastery of St George. The church of St George and the fortress of Babylon both represent significant locations in the context of the Byzantine history of Egypt, for the Patriarch of Alexandria combined ecclesiastical, administrative and military powers from the period of Justinian onwards, and it was the last of these solider-patriarchs, Cyrus, who defended the fortress of Babylon during the seven-month siege that preceded its fall on Easter Monday AD 641.

Fustat expanded dramatically in the first century after the Arab Conquest, and continued to grow steadily to the north and east thereafter, gradually swallowing up a series of separate military or administrative enclosures that had originally been founded outside its limits. Much of the southern and eastern part of the early city was destroyed and abandoned during the Abbasid conquest of Egypt in 750, but the core of Fustat recovered until a series of economic and political disasters known as 'The Great Crisis' in the eleventh century led to the southern part of the city being finally abandoned, its buildings robbed for material and the site becoming a vast dumping ground for Cairo and a wasteland used only for noxious industries downwind of the city.

Today the area in and around the fortress is home to some of the oldest surviving monuments of Christianity, Islam and Judaism in Egypt, and continues to be a unique place of pilgrimage sacred to Egyptians and visitors of all three faiths. Besides the monastery of St George, the walls of the fortress enclose a synagogue and a group of ancient Coptic churches, several of them linked to the cult of military martyrs (notably St George and St Sergius) popular since the mid-fifth century AD. Immediately to the north is the mosque of 'Amr ibn al-'As, the first great congregational mosque in Africa, according to tradition founded by the conqueror at the gates of the fortress. These monuments of Old Cairo enjoy a host of historic, mythological and sacred associations with the lives and deaths of prophets, martyrs and saints. Even the modern cemeteries that have grown up to the north and east of the surviving fortress walls over the past hundred years reflect the enduring appeal of Old Cairo and a continuing desire to be associated with its history, sanctity and cultural significance.

τολικού τμήματος της παλαιάς πόλης καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της κατάκτησης της Αιγύπτου από τη δυναστεία των Αββασιδών το 750 μ.Χ., αλλά ο πυρήνας του Fustat επανέκαμψε έως ότου μια σειρά από οικονομικές και πολιτικές καταστροφές, γνωστές ως «η μεγάλη κρίση», τον ενδέκατο αιώνα οδήγησαν στην οριστική εγκατάλειψη του νοτίου τμήματος, τη σύληση των κτιρίων και την μετατροπή της περιοχής σε μια απέραντη χωματερή για το Κάιρο και ένα σκουπιδότοπο για τις ρυπογόνες βιομηχανίες κοντά στην πόλη.

Σήμερα η περιοχή μέσα και γύρω από το φρούριο φιλοξενεί μερικά από τα παλαιότερα σωζόμενα μνημεία του Χριστιανισμού, του Ισλάμ και του Ιουδαϊσμού στην Αίγυπτο, και συνεχίζει να αποτελεί μοναδικό τόπο προσκυνήματος για τους Αιγύπτιους και τους επισκέπτες των τριών θρησκειών. Εκτός από τη Μονή του Αγίου Γεωργίου, τα τείχη του φρουρίου περικλείουν μία συναγωγή και μία συστάδα αρχαίων Κοπτικών εκκλησιών, πολλές από τις οποίες σχετίζονται με τη λατρεία των στρατιωτικών μαρτύρων (κυρίως του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Σεργίου), δημοφιλών από τα μέσα του πέμπτου αιώνα μ.Χ.. Στα βόρεια βρίσκεται το τζαμί του Amr bin al-As, το πρώτο μεγάλο τζαμί στην Αφρική, το οποίο σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε από τον κατακτητή στις πύλες του φρουρίου. Αυτά τα μνημεία του Παλαιού Καΐρου απολαμβάνουν μια σειρά από ιστορικούς, μυθολογικούς και ιερούς δεσμούς με τις ζωές και τους θανάτους των προφητών, μαρτύρων και αγίων. Ακόμα και τα σύγχρονα νεκροταφεία που έχουν αναπτυχθεί στα βόρεια και ανατολικά των σωζόμενων τειχών κατά τον τελευταίο αιώνα αντικατοπτρίζουν την αστείρευτη διαχρονική χάρη του Παλαιού Καΐρου και μια ακατάπαυστη επιθυμία για σύνδεση με την ιστορία, την ιερότητα και την πολιτιστική σημασία του.

Πρώιμη ιστορία του Παλαιού Καΐρου – Πρώτες επαφές με την Ελλάδα και την Ανατολή

Θέλω, ωστόσο, τώρα να μιλήσω για κάτι που ελάχιστοι απ' όσους ταξιδεύουν στην Αίγυπτο το έχουν αντιληφθεί. Κάθε χρόνο εισάγονται από την Ελλάδα αλλά και από τη Φοινίκη στην Αίγυπτο πλήλινα δοχεία κρασί

(Ηρόδοτος, Ιστορίαι III. 6)

Οι πρώτες ιστορικές πηγές που αναφέρουν την ίδρυση της Βαβυλώνας χρονολογούνται στον πρώτο αιώνα π.Χ., αλλά τα πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα αποκαλύπτουν ότι το Παλαιό Καΐρο πρωτοκατοικήθηκε γύρω στα μέσα του έβδομου αιώνα π.Χ., κατά τη βασιλεία της 26ης Δυναστείας, η οποία είχε ως διοικητική βάση την πόλη Σάις στο δυτικό Δέλτα του Νείλου.

Η περίοδος 664-332 π.Χ., γνωστή ως Ύστερη Περίοδος, είδε την ενσωμάτωση της Αιγύπτου τόσο στο ευρύτερο πολιτικό και εμπορικό κόσμο όσο και στις αυτοκρατορικές και εδαφικές αντιπαλότητες της

Early history of Old Cairo – first contacts with Greece and the East

And one thing I shall tell of, which few of those who go in ships to Egypt have observed, and it is this:—into Egypt from all parts of Hellas and also from Phoenicia are brought twice every year earthenware jars full of wine

(Herodotus, Histories III. 6)

The first historical sources specifically mentioning the foundation of Babylon date only from the first century BC, but recent archaeological discoveries indicate that settlement in Old Cairo first began around the middle of the seventh century BC, during the reign of the kings of the 26th dynasty, who ruled from the city of Sais in the Western Delta.

The years from 664-332 BC are known as the Late Period, a time that saw Egypt's integration within both the wider political and mercantile world and the imperial and territorial rivalries of the Mediterranean and the Ancient Near East. Memories of earlier attempts to conquer Egypt by the Assyrian kings Esarhaddon and Ashurbanipal and by the Babylonian king Nebuchadnezzar (605-562 BC), as well as the subsequently successful conquest by Cambyses and Achaemenid Persian rule from 525-404 BC, were merged and preserved by later historians down to the seventh century AD, when John of Nikiu writes of Babylon that:

Nebuchadnezzar, King of the Magi and Persians, was the first to build its foundations and to name it the fortress of Babylon.

For the contemporary context of this period we are fortunate to have the account of Herodotus, writing between 450-420 BC, who devotes his Book II and much of Book III to descriptions of Egypt:

because there is no country that possesses so many wonders, nor any that has such a number of works which defy description. Not only is the climate different from that of the rest of the world, and the rivers unlike any other rivers, but the people also, in most of their manners and customs, exactly reverse the common practice of mankind.

Herodotus describes the intrigues and struggles for power between the great empires of the East, often aided by the 'men of bronze', the mercenaries and adventurers who founded the first Greek trading colonies in Egypt:

certain Ionians and Carians who had sailed forth for plunder were compelled to come to shore in Egypt, and they having landed and being clad in bronze armour, one of the Egyptians, not having before seen men clad in bronze armour...brought a report to Psammetichos that bronze men had come from the sea...So he, perceiving that the saying of the Oracle was coming to pass, dealt in a friendly manner with the Ionians and Carians, and with large promises he persuaded them to take his part.

Herodotus also paints a vivid picture of the trading colonies set up in this period by different city-states around the royal capital at Memphis:

there is now a sacred enclosure at Memphis, very fair and well ordered, lying on that side of the temple of Hephaistos which faces the North Wind. Round about this enclosure dwell Phoenicians of Tyre, and this whole region is called the Camp

Μεσογείου και της Αρχαίας Εγγύς Ανατολής. Μνήμες παλαιότερων προσπαθειών για κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Ασσυρίους βασιλιάδες Εσαρχαδδών και Ασουρμπανιπάλ, και από το βασιλιά της Βαβυλώνας Ναβουχοδονόσωρ (605-562 π.Χ.), καθώς και την εν συνεχεία επιτυχή κατάκτηση από τον Καμβύση και την περσική κυριαρχία από τον οίκο των Αχαιμενιδών (525-404 π.Χ.), συγχωνεύθηκαν και διατηρήθηκαν από τους μεταγενέστερους ιστορικούς μέχρι τον έβδομο αιώνα μ.Χ., όταν ο Ιωάννης Νικίου γράφει για τη Βαβυλώνα:

Ο Ναβουχοδονόσωρ, ο βασιλιάς των Μάγων και των Περσών, ήταν ο πρώτος που έχτισε τα θεμέλιά της και την ονόμασε το φρούριο της Βαβυλώνας.

Ευτυχώς, το πλαίσιο αυτής της περιόδου περιγράφηκε από τον Ηρόδοτο (450-420 π.Χ.), ο οποίος αφιερώνει το Βιβλίο II και μεγάλο τμήμα του Βιβλίου III των Ιστοριών του σε περιγραφές της Αιγύπτου:

επειδή από οποιαδήποτε άλλη χώρα αυτή διαθέτει τα περισσότερα θαυμαστά πράγματα, και τα έργα της υπερβαίνουν κάθε περιγραφή σε σύγκριση με τις άλλες χώρες· μαζί με το ξεχωριστό κλίμα τους, που είναι διαφορετικό, και με τη φύση του ποταμού τους, που είναι αλλιώτικη από των άλλων ποταμών, οι Αιγύπτιοι έχουν θεσπίσει και όλα σχεδόν τα ήθη και τα έθιμά τους, αντίθετα με των άλλων ανθρώπων.

Ο Ηρόδοτος εξιστορεί τις ίντριγκες και τις μάχες για εξουσία ανάμεσα στις μεγάλες αυτοκρατορίες της Ανατολής, συχνά με τη βοήθεια των ανθρώπων «με χάλκινες πανοπλίες», των μισθοφόρων και των τυχοδιωκτών που ίδρυσαν τις πρώτες ελληνικές εμπορικές αποικίες στην Αίγυπτο:

μερικοί Ιωνες και Κάρες, που είχαν σαλπάρει για πλιάτσικο, ξέπεσαν από ανάγκη στην Αίγυπτο, όπου βγήκαν στη στεριά, και όπως φορούσαν χάλκινες πανοπλίες, ένας Αιγύπτιος που δεν είχε ξαναδεί ανθρώπους με χάλκινες πανοπλίες, πήγε στον Ψαμμήτιχο... και του ανάγγειλε ότι από τη θάλασσα είχαν φτάσει κάτι χάλκινοι άνθρωποι... Τότε αυτός, καταλαβαίνοντας ότι ο χρησμός βγαίνει αληθινός, φέρνεται πολύ φιλικά στους Ιωνες και στους Κάρες, και δίνοντάς τους μεγάλες υποσχέσεις, τους πείθει να πάνε με το μέρος του.

Ο Ηρόδοτος δίνει επίσης μια ζωντανή εικόνα των εμπορικών αποικιών που συστάθηκαν κατά την περίοδο αυτή από διάφορες πόλεις-κράτη γύρω από τη βασιλική πρωτεύουσα στη Μέμφιδα:

στη Μέμφιδα υπάρχει σήμερα τέμενος, όμορφο και πολύ ωραίο στολισμένο, το οποίο βρίσκεται στα νότια του Ηφαιστείου· γύρω στο τέμενος κατοικούν Φοίνικες από την Τύρο, και όλη αυτή η περιοχή ονομάζεται Στρατόπεδο των Τυρίων... Στους Ιωνες ωστόσο και στους Κάρες που συνεργάστηκαν μαζί του, έδωσε ο Ψαμμήτιχος τόπους να κατοικήσουν, αντικριστούς, έχοντας τον Νείλο ανάμεσά τους, και στους χώρους αυτούς δόθηκε το όνομα Στρατόπεδα.

Η περιγραφή του Ηροδότου δεν αναφέρει τη Βαβυλώνα, αλλά όπως και οι άλλες περιοχές μπορεί να ήταν ένα «μέρος της γης» που χορηγήθηκε στους εμπόρους και τους έποικους από τη συνονόματη μεγάλη πόλη της Μεσοποταμίας. Είναι, επίσης, σαφές από την περιγραφή του

of the Tyrians...To the Ionians and to the Carians who had helped him Psammetichos granted portions of land to dwell in, opposite to one another with the river Nile between, and these were called "Encampments".

The account of Herodotus does not mention Babylon, but like the others it may have been a 'portion of land' granted to traders and settlers from the great Mesopotamian city of the same name. It is also clear from Herodotus' account that trade and transport of Egypt's produce by sea was the driving force that brought both colonists and warriors to Egypt:

Amasis... besides other proofs of friendship which he gave to several among them, he also granted the city of Naucratis for those of them who came to Egypt to dwell in; Their greatest enclosure and that one which has most names and is most frequented is called the Hellenion, and this was established by the following cities in common: - of the Ionians Chios, Teos, Phocaia, Clazomenai, of the Dorians Rhodes, Cnidos, Halicarnassos, Phaselis, and of the Aeolians Mytilene alone. To these belongs this enclosure and these are the cities which appoint superintendents of the port.

Ceramics found during the recent archaeological work support these accounts and provide a vivid link with the broader historical and geographical context of a settlement with extensive trading contacts throughout the Levant and the Aegean from the late seventh century BC onwards. Numerous fragments of Aegean amphorae from Rhodes, Chios, Kos and Samos, ranging in date from the late seventh century BC to the second century AD, were found up to 10m below modern ground level along the edge of the ancient riverfront. These amphorae would originally have contained wine and perhaps formed parts of cargoes broken or lost overboard during unloading.

The first settlement at Babylon was located on the bank of the easternmost branch channel of the Nile at the point where the river divides to flow through the Delta to the sea. Texts from the New Kingdom (1567-1085 BC) suggest this channel had been used earlier for cargoes sailing between Memphis and the Delta cities via Heliopolis. The strategic importance of Babylon was provided by its location at the head of the Nile Valley, where the Nile crossing was made easier via the presence of the island of Roda in the middle of the river. The existence of paths through the desert cliffs to the east meant that a number of regional routes for trade and travel by land and water from all directions converged at Babylon.

The Late Period also saw the first successful cutting of a canal linking the River Nile to the Red Sea, a project that was begun by the kings of the 26th dynasty and completed by the Persian King Darius (521-486 BC). Writing of the Red Sea Canal, subsequently a decisive element in the later development of Roman Babylon and the city of Cairo that grew up around it, Herodotus tells us that:

The son of Psammetichos was Necos, and he became king of Egypt. This man was the first who attempted the channel leading to the Erythrian Sea, which Darius the Persian afterwards completed: the length of this is a voyage of four days, and in breadth it was so dug that two triremes could go side by side driven by oars; and the water is brought into it from the Nile.

Ηροδότου ότι το εμπόριο και η μεταφορά των προϊόντων της Αιγύπτου δια θαλάσσης ήταν η κινητήρια δύναμη που έφερε τους αποίκους και τους πολεμιστές στην Αίγυπτο:

ο Αμασις, και ανάμεσα στις άλλες υπηρεσίες που πρόσφερε σε διάφορους [Ελληνες], χάρισε και σ' εκείνους που πήγαιναν στην Αίγυπτο την πόλη Ναύκρατη για να κατοικήσουν. Από τα ιερά, το μεγαλύτερο, το πιο ονομαστό και αυτό που χρησιμοποιείται περισσότερο, ονομαζόμενο Ελληνιο, το ίδρυσαν από κοινού οι ακόλουθες πόλεις: από τις ιωνικές η Χίος, η Τέως, η Φώκαια και οι Κλαζομενές, από τις δωρικές η Ρόδος, η Κνίδος, η Αλικαρνασσός και η Φάσηλις και από τις αιολικές μόνο η πόλη των Μυτιληναίων. Δικό τους είναι αυτό το ιερό, και αυτές είναι πόλεις που διορίζουν τους εμπορικούς πρόξενους.

Η κεραμική που βρέθηκε κατά τη διάρκεια των πρόσφατων αρχαιολογικών ανασκαφών υποστηρίζει αυτές τις περιγραφές και καταδεικνύει μία άμεση σχέση με το ευρύτερο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο ενός οικισμού με εκτεταμένες εμπορικές επαφές σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο από τα τέλη του έβδομου αιώνα π.Χ. και μετά. Πολυάριθμα θραύσματα Αιγιακών αμφορέων από τη Ρόδο, τη Χίο, την Κω και τη Σάμο, που χρονολογούνται από τα τέλη του έβδομου αιώνα π.Χ. έως τον δεύτερον αιώνα μ.Χ., βρέθηκαν σε βάθος έως και 10 μέτρων κάτω από το επίπεδο του σημερινού εδάφους κατά μήκος της αρχαίας όχθης του ποταμού. Αυτοί οι αμφορείς αρχικά θα περιείχαν κρασί και ίσως αποτελούσαν μέρος φορτίων που είτε καταστράφηκαν είτε χάθηκαν στη θάλασσα κατά την εκφόρτωση.

Ο πρώτος οικισμός στη Βαβυλώνα βρισκόταν στην όχθη του ανατολικότερου παραποτάμου του Νείλου, στο σημείο όπου ο ποταμός διακλαδώνεται για να καταλήξει μέσα από το Δέλτα στη θάλασσα. Κείμενα από το Νέο Βασίλειο (1567-1085 π.Χ.) υποστηρίζουν ότι ο δίαυλος είχε χρησιμοποιηθεί παλαιότερα κατά τη μεταφορά φορτίων μεταξύ της Μέμφιδας και των πόλεων στο Δέλτα, μέσω της Ηλιούπολης. Η Βαβυλώνα απέκτησε τη στρατηγική σημασία της από τη θέση της στην κορυφή της Κοιλιάδας του Νείλου, όπου το πέραςμα του μεγάλου ποταμού γινόταν ευκολότερο μέσω του νησιού Ρόδα που βρίσκεται στη μέση του. Η ύπαρξη ατραπών ανάμεσα στα βράχια της ερήμου προς τα ανατολικά σήμαινε ότι ένα πλήθος περιφερειακών εμπορικών και ταξιδιωτικών διαδρομών δια γης και θαλάσσης από όλες τις κατευθύνσεις συνέκλιναν στη Βαβυλώνα.

Κατά την Ύστερη Περίοδο κατασκευάστηκε επίσης η πρώτη επιτυχημένη διώρυγα που συνέδεε τον ποταμό Νείλο με την Ερυθρά Θάλασσα, ένα έργο που ξεκίνησε από τους βασιλείς της 26ης Δυναστείας και ολοκληρώθηκε από τον Πέρση βασιλιά Δαρείο (521-486 π.Χ.). Ο Ηρόδοτος [2.158.1] γράφει για τη Διώρυγα της Ερυθράς Θάλασσας, η οποία στη συνέχεια αποτέλεσε ένα καθοριστικό στοιχείο για την μετέπειτα ανάπτυξη της ρωμαϊκής Βαβυλώνας και της πόλης του Καΐρου που γιγαντώθηκε γύρω από αυτή:

Γιος του Ψαμμήτιχου ήταν ο Νεκώς που έγινε βασιλιάς της Αιγύπτου· αυτός δοκίμασε πρώτος ν' ανοίξει τη διώρυγα που φέρνει στην Ερυθρά θά-

Ανάμεσα στον τρούλο και το καμπαναριό διαγράφονται στο βάθος οι πυραμίδες
Visible in the distance, between the dome and the bell tower, are the pyramids.

©Tim Loveless

The broad historical context of settlers and trading colonies provided by Herodotus and supported by the archaeology continues through to the earliest historical accounts that specifically refer to the foundation of Babylon. The Greek historian Diodorus Siculus, writing about 50 BC, tells us that:

captives brought from Babylonia... seized a strong position on the banks of the river... established a colony on the spot which they also named Babylon, from their native land,

while in 26 BC the geographer Strabo describes how:

In sailing up the river, we meet with Babylon, a strong fortress, built by some Babylonians who had taken refuge there... from here one can clearly see the pyramids on the far side of the river at Memphis, and they are near to it.

The continuous occupation of the settlement from its foundation down to the first century BC is suggested by the accounts of Diodorus Siculus and Strabo, and supported by archaeological finds displayed in the monastery of St George such as the basalt shrine or naos of Nectanebo II (360-342 BC), king of the 30th Dynasty and the last native ruler of Egypt, which was probably discovered during work at the church of St George in the 1930s and 1940s. Archaeological finds also show that the settlement on the bank of the river was still active during Ptolemaic rule over Egypt from 323-30 BC, a period which saw improvements to the canal (and its renaming as the Potamos Ptolemaios) by Ptolemy II Philadelphus, including a

λασσα και που την άνοιξε ύστερα ο Δαρείος ο Πέρσης. Το μήκος της διώρυγας είναι τεσσάρων ημερών ταξίδι με το πλοίο, και στο πλάτος την έσκαψαν τόσο ώστε να μπορούν να πλέουν μαζί δύο τριήρεις με τα κουπιά τους.

Το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο των εποίκων και των εμπορικών αποικιών που περιγράφει ο Ηρόδοτος και που υποστηρίζεται από την αρχαιολογία συνεχίζεται μέχρι τις πρώτες ιστορικές μαρτυρίες που αναφέρονται συγκεκριμένα στην ίδρυση της Βαβυλώνας. Ο Έλληνας ιστορικός Διόδωρος ο Σικελιώτης, γράφοντας περί τα 50 π.Χ., λέει ότι:

λέγεται δὲ τῶν αἰχμαλώτων τοὺς ἐκ τῆς Βαβυλωνίας... παρὰ τὸν ποταμὸν χωρίον καρτερόν... δοθείσης ἀδείας αὐτοῖς κατοικῆσαι τὸν τόπον, ὃν καὶ ἀπὸ τῆς πατρίδος Βαβυλῶνα προσαγορεύσαι.

Ενώ το 26 π.Χ. ο γεωγράφος Στράβων περιγράφει πως:

ἀναπλεύσαντι δ' ἐστὶ Βαβυλῶν, φρούριον ἐρυμνόν, ἀποστάντων ἐνταῦθα Βαβυλωνίων τινῶν, εἴτα διαπραξαμένων ἐνταῦθα κατοικίαν παρὰ τῶν βασιλέων... ἀφορῶνται δ' ἐνθὲνδε τηλαυγῶς αἱ πυραμίδες ἐν τῇ περαίᾳ ἐν Μέμφει καὶ εἰσὶ πλησίον.

Τη συνεχή κατοίκηση του οικισμού από την ίδρυσή της μέχρι τον πρώτο αιώνα π.Χ. αναφέρουν στις περιγραφές τους ο Διόδωρος ο Σικελιώτης και ο Στράβων και μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα που εκτίθενται στη Μονή του Αγίου Γεωργίου, όπως το ιερό από βασάλτη ή ο ναός του Νεκτανεβώ Β (360- 342 π.Χ.), βασιλιά της 30ης δυναστείας και τελευταίου γηγενή Φαραώ της Αιγύπτου, που πιθανότατα ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου κατά τις δεκαετίες του 1930 και του 1940. Αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν επίσης ότι ο οικισμός στην όχθη του ποταμού ήταν ακόμα ενεργός κατά τη διάρκεια της πτολεμαϊκής κυριαρχίας της Αιγύπτου (323-30 π.Χ.), περίοδο κατά την οποία σημειώθηκαν βελτιώσεις στη διώρυγα (και τη μετονομασία της σε *Πτολεμαίο Ποταμό*) από τον Πτολεμαίο Β΄ Φιλάδελφο, συμπεριλαμβανομένης μίας δεξαμενής ανύψωσης για να διαχωρίσει τη διώρυγα του γλυκού νερού από την Ερυθρά Θάλασσα, η οποία περιγράφεται από τον Στράβωνα:

οἱ μέντοι Πτολεμαῖκοι βασιλεῖς διακόψαντες κλειστὸν ἐποίησαν τὸν εὖριπον ὥστε ὅτε βούλιντο ἐκπλεῖν ἀκωλύτως εἰς τὴν ἕξω θάλατταν καὶ εἰσπλεῖν πάλιν.

Οι έρευνες στο ανατολικό τμήμα του φρουρίου, κοντά στην συναγωγή Μπεν Έζρα, αποκάλυψαν έναν Πτολεμαϊκό «ορίζοντα» ή στρώμα δραστηριότητας από την περίοδο αυτή σε βάθος περίπου 5 μέτρων κάτω από το σημερινό επίπεδο του εδάφους, συμπεριλαμβανομένων κτιρίων από ωμόπλινθους που αποτελούν τις παλαιότερες κατασκευές που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα στο Παλαιό Κάιρο, καθώς και σχετική κεραμική που περιελάμβανε μία σφραγισμένη λαβή αμφορέα με το όνομα και το έμβλημα της φλεγόμενης δάδας του ροδιακού κεραμοποιού Σωκράτη ΙΙ, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε κατά την περίοδο 200-174 π.Χ.

Σήμα κεραμέα του Σωκράτη ΙΙ πάνω σε λαβή αμφορέα
Potter's mark of Socrates II stamped on an amphora handle ©Alison Gascoigne

lock to separate the freshwater canal from the Red Sea described by Strabo:

The Ptolemaic hands, however, cut through it and made the strait a closed passage, so when they wished they could sail out without hindrance into the outer sea and sail in again

Investigations in the eastern part of the fortress near the Ben Ezra synagogue have revealed a Ptolemaic “horizon” or layer of activity from this period at around 5 m. below modern ground level, including mud-brick buildings that are the oldest structures yet found in Old Cairo, as well as associated pottery that included a stamped amphora handle with the name and the flaming torch motif of the Rhodian potter Socrates II, known to have been active in the period 200-174 BC.

Trajan and the Port of Babylon – the importance of ships and trade to the history of Old Cairo

And on the confines of Arabia... Babylon, Heliopolis and the town of Heroum, through which and the city of Babylon the River of Trajan flows

Claudius Ptolemy, *Geography*, IV. 5

Ptolemy (AD 90-168) was an Alexandrian and a contemporary witness to the emperor Trajan's shifting of the entrance of the Red Sea canal to

Ο Τραϊανός και το λιμάνι της Βαβυλώνας- η σημασία των πλοίων και του εμπορίου για την ιστορία του Παλαιού Καΐρου

And on the confines of Arabia... Babylon, Heliopolis and the town of Heroum, through which and the city of Babylon the River of Trajan flows

Κλαύδιος Πτολεμαίος, *Γεωγραφία*, IV. 5

Ο Πτολεμαίος (90-168 μ.Χ.) ήταν Αλεξανδρινός και αυτόπτης μάρτυρας της μετατόπισης της εισόδου της διώρυγας της Ερυθράς Θάλασσας στη Βαβυλώνα από τον αυτοκράτορα Τραϊανό και την κατασκευή ενός μεγάλου πέτρινου λιμανιού. Αυτή ήταν μια καθοριστική στιγμή στην ιστορία του Καΐρου και της Αιγύπτου, τόσο σημαντική όσο η κατασκευή της διώρυγας του Σουέζ που συνδέει τη Μεσόγειο και την Ανατολή στη σύγχρονη εποχή.

Άλλοι συγγραφείς της εποχής είχαν επίγνωση της οικονομικής και της «παγκοσμιοποιητικής» δυναμικής αυτών των αλλαγών στην υποδομή της αυτοκρατορίας. Ο Ρωμαίος Πλίνιος ο Νεότερος (61-112 μ.Χ.), φίλος και απεσταλμένος του Τραϊανού, πέθανε κατά το έτος κατασκευής της Βαβυλώνας, αλλά έγραψε ότι ο γενικός στόχος του προγράμματος λιμενικών έργων του Τραϊανού ήταν:

Να συνδέσει απομακρυσμένους λαούς δια του εμπορίου ούτως ώστε τα προϊόντα της γης κάθε χώρας να φαίνεται ότι ανήκουν σε όλους.

Η επαναλειτουργία της διώρυγας και η κατασκευή του λιμανιού αποτελούσαν μέρος του ενιαίου προγράμματος, συνδέοντας τη Μεσόγειο με τους ινδικούς και υπερ-ιορδανικούς εμπορικούς δρόμους που ανοίχθηκαν με την προσάρτηση της Nabataea (με το προσοδοφόρο εμπόριο λιβανιού) το 106 μ.Χ.. Η διώρυγα ήταν επίσης ένας αποτελεσματικός τρόπος για τη μεταφορά μαρμάρου, πορφυρίτη και άλλων πετρωμάτων από το Σινά και την Ερυθρά Θάλασσα για την κατασκευή έργων στη Ρώμη και τη Δύση, ενώ το λιμάνι της Βαβυλώνας στην κορυφή της κοιλάδας του Νείλου ήταν σαφώς ένα σημαντικό στοιχείο για την αποθήκευση και οργάνωση του *annona* - την προμήθεια σιτηρών στη Ρώμη. Το *cura annona* ήταν η μεγαλύτερη ναυτική επιχείρηση της ρωμαϊκής κυβέρνησης, και η Ρώμη τρεφόταν με αιγυπτιακά σιτηρά για τέσσερις μήνες του έτους.

Είναι πιθανό οι προσχώσεις του Πελουσιακού (Pelusiac), του ανατολικότερου παραπόταμου του Νείλου, να πίεσαν τον Τραϊανό να μετατοπίσει το στόμιο της Διώρυγας της Ερυθράς Θάλασσας πιο πάνω στη Βαβυλώνα περίπου το 112 μ.Χ.. Το λιμάνι του Τραϊανού αντικατέστησε τις υπάρχουσες λιμενικές εγκαταστάσεις και επεκτάθηκε στη νήσο Ρόδα, όπου σύμφωνα με πηγές της περιόδου αμέσως μετά την αραβική εισβολή υπήρχαν ναυπηγεία, τα οποία πιθανότατα χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Η τοπογραφία και η διάταξη του μετέπειτα φρουρίου στη Βαβυλώνα δείχνουν ότι οι αλλαγές του Τραϊανού περιελάμβαναν επίσης την κατασκευή μιας γέφυρας που διέσχιζε το Νείλο μέσω της νήσου Ρόδα, ένα εξίσου μεγαλόπνοο έργο με την περίφημη γέφυρα που κατασκεύασε στο Δούναβη. Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες

Babylon and the construction of a great stone harbour. This was a defining moment in the history of Cairo and Egypt, much as the construction of the Suez Canal linking the Mediterranean and the East was to be in modern times.

Other contemporary writers were clearly aware of the economic and ‘globalizing’ potential of these changes to the infrastructure of the Empire. The Roman Pliny the Younger (AD 61-112), a friend and correspondent of Trajan, died in the year of the construction of Babylon but wrote that the overall aim of Trajan’s harbour-building programme was:

To link far distant peoples by commerce so that the natural products of any place now seem to belong to all.

Re-opening the canal and building the harbour formed part of this unified programme by linking the Mediterranean with Indian and trans-Jordanian trade routes opened up by the annexation of Nabataea (with its lucrative incense trade) in AD 106. The canal was also clearly an effective way to transport marble, porphyry and other stone from Sinai and the Red Sea for building projects in Rome and the West, whilst the harbour of Babylon at the head of the Nile valley was also clearly an important element in the storage and organization of the *annona* – the grain supply to Rome. The *cura annona* was the largest shipping operation carried out by the Roman government, and Egyptian grain fed Rome for four months of the year.

It is likely that silting-up of the easternmost Pelusiac branch of the Nile induced Trajan to shift the mouth of the Red Sea Canal further upstream to Babylon around AD 112. Trajan’s harbour replaced the existing port facilities and extended also to the island of Roda, where sources from the period immediately following the Arab Conquest refer to shipyards which probably date back to Roman times. The topography and layout of the later fortress at Babylon suggest that Trajan’s changes also included the construction of a bridge crossing the Nile via Roda, a work that would have been of a similar scope to the famous bridge he constructed over the Danube. Recent archaeological work has allowed us to reconstruct much of the plan of the harbour and canal entrance, and suggests that Trajan took the natural features of the earlier port and supplemented them with moles of solid masonry.

The canal was subject to the seasonal rhythms of the Nile: monsoon rains in the mountains of Ethiopia caused the river in Egypt to begin rising in mid-June each year, reaching its highest point at the end of September. A stone-lined inlet or inner harbour was probably related to the need to retain water in the canal and keep it navigable for as long as possible by closing it as soon as the river began to fall. It is interesting to note that there is a similar feature in Trajan’s harbour at Portus, the port of Rome, built in the same period from AD 106-112. A papyrus written (in Greek) by the Arab governor Qurra bin Sharik on 4/5 January AD 710 to the administrator of the village of Aphrodito illustrates both the timeframe and the urgency associated with maximizing traffic on the canal:

you must send these goods quickly before the receding (apobasis) of the waters of the Trajan canal (ta hydrata tou Traianou).

επέτρεψαν την ανακατασκευή μεγάλου μέρους του σχεδίου του λιμανιού και της εισόδου της διώρυγας και δείχνουν ότι ο Τραϊανός αξιοποίησε τα φυσικά χαρακτηριστικά του προγενέστερου λιμανιού και τα ενίσχυσε με μώλους από συμπαγή τοιχοποιία.

Η διώρυγα ήταν εξαρτημένη από τις εποχιακές διακυμάνσεις της στάθμης του Νείλου: οι βροχές των μουσώνων στα βουνά της Αιθιοπίας προκαλούσαν άνοδο της στάθμης του ποταμού στην Αίγυπτο στα μέσα Ιουνίου κάθε έτους, φθάνοντας στο υψηλότερο σημείο της στο τέλος Σεπτεμβρίου. Μια είσοδος επενδυμένη με πέτρα ή ένα εσωτερικό λιμάνι πιθανώς σχετίζεται με την ανάγκη διατήρησης του νερού στη διώρυγα προκειμένου να παραμείνει πλούσιμη για όσο το δυνατόν περισσότερο, με το κλείσιμο της όταν η στάθμη του ποταμού άρχιζε να πέφτει. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει μια παρόμοια λειτουργία στο λιμάνι του Τραϊανού στο Portus, το επίνειο της Ρώμης, που χτίστηκε κατά την ίδια περίοδο (106-112 μ.Χ.). Ένας πάπυρος, γραμμένος στα ελληνικά από τον Άραβα κυβερνήτη Qurra bin Sharik στις 4/5 Ιανουαρίου 710 μ.Χ. προς τον διαχειριστή του χωριού Aphrodito, απεικονίζει τόσο το χρονοδιάγραμμα όσο και τον επείγοντα χαρακτήρα που σχετίζεται με τη μεγιστοποίηση της κυκλοφορίας στη διώρυγα:

Πρέπει να στείλετε αυτά τα αγαθά γρήγορα, πριν την αποχώρηση των νερών της διώρυγας του Τραϊανού.

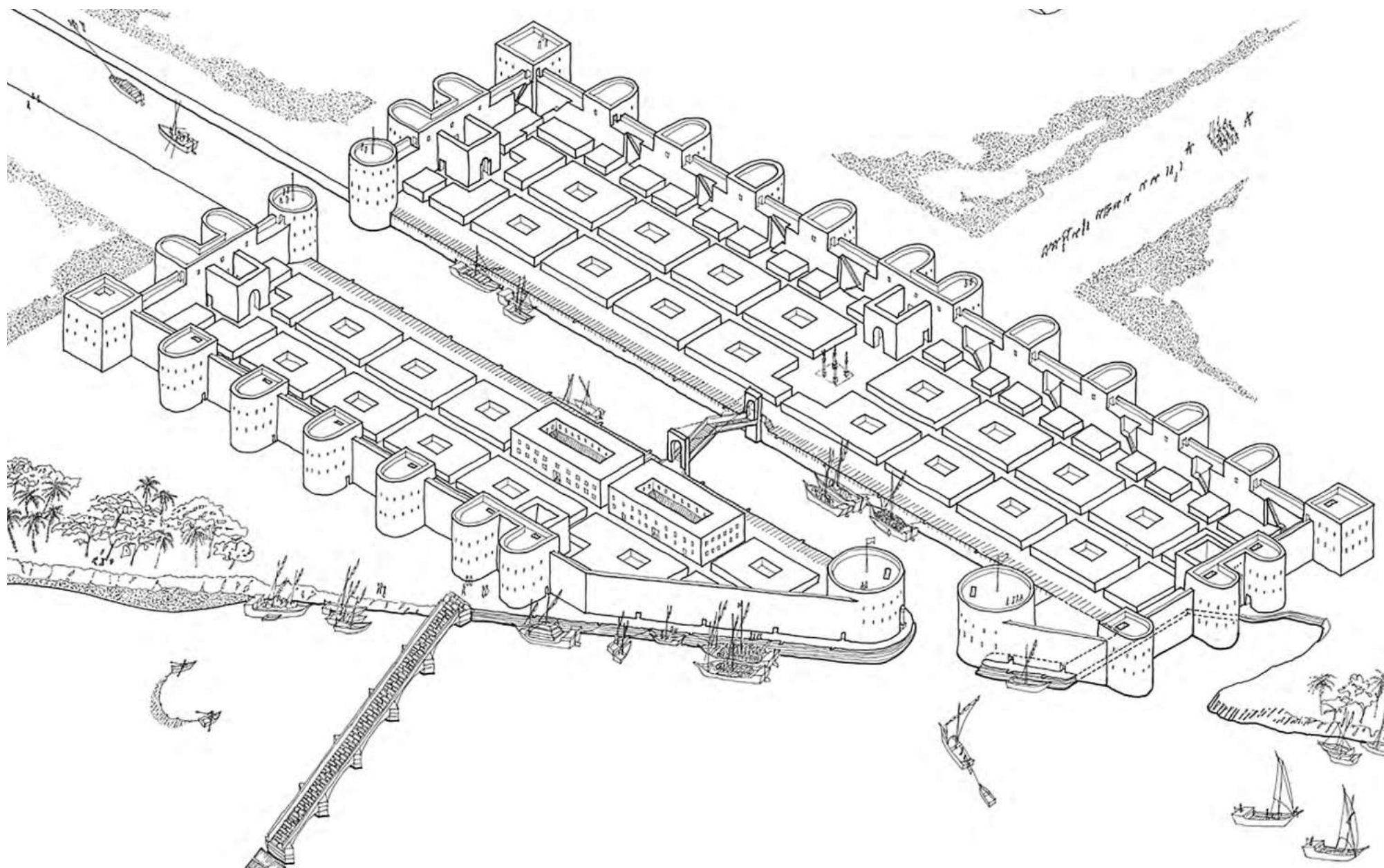
Η είσοδος της διώρυγας σηματοδεύτηκε από μία τεράστια μονολιθική στήλη, στην κορυφή της οποίας πιθανώς να ορθωνόταν ένας κολοσσιαίος αδριάντας του αυτοκράτορα για να το βλέπουν όσοι, όπως ο Στράβων, «έπλεαν στο ποτάμι». Η βάση και τμήματα του άξονα της στήλης σώζονται στην αρχική τους θέση στο κυρτό μέρος του τοίχου του λιμανιού, κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου. Με βάση μία φορολογική απόδειξη σε πήλινο όστρακον που σηματοδοτεί τις 2 Σεπτεμβρίου 112 μ.Χ. ως ημερομηνία έναρξης των εργασιών για τον Ποταμό της Βαβυλώνας, είναι πιθανό το λιμάνι να χτίστηκε από ένα συνδυασμό λεγεωνάριων και εργαζόμενων αγγαρίας από τον τοπικό πληθυσμό. Η προκυμαία του λιμανιού, χτισμένη από μεγάλους λαξευμένους ασβεστόλιθους από τα κοντινά βράχια, ήταν 6 μέτρα σε πλάτος και 6 μέτρα σε βάθος, με την κορυφή να διατηρείται στη θέση της με σίδερα σε σχήμα ουράς χελιδονιού ή ξύλινες δαγκάνες ή «σκυλιά». Ο τοίχος κατά μήκος του ποταμού ήταν βαθμιδωτός για να αντιμετωπίσει τα μεταβαλλόμενα επίπεδα του Νείλου, και οι πρόσφατες αρχαιολογικές εργασίες έδειξαν ότι ήταν διακοσμημένος με προεξέχουσες λεοντοκεφαλές στους πέτρινους στύλους πρόσδεσης των πλοίων. Μια τέτοια θέση, με αυλακώσεις γύρω από το κεφάλι του λιονταριού, λόγω φθοράς από τα σχοινιά πρόσδεσης, ανακτήθηκε σε βάθος 8 μέτρων κάτω από το σημερινό επίπεδο του δρόμου και εκτίθεται στο νότιο Ρωμαϊκό πύργο. Κατασκευές της προκυμαίας με εγχάρακτα ελληνικά γράμματα, που βρέθηκαν στην Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου, φαίνεται να δείχνουν διαφορετικά επαγγέλματα ή περιοχές στα δίκτυα μεταφορών εμπορευμάτων από το ποτάμι στη διώρυγα.

Φωτογραφία βάσης κίονα στη θέση του βόρειου πύργου κυκλικής κάτοψης
κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου

A photograph of a column base in the niche of the north round tower beneath church
of St George. ©Tim Loveless

The entrance to the canal was marked by a huge monolithic column, perhaps carrying a colossal statue of the emperor intended to be seen by those, like Strabo, 'sailing up the river'. The base and fragments of the column shaft are still preserved in their original location on the curved end of the quay wall beneath the church of St George. A tax receipt on a clay ostrakon gives a latest date of 2 September AD 112 for the beginning of work on the *Potamos Babylonos* and suggests the harbour was probably built by a combination of legionaries and labour levied from the local population. The harbour wall was 6m wide and 6m deep, built of massive limestone blocks quarried from the nearby cliffs, with the top course held in place by swallow-tailed iron or wooden cramps or "dogs". The riverside wall was stepped to deal with the changing levels of the Nile and recent archaeological work showed it was decorated with projecting lion-headed stone mooring posts for the ships. One such post, with grooves worn around the head of the lion by mooring ropes, was recovered from a depth of 8m below the modern street level and is now on display in the southern Roman tower. Quayside structures with incised Greek letters found in the monastery of St George appear to indicate different trades or areas for trans-shipments of goods from the river to the canal.

Από τη «Βαβυλώνα της Αιγύπτου» αξονομετρική ανακατασκευή του φρουρίου και της διώρυγας. © Αμερικάνικο Ερευνητικό Κέντρο στην Αίγυπτο
From "Babylon of Egypt" axonometric reconstruction of the fortress and the canal. ©American Research Center in Egypt

Το Φρούριο της Βαβυλώνας

Αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία δείχνουν ότι το φρούριο της Βαβυλώνας χτίστηκε πιθανότατα κατά τις επισκέψεις του αυτοκράτορα Διοκλητιανού στην Αίγυπτο μεταξύ 297 και 302. Νέα στοιχεία για το μέγεθος και τη διαρρύθμιση του φρουρίου δείχνουν ότι η διώρυγα της Ερυθράς Θάλασσας παρέμεινε σε χρήση, αν και κατά την κατασκευή του φρουρίου έγιναν σημαντικές τροποποιήσεις στο υπάρχον λιμάνι. Ο χώρος μπροστά από το νότιο μόλο του Τραϊανικού λιμανιού μπαζώθηκε και η νότια πρόσοψη του φρουρίου χτίστηκε πάνω σε μία σχεδία αργολιθοδομής πάχους 4 μέτρων, συμπεριλαμβανομένης μιας επιβλητικής χερσαίας πύλης, με σκοπό να προκαλέσει δέος στους ταξιδιώτες από

The Fortress of Babylon

Archaeological and historical evidence indicates that the fortress of Babylon was probably built during the visits of the Emperor Diocletian to Egypt between AD 297 and 302. New evidence for the size and layout of the fortress shows the Red Sea canal remained in use, although the construction of the fortress involved substantial modifications to the existing port. The area in front of the southern mole of the Trajanic harbour was filled in and the southern façade of the fort was built on a 4 m. thick rubble raft, including an imposing land gate intended to strike awe into travellers by land and those approaching Babylon by ship as they rounded the bend in the river to the south.

την ενδοχώρα και σε εκείνους που πλησίαζαν τη Βαβυλώνα με πλοίο, καθώς έμπαιναν στη στροφή του ποταμιού προς το νότο.

Η ανάγκη για ένα φρούριο για την προστασία αυτής της σημαντικής στρατηγικής τοποθεσίας αντανakλούσε τις νέες απειλές από την Ανατολή και τις αλλαγές που είχαν επέλθει στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας μετά την σταθερότητα των ημερών ειρήνης (*pax romana*) υπό τον Τραϊανό, και η κατασκευή της Βαβυλώνας αποτελούσε μέρος της πολιτικής του Διοκλητιανού για την στρατιωτική και οικονομική αναδιοργάνωση της επαρχίας της Αιγύπτου.

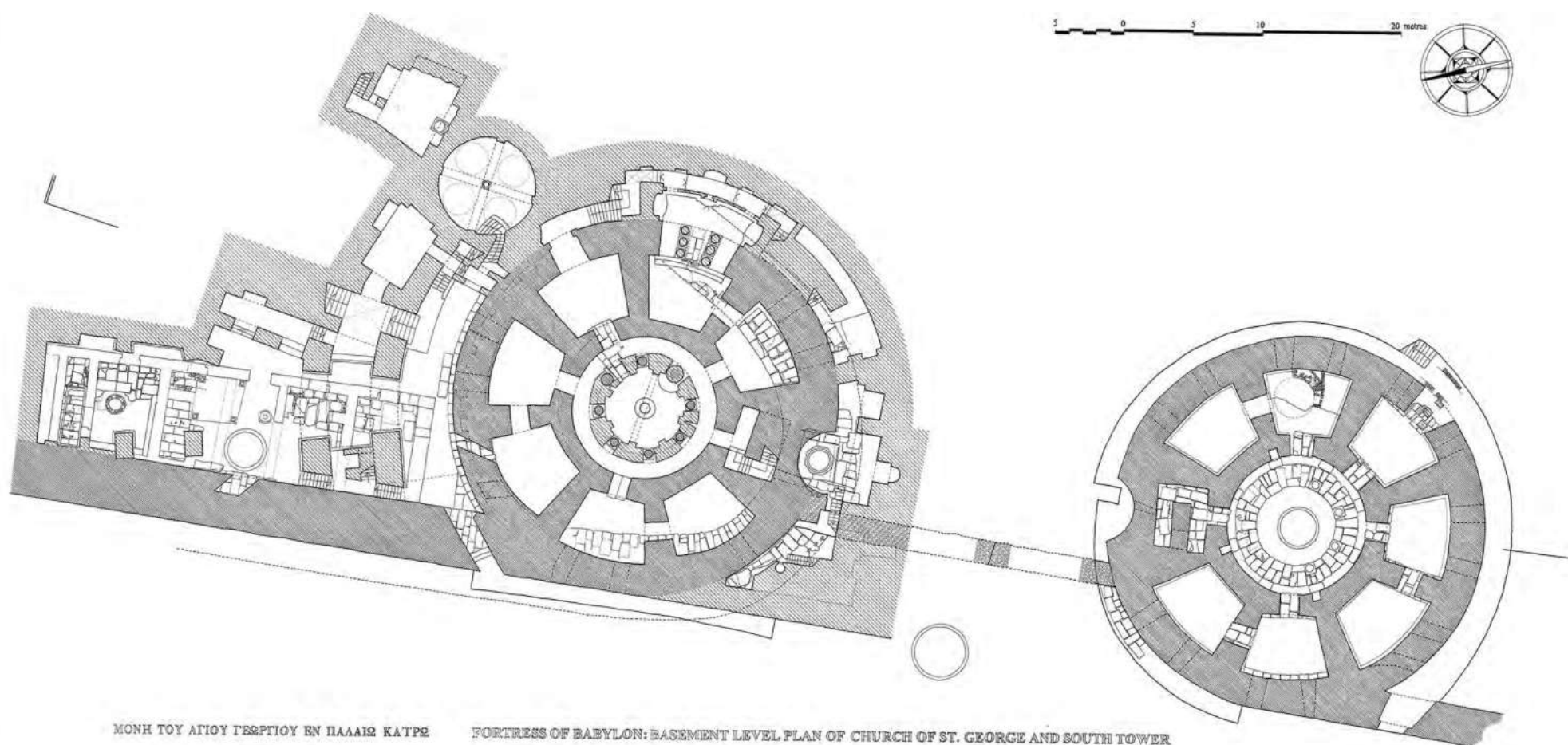
Το φρούριο είναι ένα από τα μεγαλύτερα και καλύτερα διατηρημένα παραδείγματα της ρωμαϊκής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής και οι δύο τεράστιοι πύργοι κυκλικής κάτοψης που φύλασσαν την είσοδο της διώρυγας είναι μοναδικές κατασκευές. Ένα από τα λίγα σωζόμενα ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά παράλληλα σε μέγεθος και σε χρονολογία κατασκευής με τους πύργους στο Παλαιό Κάιρο είναι η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη, που χτίστηκε το 306 ως ναός ή μανωαλείο υπό τις διαταγές του Γαλέριου, συναδέλφου και συν-τετράρχη του Διοκλητιανού. Μια σειρά από χαρακτηριστικά στοιχεία της ύστερης ρωμαϊκής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής δείχνουν ότι το φρούριο πιθανώς χτίστηκε από τους στρατιώτες της *Legio III Diocletiana*, που είχαν στρατοπεδεύσει προγενέστερα στη βαλκανική επαρχία της Μοισίας, όπου υπάρχουν αρκετά φρούρια με παρόμοια χαρακτηριστικά. Τα περιμετρικά τείχη έχουν πάχος 4 μέτρα και ύψος 15 μέτρα, κατασκευάστηκαν από ένα κράμα τεράστιων λαξευμένων ασβεστόλιθων και ένα ισχυρό αλλά πολύ πιο γρήγορο στην εφαρμογή σύστημα πλήρωσης με μπάζα ή *opus mixtum*, στο οποίο πέντε ασβεστολιθικές στρώσεις εναλλάσσονται με τρεις στρώσεις μεγάλων τετράγωνων πλακιδίων οπτόπλινθων σε όλο το πάχος του τοιχώματος. Η χερσαία πλευρά του φρουρίου φυλασσόταν από πύργους σε σχήμα U ανά διαστήματα 22 μέτρων, ενώ στην παραποτάμια πλευρά, οι μεγάλοι δίδυμοι πύργοι κυκλικής κάτοψης, διαμέτρου 29 μέτρων, τέθηκαν σε απόσταση 22 μέτρα ο ένας από τον άλλο, εφάπτομενοι στην εσωτερική παρειά του τείχους παραπετάσματος που πλαισιώνει την είσοδο της διώρυγας της Ερυθράς Θάλασσας. Ο βόρειος πύργος κυκλικής κάτοψης, που σώζεται στο αρχικό ύψος του κάτω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, χτίστηκε ακριβώς πάνω από τον παλαιότερο τοίχο του λιμάνιου του Τραϊανού, ενώ ο νότιος πύργος κυκλικής κάτοψης κατασκευάστηκε πάνω σε τεράστια πέτρινα θεμέλια μέσα στο ποτάμι, ίσως σε μια προσπάθεια να γίνει πιο στενή η είσοδος και να αυξηθεί η ροή του νερού μέσα στη διώρυγα. Και οι δύο πύργοι ήταν τριώροφες κατασκευές, 16 μέτρα σε ύψος, με οκτώ δωμάτια σε κάθε επίπεδο γύρω από ένα κεντρικό περιστύλο χώρο. Η επακόλουθη άνοδος του εδάφους στο εσωτερικό του βόρειου πύργου σκέπασε όλες τις αρχικές λίθινες βάσεις της τοξοστοιχίας του ισογείου, τις οποίες μπορεί κανείς να δει στην αρχική τους θέση (*in situ*). Η πρόσβαση στους πάνω ορόφους ήταν εφικτή μέσω μίας πέτρινης σκάλας τύπου *newel* σε έναν από τους θαλάμους. Οι πύργοι κυκλικής κάτοψης και το δυτικό τείχος του φρουρίου, πλάτους 4 μέτρων, τοποθε-

Η Νότια Πύλη του Ρωμαϊκού φρουρίου
The South Gate of the Roman fortress

The need for a fortress to guard this important strategic location reflected the new threats from the East and internal changes to the Empire that had occurred since the more confident days of the *pax romana* under Trajan, and the construction of Babylon formed part of Diocletian's military and economic re-organization of the province of Egypt.

The fortress is one the largest and best-preserved examples of Roman military architecture, and the two massive round towers guarding the entrance to the canal are unique constructions. One of the few surviving Roman architectural parallels in size and date for the towers in Old Cairo is the Rotunda of St George in Thessaloniki, built in AD 306 as a temple or mausoleum on the orders of Diocletian's colleague and fellow-Tetrarch Galerius. A number of features characteristic of Late Roman military architecture suggest the fortress was probably built by the men of the *Legio III Diocletiana*, previously stationed in the Balkan province of Moesia, where a number of fortresses with similar features survive. The circuit walls are 4 m. thick and 15m high, constructed with a combination of massive limestone blocks and a strong but much quicker infill system of coursed rubble or *opus mixtum*, in which five limestone rubble courses alternate with three courses of large square brick tiles that run through the entire thickness of the wall. The land side of the fortress was defended by U-shaped projecting towers at 22 m. intervals, while on the river the massive 29 m.-diameter twin round towers were set 22 m. apart at a tangent to the inner face of the curtain wall flanking the entrance to the Red Sea canal. The northern round tower, still preserved to its full original height below the church of St George, was built directly over the earlier harbour wall of Trajan, while the southern round tower was constructed on massive stone foundations laid directly in the river, perhaps in an attempt to narrow the entrance and increase the flow of water into the canal. Both towers were 16 m.-high, three-

Από τη «Βαβυλώνα της Αιγύπτου» κάτοψη των δύο πύργων. © Αμερικάνικο Ερευνητικό Κέντρο στην Αίγυπτο
From "Babylon of Egypt" ground plan of the two towers. ©American Research Center in Egypt

τήθηκαν κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του αρχικού λιμανιού, μήκους 6 μέτρων, ώστε να επιτραπεί η συνεχής πρόσβαση μέσω βοηθητικών πυλών (πυλίδων) σε μια λωρίδα πλάτους 2 μέτρων της προκυμαίας κατά μήκος της όχθης. Δύο από αυτές τις πυλίδες εντοπίζονται ακόμα στη Μονή του Αγίου Γεωργίου, αν και η ρωμαϊκή προκυμαία βρίσκεται τώρα περίπου 8 μέτρα κάτω από το επίπεδο της σύγχρονης οδού Mari Girgis η οποία ακολουθεί τη διαδρομή την οποία ακολουθούσαν κάποτε τα νερά του Νείλου.

Η περιορισμένη διατήρηση και το ακανόνιστο σχήμα του φρουρίου κρύβουν μια διάταξη μεγάλης ακρίβειας. Οι πρόσφατες αρχαιολογικές εργασίες μας έδωσαν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε το αρχικό μέγεθος και τη διάταξη του φρουρίου, το οποίο είχε σημαντικές συνέπειες για την μετέπειτα ιστορία του και την ενσωμάτωσή του στην πόλη που αναπτύχθηκε γύρω από αυτό. Το δυτικό τείχος χτίστηκε στις όχθες του ποταμού, ενώ η ευθυγράμμιση της διώρυγας χρησιμοποιήθηκε για δύο συμμετρικά οχυρωμένους περιβόλους που προστέθηκαν εκατέρωθεν. Εντός των τειχών του φρουρίου το σημερινό επίπεδο του εδάφους είναι έως και 4 μέτρα υψηλότερο από ό,τι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, αν και σχεδόν όλοι οι δρόμοι ακολουθούν τη γραμμή των εσωτερικών δρόμων του φρουρίου που κατασκευάστηκαν τουλάχιστον πριν από χίλια επτακόσια χρόνια.

storey constructions, with eight rooms on each level set around a central colonnaded space. The subsequent rise in ground level inside the northern tower buried all the original stone bases of the ground floor arcade that can now be seen *in situ*. Access to the upper floors was via a stone newel stairway in one of the chambers. The round towers and the 4 m.-wide western wall of the fortress were set along the inner face of the 6 m.-wide earlier harbour wall to allow continued access through postern gates to a 2 m.-wide strip of the quayside along the riverfront. Two of these gates can still be seen in the monastery of St George, although the Roman quayside now lies some 8m below the level of modern Mari Girgis Street which now runs where the Nile once flowed.

The partial survival and irregular plan of the fortress conceals a layout of great precision. Recent archaeological work has enabled us to understand the original size and layout of the fortress, which had important implications for its subsequent history and integration into the city that grew up around it. The western wall was built on the existing riverside, while the alignment of the canal was used for two symmetrical fortified enclosures added either side of it. Within the walls of the fortress the modern ground level is as much as 4m higher than in Roman times, although almost all the streets follow the line of the internal streets of the fortress laid out more than seventeen hundred years ago.

Ένας κύριος δρόμος με κατεύθυνση από Ανατολή προς Δύση, που διέσχισε το φρούριο από την Ανατολική Πύλη, σώζεται μερικώς πάνω από το έδαφος στα νεκροταφεία τα οποία εκτείνονται κατά μήκος των ανατολικών τειχών του φρουρίου. Αυτός ο δρόμος οδηγούσε στη Δυτική Πύλη, η οποία τώρα είναι θαμμένη εξολοκλήρου μέσα στο Ελληνικό Ορθόδοξο νεκροταφείο, και πιο πέρα σε μια γέφυρα που οδηγούσε μέσω της νήσου Ρόδας στην απέναντι όχθη του Νείλου, και η οποία πιθανώς να αποτελούταν από πλωτά τμήματα ανάμεσα στις πέτρινες προβλήτες προκειμένου να προσαρμοζόταν στα μεταβαλλόμενα επίπεδα του ποταμού.

Η περιοχή που βρίσκεται στα βόρεια αυτής της κεντρικής αρτηρίας που διασχίζει το φρούριο από Ανατολή προς Δύση, τώρα σε μεγάλο βαθμό εντός της περιοχής του ελληνικού νεκροταφείου, πιθανώς να περιλάμβανε τα μεγάλα διοικητικά κτίρια της ρωμαϊκής Βαβυλώνας και ίσως ακόμη και μια αυτοκρατορική κατοικία του γνωστού από άλλα μέρη τύπου. Αυτά τα σημαντικά κτίρια ενσωματώθηκαν στη περιοχή των διοικητικών κτιρίων και των ελίτ κατοικιών της νέας πρωτεύουσας του Fustat μετά την αραβική κατάκτηση, και με τη σειρά τους εγκαταλείφθηκαν και στη συνέχεια συλήθηκαν μετά από την καταστροφή που προκλήθηκε κατά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τη δυναστεία των Αββασιδών το 750 μ.Χ.. Τμήματα ρωμαϊκών κτιρίων που σώζονται μπορεί να δει κανείς δίπλα στον ταφικό ναό μέσα στο νεκροταφείο, όπου αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών τη δεκαετία του 1940, αλλά παρά τη δυνητικά μεγάλη σημασία αυτής της περιοχής, η παρουσία των νεκροταφείων απέτρεψε την αρχαιολογική διερεύνησή ή χαρτογράφησης της κατά της σύγχρονη εποχή.

Εφαπτόμενοι στα περιμετρικά τείχη υπήρχαν στρατώνες για τους στρατιώτες, οι οποίοι σώζονται βόρεια του πύργου κυκλικής κάτοψης της Μονής του Αγίου Γεωργίου, που χτίστηκε πάνω στις παλαιότερες προκυμαίες του Τραϊανού. Επισκέπτες μπορούν να δουν πώς ήταν τοποθετημένοι οι στρατώνες σε επιμέρους συγκροτήματα των διαστάσεων 13,5 x 9 μέτρα, πιθανώς θολωτοί, με μια κιονοστοιχία στον πρώτο όροφο και μια σκάλα μεταξύ κάθε ζεύγους επιμέρους συγκροτημάτων. Αυτή η διάταξη και το σχέδιο των στρατώνων, με ένα εξωτερικό προθάλαμο για την αποθήκευση των όπλων, επέτρεπαν στους στρατιώτες ταχεία πρόσβαση στις επάλξεις ή μέσω των θολωτών διαδρόμων εντός του τείχους παραπετάσματος στην όχθη του ποταμού.

Η ίδρυση του Fustat – Το Παλαιό Κάιρο ως πυρήνας της μεσαιωνικής και σύγχρονης πόλης του Καΐρου – Αλλαγές στη Μονή Αγίου Γεωργίου από τη μεσαιωνική περίοδο μέχρι τη σύγχρονη εποχή

Μετά την αραβική κατάκτηση το 641 μ.Χ. οι υφιστάμενες βυζαντινές διοικητικές λειτουργίες επικεντρώθηκαν γύρω από το φρούριο και οι αρχαίες εμπορικές σχέσεις με την Ανατολή που εξασφαλιζόνταν μέσα από τη διώρυγα αποδείχθηκαν ζωτικής σημασίας για την ίδρυση και τη

A major east-west street ran across the fortress from the East Gate, half of which is still preserved above ground in the cemeteries which run along the eastern walls of the fort. This road led to the West Gate, itself now entirely buried within the Greek Orthodox cemetery, and beyond this to a bridge which led via the island of Roda to the other side of the Nile, and which was probably composed of floating pontoon sections set between stone piers to accommodate the changing levels of the river.

The area lying to the north of this main east-west road through the fortress, now largely within the area of the Greek cemetery, probably contained the major administrative buildings of Roman Babylon and perhaps even an imperial residence of the kind known from other sites. These important buildings were incorporated into the administrative and elite residential area of the new capital city of Fustat after the Arab Conquest, and were in turn abandoned and then robbed out following the destruction caused by the Abbasid conquest of Egypt in AD 750. Sections of surviving Roman buildings can be seen next to the church of Dormition of Virgin Mary within the cemetery where they were exposed during work in the 1940s, but despite the great potential significance of this area the presence of the cemeteries has prevented its being archaeologically explored or mapped in modern times.

Against the perimeter walls there were barracks for the soldiers, of the kind preserved north of the round tower in the monastery of St George, which were built over the earlier Trajanic quays. Visitors to this area can see how the barracks were arranged in blocks measuring 13.5 x 9 m, probably vaulted with a first-floor colonnade and a stairway set between each pair of blocks. This arrangement and the plan of the barracks, with an outer vestibule for storage of weapons, allowed the troops swift access to the battlements or through the vaulted passages in the curtain wall onto the riverfront.

The foundation of Fustat – Old Cairo as the nucleus of the medieval and modern city of Cairo – Changes to the Monastery of St George from the medieval period to modern times

Following the Arab Conquest in AD 641 the existing Byzantine admin-

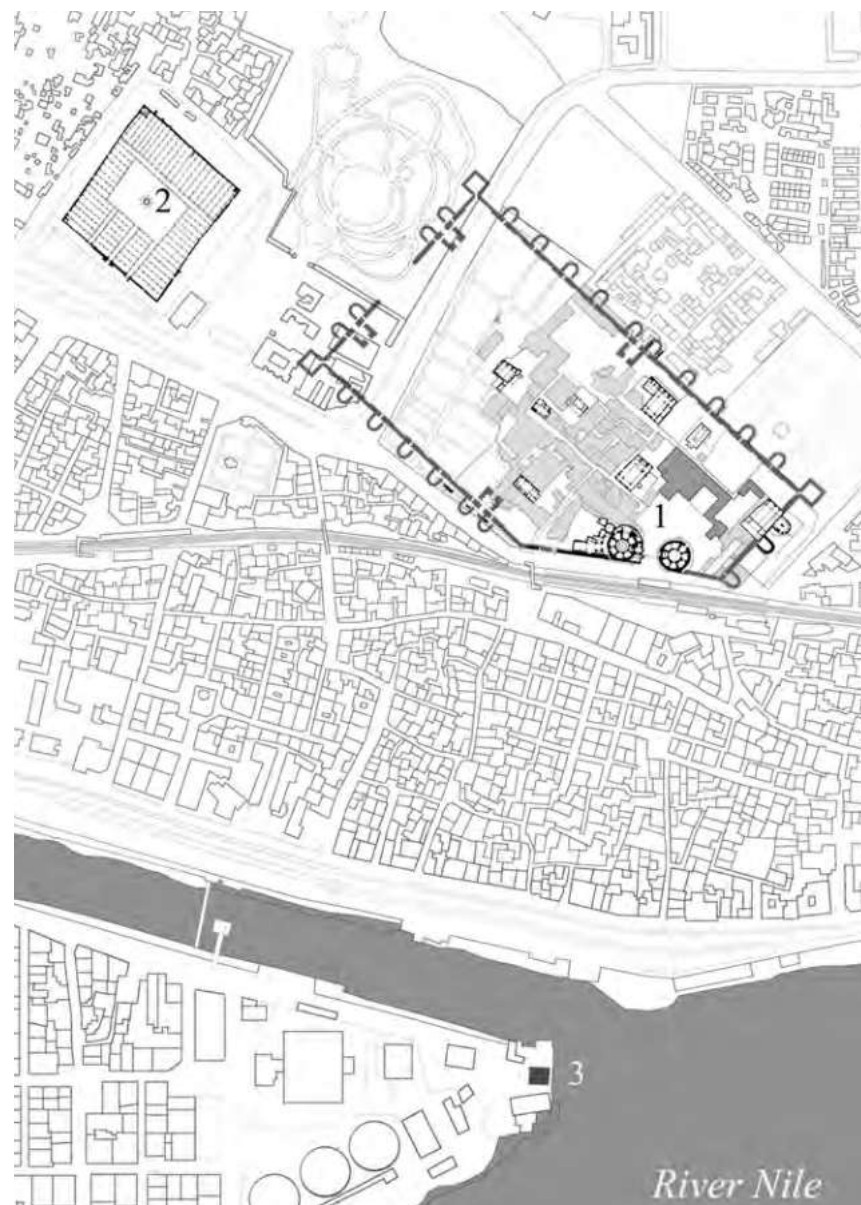

Φωτογραφία της πυλίδας που οδηγεί στην προκυμαία
Photograph of postern gate leading to the quayside ©Tim Loveless

μετέπειτα εξέλιξη της νέας πρωτεύουσας του Fustat. Αυτοί οι παράγοντες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην επιλογή αυτού του χώρου έναντι της αρχαίας πρωτεύουσας της Αλεξάνδρειας, που ήταν προσανατολισμένη προς τη Μεσόγειο και τη Δύση και ευάλωτη σε επιθέσεις και ανάκτηση από το βυζαντινό στόλο.

Η γνώση που αποκτήθηκε σχετικά με το μέγεθος και τη διαρρύθμιση του φρουρίου, μετά από τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες, έχει αλλάξει ριζικά την αντίληψη σχετικά με τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε το φρούριο στην οργάνωση και στο σχεδιασμό της πρώιμης Fustat. Η στρατιωτική λειτουργία του φρουρίου φαίνεται ότι έπαψε αμέσως μετά την κατάκτηση και τα τείχη του βόρειου τμήματος εξαρθρώθηκαν για την παροχή δομικού υλικού για τη νέα πόλη. Είναι πιθανόν ότι τα πιο εντυπωσιακά κτίρια σε αυτό το μέρος του φρουρίου ενσωματώθηκαν στην ελίτ κεντρική περιοχή της πόλης, γύρω από το τζαμί του Amr, στους πρόποδες του φρουρίου, σύμφωνα με πηγές του όγδοου αιώνα. Το νότιο τμήμα του φρουρίου και τα κτίρια του φαίνεται να ήταν ένας από τους τομείς που δόθηκαν στους Χριστιανούς που μετακινήθηκαν μαζικά προς την πόλη και διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στην εκρηκτική ανάπτυξη της Fustat μεταξύ 680 και 750 μ.Χ. Οι ιστορικές πηγές και τα νέα αρχαιολογικά στοιχεία δείχνουν ότι η Κοπτική εκκλησία του Abu Serga κατασκευάστηκε κατά την περίοδο που κυβερνήτης της Αιγύπτου ήταν ο Abdel Aziz ibn Marwan, το 684-705 μ.Χ.. Η άριστη κατάσταση του κυκλικού πύργου κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου δείχνει ότι η πρώτη χρήση και η επαναχρησιμοποίηση του ως εκκλησία μπορεί επίσης να χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο επέκτασης που ξεκίνησε περίπου μισό αιώνα μετά από την κατάκτηση. Η κοινότητα των Μελχιτών διατήρησε την ισχύ της στην Αίγυπτο και η επιστροφή του Έλληνα Πατριάρχη από τον Κοσμά Ι (742-768 μ.Χ.) κι έπειτα επέτρεψε την ανάκτηση σημαντικού αριθμού εκκλησιών.

Αναφορές σε γραπτές πηγές έως και τον ενδέκατο αιώνα σχετικά με ένα «ενισχυμένο ανάχωμα» δείχνουν ότι ο πέτρινος τοίχος του λιμανιού που χτίστηκε από τον Τραϊανό και αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες στη Μονή ήταν ακόμα σε χρήση και η θέση του ποταμού δεν είχε αλλάξει. Η χρήση των διαφόρων λιμενικών εγκαταστάσεων της Βαβυλώνας, που είχαν κατασκευαστεί επί ρωμαϊκής κυριαρχίας, συνεχίστηκε και κατά τους πρώτους αιώνες της Αραβικής κυριαρχίας. Τα ναυπηγεία και τα οπλοστάσια στη νήσο Ρόδα χρησιμοποιήθηκαν για το εξοπλισμό του Αραβικού πολεμικού ναυτικού στις εκστρατείες που έκανε κατά της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο. Η μετατόπιση του ποταμού προς δυσμάς, στη σημερινή του θέση, περίπου 500 μέτρα δυτικά του φρουρίου, φαίνεται να έγινε μεταξύ του 11ου και 14ου αιώνα και μπορεί να σχετίζεται με την καταστροφή της ρωμαϊκής γέφυρας κατά την εισβολή από τους Φατιμίδες το 969 μ.Χ., καθώς και τη μεταγενέστερη ανάκτηση γης από το ποτάμι προς τα νότια του Παλαιού Καΐρου. Το Παλαιό Κάιρο οικοδομήθηκε πάνω στη γη που δημιουργήθηκε όταν ο Νείλος υποχώρησε προς τα δυτικά, αποκόπτοντας το φρούριο από την προηγούμενη θέση του στην όχθη του

Σχέδιο του Παλαιού Καΐρου που δείχνει το φρούριο σε σχέση με άλλα στοιχεία της Fustat
Plan of Old Cairo showing the fortress in relation to other elements of Fustat

istrative functions centered around the fortress and the ancient trade links with the East provided by the canal proved crucial to the foundation and later development of the new capital of Fustat. These factors were instrumental in the choice of the site over the ancient capital Alexandria, oriented to the Mediterranean and the West and vulnerable to attack and recapture by the Byzantine fleet.

Our understanding of the size and layout of the fortress gained from recent archaeological work has radically altered perceptions of the major influence it exerted on the organization and planning of early Fustat. The

ποταμού. Μέρους των συντονισμένων έργων που σχετίζονται με τη δημιουργία της νέας πόλης Fustat περιλάμβαναν την πλήρωση της πρώην διαδρομής της Διώρυγας της Ερυθράς Θάλασσας που διέσχιζε το φρούριο και την δημιουργία μιας νέας εισόδου προς τα βόρεια. Το μεγάλο πέτρινο τείχος πάχους 3 μέτρων που χτίστηκε μεταξύ των στρογγυλών πύργων του φρουρίου περίπου το 680 μ.Χ. για να φράξει την είσοδο στη διώρυγα είναι ακόμα ορατή κάτω από το ναό του Αγίου Γεωργίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι η χρήση του ονόματος Fustat αντί για Βαβυλώνα σε παπύρους της περιόδου εμφανίζεται από τις αρχές του όγδοου αιώνα. Το όνομα προέρχεται πιθανότατα από την ελληνική λέξη *fossaton* ή «χαντάκι» και σχετιζόταν είτε με το φρούριο (με την έννοια του «οχυρωμένου στρατοπέδου») είτε και στην ίδια τη διώρυγα και τις διάφορες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν για να αλλάξει η διαδρομή και να τεθεί ξανά σε λειτουργία εκείνη την εποχή. Η αλλαγή της διαδρομής της διώρυγας επέτρεψε τη δημιουργία ενός νέου αστικού κέντρου βόρεια του φρουρίου, ενώ η παλαιότερη διαδρομή μετατράπηκε σε ένα μεγάλο δρόμο προς το βορρά στον πυρήνα της νέας πόλης γύρω από το τζαμί του Amr, συμπληρώνοντας και λειτουργώντας παράλληλα με άλλους δρόμους που οδηγούσαν έξω από το φρούριο.

Το Παλαιό Κάιρο συμμετείχε στους κύκλους ανάπτυξης, παρακμής και αναγέννησης που σηματοδοτούν την μετέπειτα ιστορία της αναπτυσσόμενης μητρόπολης. Η θεαματική κατασκευαστική ανάπτυξη που σημάδεψε τον πρώτον αιώνα μετά την αραβική κατάκτηση διακόπηκε απότομα από την εκτεταμένη καταστροφή που συνόδευσε την κατάκτηση της Αιγύπτου από τη δυναστεία των Αββασιδών το 750 μ.Χ.. Το μεγαλύτερο μέρος των νότιων και ανατολικών συνοικιών της πόλης καταστράφηκε και δεν ξανακατοικήθηκε, αλλά ο πυρήνας κατά μήκος του Νείλου αναβίωσε στη συνέχεια και σταδιακά επεκτάθηκε προς το βορρά, καταβροχθίζοντας τις αρχικά διακριτές διοικητικές και στρατιωτικές συνοικίες al-Askar και al-Qata'i που ιδρύθηκαν από τους Αββασίδες και τους Τολουνίδες. Το Fustat-Misr γνώρισε άλλο ένα μεγάλο κύμα οικοδόμησης κατά τον πρώτο αιώνα του Χαλιφάτου των Φατιμιδών, από την κατάκτηση της Αιγύπτου το 969 μ.Χ. και την δημιουργία του ξεχωριστού «βασιλικού περιβόλου» της al-qahira. Στη συνέχεια, το νότιο τμήμα της πόλης μαραζώθηκε κατά τη διάρκεια των οικονομικών και κοινωνικών αναταραχών υπό την ύστερη περίοδο κυριαρχίας των Φατιμιδών, 1060-90 μ.Χ. και σε μεγάλο βαθμό εγκαταλείφθηκε, καθώς ο πληθυσμός και το κέντρο της πόλης μετατοπίστηκε προς την al-qahira. Το τέλος του Fustat σηματοδεύτηκε από το περίφημο διάταγμα του 1072 μ.Χ. του ισχυρού βεζίρη Badr al-Gamali, που επέτρεπε τη χρήση των σπιτιών της πόλης ως «νταμάρι» για τα οικοδομικά υλικά που θα χρησιμοποιούνταν στο Κάιρο. Το κέντρο της Fustat, το οποίο φημίζονταν για τα πολυώροφα κτίρια που θαύμασαν οι περιηγητές του Μεσαίωνα, όπως το al Muqadassi και το Nasir Khusraw, μετατράπηκε σταδιακά σε μια τεράστια χωματερή μόνο για βιομηχανικές χρήσεις στα νότια της μετέπειτα μεσαιωνικής πόλης.

Ωστόσο, η εγκατάλειψη δεν ήταν ολοκληρωτική. Η περιοχή στην

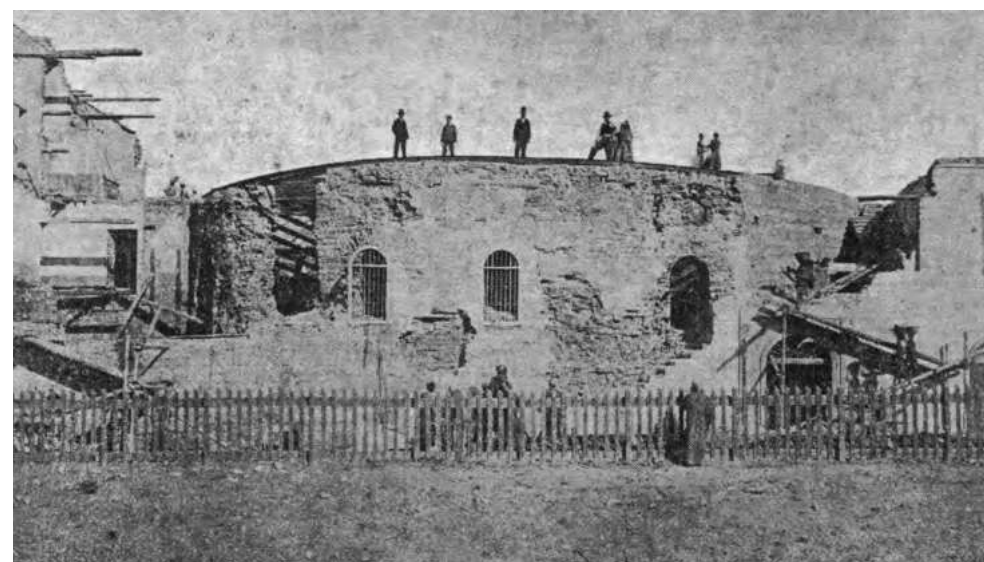
military function of the fortress appears to have ceased soon after the conquest and the walls of the northern half were dismantled to provide building material for the new city. The more prestigious buildings in this part of the fortress were probably incorporated into the elite central district of the city, laid out around the mosque of 'Amr at the foot of the fortress according to sources from the eighth century. The southern half of the fortress and its buildings seem to have been one of the areas granted to the Christians who moved to the city in great numbers and played an active part in the explosive growth of Fustat between around AD 680 and 750. Historical sources and new archaeological evidence show that the Coptic church of Abu Serga was constructed during the period when Abdel Aziz ibn Marwan, was governor of Egypt from AD 684-705. The intact state of the round tower beneath the church of St George suggests that its first occupation and reuse as a church may also date from this period of expansion that began around half a century after the conquest. The Melkite community remained influential in Egypt and the return of the Greek Patriarch from Cosmas I (AD 742-768) onward allowed the reclamation of a number of churches.

As late as the eleventh century references in written sources to a 'stepped embankment' suggest that the stone harbour wall built by Trajan and revealed by recent work at the monastery was still in use and the position of the river had not changed. The various port installations of Babylon that had been established under Roman rule continued and during the first centuries of Arab rule the shipyards and arsenal at Roda were used to equip Arab navies for campaigns in the Mediterranean against the Byzantine Empire. The shift of the river westwards to its present position some 500 m. west of the fortress appears to have taken place between the eleventh and the fourteenth century, and may have been related to the destruction of the Roman bridge at the time of the Fatimid invasion in AD 969, as well as the later reclamation of land from the river to the south of Old Cairo. Old Cairo expanded on the land created as the Nile receded westwards, leaving the fortress cut off from its former position on the riverfront. Part of the coordinated works associated with the creation of the new city of Fustat included filling in the former line of the Red Sea Canal running through the fortress and cutting a new entrance further to the north. The massive 3 m.-wide stone wall built between the round towers of the fortress around AD 680 to block the entrance to the canal can still be seen under the church of St George. It is interesting to note that the use of the name Fustat rather than Babylon in contemporary papyri only appears from the early eighth century. The name probably derived from the Greek *fossaton* or "ditch" and was related either to the fortress (in the sense of "fortified camp") or perhaps to the canal itself and the various works carried out to change the route and bring it back into operation at this time. Re-routing the canal allowed the creation of a new urban center north of the fortress, while the former route was converted to a major road leading northward to the core of the new city around the mosque of Amr, supplementing and running parallel to and the other roads leading out from the fortress.

όχθη του ποταμού και γύρω από το Ρωμαϊκό φρούριο παρέμενε κατοικήμενη και υπάρχουν αρχαιολογικές μαρτυρίες ότι ο πληθυσμός και οι εκκλησίες του Παλαιού Καΐρου συμμετείχαν σε ακόμα μία οικοδομική έκρηξη κατά τη δεκαετία του 1240 που σχετιζόταν με την κατασκευή μίας νέας ακρόπολης από τους Αγιουβίδες στη νήσο Ρόδα. Αυτή η ακρόπολη συνέχισε να χρησιμοποιείται κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου των Μπάχρι (Bahri) Μαμελούκων (το όνομά Bahri προέρχεται είτε από αυτή την όχθη του ποταμού είτε από την τοποθεσία Μπάχρι) (1250-1382 μ.Χ.). Σύμφωνα με την επόμενη περίοδο των Burgi Μαμελούκων (1382-1517 μ.Χ.) (στην ακρόπολη του Καΐρου ή αλλιώς *Burg*) η περιοχή υποβαθμίστηκε και η ολοένα και μικρότερη μειονότητα του χριστιανικού πληθυσμού υπέστη μια μακρά περίοδο καταστολής που εν μέρει σχετιζόταν με το ευρύτερο πλαίσιο των Σταυροφοριών. Από την άλλη πλευρά, μετά την πτώση της Ιερουσαλήμ το 1241 μ.Χ. οι Ευρωπαίοι έμποροι αναζήτησαν μια νέα βάση στην Ανατολή στο Κάιρο, και από εκείνη τη στιγμή οι περιγραφές των εμπορών για τα ταξίδια τους αρχίζουν να συμπληρώνονται με αυτές των προσκυνητών και των ταξιδιωτών στο Παλαιό Κάιρο και τις αρχαίες ρίζες του, που από τουλάχιστον τον δέκατο τρίτο αιώνα είχε αρχίσει να σχετίζεται με τη φυγή της Αγίας Οικογένειας στην Αίγυπτο.

Τις Ευρωπαϊκές περιγραφές του Παλαιού Καΐρου συμπληρώνουν οι περιγραφές των μεγάλων Αράβων γεωγράφων και «τοπογράφων-ιστορικών» του Μεσαίωνα, κυρίως του Ibn Duqmaq και του al-Maqrizi, που έγραψαν στα μέσα του δέκατου πέμπτου αιώνα. Οι περιγραφές αυτές συνδυάζουν λεπτομέρειες που πρέπει να προήλθαν από παλαιότερες γραπτές πηγές με τις δικές τους παρατηρήσεις σχετικά με την παρακμή της πόλης από τις παλαιότερες δόξες. Το μεγάλο θησαυροφυλάκιο εβραϊκών μεσαιωνικών κειμένων, η Γκενίζα του Καΐρου, που βρέθηκε στη συναγωγή Ben Ezra κατά τη διάρκεια της ανακατασκευής της στο τέλος του δέκατου ένατου αιώνα, φωτίζει την κοινωνική και οικονομική ιστορία της εβραϊκής κοινότητας και των γειτόνων της στο Παλαιό Κάιρο από την περίοδο κυριαρχίας των Φατιμιδών και έπειτα. Αυτές οι τοπικές και ευρωπαϊκές πηγές, σε συνδυασμό με τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα, παρέχουν μια πλούσια πηγή πληροφοριών σχετικά με τις εκκλησίες, τις συναγωγές, τις πύλες, τους δρόμους, ακόμα και τα τζαμιά της περιοχής μέσα και γύρω από το πρώην ρωμαϊκό φρούριο.

Το 1517 η εποχή του ανεξάρτητου κράτους των Μαμελούκων έφτασε στο τέλος της και η Αίγυπτος έγινε πάλι επαρχία μίας μακρινής αυτοκρατορίας, αυτή τη φορά της Οθωμανικής. Η ύστερη περίοδος της κυριαρχίας των Μαμελούκων και η οθωμανική διοίκηση, υπό τους μπέηδες και τους πασάδες, θεωρείται συχνά ως μία περίοδος οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής στασιμότητας. Ωστόσο, ένα σύστημα ιδιωτικής χορηγίας και ευσεβών κληροδοτημάτων (*vakuf*) ενθάρρυνε την κατασκευή και επέτρεψε σε ισχυρά άτομα να ανθίσουν. Το Παλαιό Κάιρο γνώρισε μια ακόμα σημαντική οικοδομική έκρηξη κατά το δέκατο όγδοο αιώνα, που οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στον διακεκριμένο Χριστιανό Ibrahim al Gohari, «τον Σουλτάνο των Κοπτών», και περιλάμ-

Φωτογραφία από την κορυφή του ρωμαϊκού πύργου μετά τη φωτιά του 1904
Photograph taken on the top of the Roman tower after the fire of 1904

Old Cairo shared in the cycles of growth decline and revival that mark the subsequent history of the growing metropolis. The spectacular building boom that marked the first century after the Arab Conquest was brought to an abrupt halt by the widespread destruction that accompanied the Abbasid conquest of Egypt in AD 750. Much of the southern and eastern quarters of the city were destroyed and never reoccupied, but the core along the Nile revived thereafter and gradually expanded to the north, swallowing up the initially separate administrative and military quarters of al-Askar and al-Qata'i that were founded by the Abbasids and Tulunids. Fustat-Misr experienced another great wave of building in the first century of Fatimid rule that followed conquest of Egypt in AD 969 and the foundation of the separate "royal enclosure" of al-qahira. The southern part of the city then declined during the economic and social upheavals under the later Fatimids from 1060-90 and was largely abandoned as the population and centre of the city shifted to al-qahira. The end of Fustat was famously marked by the 1072 edict of the powerful vizier Badr al-Gamali, allowing the houses of the city to be quarried for building material to be used in Cairo. The centre of Fustat, famed for its multi-storey buildings which had drawn the admiring descriptions of medieval travellers such as al-Muqadassi and Nasir Khusraw was gradually transformed into a vast dumping ground used only for industrial uses downwind of the later medieval city.

The abandonment was not, however, complete. The area along the riverfront and around the Roman fortress remained occupied and there is archaeological evidence that both the population and the churches of Old Cairo shared in another building boom in the 1240s associated with the construction of a new citadel by the Ayyubids on Roda island. This citadel

βανε την κατασκευή της μεγάλης Μονής του Αγίου Γεωργίου, ή το Dayr al-Banaat στο βόρειο τμήμα του πρώην φρουρίου.

Αρχαιολογικά στοιχεία σχετικά με αυτή τη φάση και κάθε μία από τις παλαιότερες μεσαιωνικές φάσεις σώζονται σε διάφορα σημεία του ναού και της μονής του Αγίου Γεωργίου, αν και πολύ περισσότερες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την εξέλιξη αυτών των κτιρίων κατά τη διάρκεια μιας περιόδου τουλάχιστον 1200 ετών χάθηκαν είτε κατά την καταστροφική πυρκαγιά του 1904 που κατέστρεψε το μεσαιωνικό ναό και τη μονή του Αγίου Γεωργίου ή απομακρύνθηκαν κατά την ανοικοδόμηση που ακολούθησε. Ο Άγγλος Alfred Butler, το 1884, σε περιγραφή των εξερευνήσεων του στις εκκλησίες της Παλαιάς Πόλης του Καΐρου προσφέρει μια ζωντανή εικόνα της επίδρασης αυτών των αιώνων αλλαγών και επισκευών:

Η ελληνική μονή χτίστηκε πάνω από τον παλαιό πύργο. Το γεγονός αυτό εξηγούσε την ασυνήθιστη ανύψωσή του, και έδινε χρώμα στις αξιώσεις του για μεγαλεία στην αρχαιότητα... Αν και υπάρχουν Αραβικά κτίρια συγκεντρωμένα γύρω από τη μονή και υψώνονται σχεδόν σε κάθε πλευρά σε μεγάλο ύψος, αν και επισκευές και προσθήκες, γύψος και ασβέστης, έκρυψαν το αρχικό κτίριο με ένα σχεδόν μαγικό τρόπο, όμως... θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει όλες τις λεπτομέρειες του σχεδίου με αρκετή σαφήνεια, και να αποδείξει την ύπαρξη σχεδόν στην πληρότητά του ενός υπέροχου ρωμαϊκού κτιρίου, μοναδικού σε κατασκευή

Μερικές απτές αποδείξεις, σε χώρους που διατηρούνται μόνο ως σημάρια που δείχνουν τη θέση τειχών, υπάρχουν για την επαναχρησιμοποίηση και την κατανομή του χώρου στο εσωτερικό του πύργου. Οι αλλαγές αυτές διατηρούνται σε μεγαλύτερο βαθμό στο επίπεδο του ισογείου που είχε εγκαταλειφθεί νωρίτερα και στη συνέχεια σιγά-σιγά θάφτηκε και ξεχάστηκε καθώς το επίπεδο του εδάφους αυξανόταν με την πάροδο του χρόνου, όπως σημείωσε ο Butler:

Αυτά τα σκαλοπάτια που οδηγούν προς τα πάνω αποτελούν μέρος της παλιάς ρωμαϊκής σκάλας και ανοίγοντας τις πτυσσόμενες πόρτες βρίσκει κανείς την ίδια σκάλα να οδηγεί προς τα κάτω για δύο ορόφους, με τη διαφορά ότι κάτω από όλα υπάρχει απόλυτο σκοτάδι. Είναι ένα μέρος μυστηρίου και τρόμου, που ειπώθηκε ότι κατοικείται από διαβόλους, είναι άγνωστο και δεν το έχει επισκεφτεί κανείς.

Μαζί με διάφορες απεικονίσεις του δέκατου ένατου αιώνα και μερικές φωτογραφίες που τραβήχτηκαν λίγο πριν και μετά την πυρκαγιά του 1904, η περιγραφή του Butler παρέχει επίσης μερικά από τα λίγα γνωστά στοιχεία για την ίδια την μεσαιωνική εκκλησία:

ο ελληνικός ναός του Αγίου Γεωργίου, σκαρφαλωμένος σαν αετοφωλιά στην κορυφή του πύργου, όχι μόνο προσφέρει μια υπέροχη θέα από ψηλά του παλαιού Καΐρου, αλλά είναι από μόνος του μια πολύ αρχαία και περίεργη κατασκευή. Οι πτυσσόμενες πόρτες του ναού περιέχουν οκτώ όμορφα σκαλισμένα μικρά πάνελ με θεματολογία... Στο ναό υπάρχουν κρεμασμένα αυγά στρουθοκαμήλου και καντήλια από ασήμι, ενώ στους τοίχους είναι μερικά θαυμάσια δείγματα κεραμικών πλακιδίων τόσο της Δαμασκού όσο και της Ρόδου...

continued to be used during the first period of Bahri (named after this riverside or bahri location) Mamluk rule from 1250-1382. Under the later Burgi Mamluks 1382-1517 (located in the Cairo citadel or burg) the area declined and the increasingly minority Christian population suffered a long period of repression that was in part related to the wider context of the Crusader wars. On the other hand the fall of Jerusalem in 1241 brought European merchants searching for a new base in the East to Cairo, and henceforth these merchants' accounts of their travels begin to be supplemented by those of pilgrims and travellers drawn to Old Cairo and its ancient roots, which had from the thirteenth century at least begun to be associated with the Flight of the Holy Family into Egypt.

These European descriptions of Old Cairo are supplemented by those of the great medieval Arab geographers and 'topographical historians', principally Ibn Duqmaq and al-Maqrizi, both writing in the mid-fifteenth century. These accounts conflate some details that must have derived from earlier written sources along with their own observations on the decline of the city from its former glories. The great repository of Jewish medieval documents, the Cairo Geniza, found in the Ben Ezra synagogue during its rebuilding at the end of the nineteenth century, illuminates the social and economic history of the Jewish community and its neighbours in Old Cairo from the Fatimid period onwards. These local and European sources, now supplemented by archaeological evidence, provide a rich vein of information on the churches, the synagogues, the gates, the streets and even the mosques of the quarter in and around the former Roman fortress.

In 1517 the era of independent Mamluk rule came to an end and Egypt once again became a province of a distant empire, this time that of the Ottomans. The latter period of Mamluk rule and the Ottoman administration under its beys and pashas is often seen as one of economic, political and social stagnation. However, a system characterized by patronage and pious endowments encouraged construction and allowed powerful individuals to flourish. Old Cairo experienced a further major building boom in the eighteenth century that was largely driven by the influential Christian notable Ibrahim al Gohari, 'the Sultan of the Copts' and included the creation of the large Convent of St George, or Dayr al-Banaat within the northern part of the former fortress.

Archaeological evidence for this and for each of the earlier medieval phases is preserved in different areas of the Church and Monastery of St George, although much more archaeological evidence for the development of these buildings over a period of more than 1200 years was lost either during the disastrous fire of 1904 that destroyed the medieval church and monastery of St George or was cleared away in the rebuilding that followed it. The Englishman Alfred Butler's 1884 description of his explorations in the churches of Old Cairo provides a vivid picture of the effect of these centuries of change and repair:

the Greek convent was built on the top of the old tower. This at once accounted for its unusual elevation, and lent colour to its claims to very great antiquity... Though Arab buildings are clustered thickly around and rise on nearly every side

Ωστόσο ένας αριθμός αρχιτεκτονικών στοιχείων *in situ*, διατηρούνται μέσα στη μονή του Αγίου Γεωργίου, υπενθυμίζοντας τις θεμελιώδεις αλλαγές που έγιναν στο Παλαιό Κάιρο κατά τη μεσαιωνική εποχή. Αυτά περιλαμβάνουν τα ερείπια ενός σιντριβανιού μέσα σε ένα σπίτι της περιόδου των Φατιμίδων και μια τέλεια διατηρημένη θολωτή κυκλική δεξαμενή με μια κεντρική στήλη και τέσσερις ημιτρούλους που πιθανότατα χρονολογούνται στην περίοδο των Μαμελούκων κατά το δέκατο τρίτο ή δέκατο τέταρτο αιώνα. Η θέση της δεξαμενής, που εμπόδιζε την αρχική είσοδο στον κυκλικό πύργο δείχνει ότι είχε κοπεί από ένα πολύ υψηλότερο επίπεδο του εδάφους, όταν η θέση του τελευταίου, είχε προ πολλού ξεχαστεί.

Ο περιβάλλον χώρος της Μονής έλαβε επίσης μέρος στους ευρύτερους κύκλους αναγέννησης και παρακμής που βίωσε το Παλαιό Κάιρο κατά την μεσαιωνική περίοδο. Η ανάπτυξη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων γύρω από την εξωτερική περίμετρο του φρουρίου απεικονίζεται με έναν κεραμικό κλίβανο που χτίστηκε πάνω στο μεγάλο πέτρινο τείχος, για να εμποδίσει την είσοδο στη διώρυγα κατά την πρώιμη Ισλαμική περίοδο. Ένας παρόμοιος κλίβανος, που χρονολογείται μετά τον 9ο ή 10ο αιώνα βρέθηκε κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών εργασιών στο νότιο πύργο, υποστηρίζοντας την εκτίμηση ότι και οι δύο αποτελούσαν μέρος μιας βιομηχανικής περιοχής κατά μήκος της παλαιότερης προκυμαίας.

Όπως δείχνουν οι περιγραφές του Butler για το Παλαιό Κάιρο, η παρακμή των εκκλησιών και των κοινοτήτων τους, κατά την περίοδο κυριαρχίας των Μαμελούκων και στη συνέχεια των Οθωμανών, οδήγησαν σταδιακά σε μια κατάσταση όπου τα γύρω κτίρια «έκρυβαν αντί να στολίζουν την εξωτερική πλευρά». Το δέκατο ένατο αιώνα αυτή η συγκάλυψη ήταν πλήρης, αφού ακόμη και οι τεράστιοι στρογγυλοί πύργοι παρέμειναν κρυμμένοι από την κοινή θέα και σε μεγάλο βαθμό απαρατήρητοι από τους επιθεωρητές της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798. Οι επιθεωρητές συνέλεξαν πληροφορίες σχετικά με τις αρχαιότητες και την «*état Moderne*» της χώρας που θα δημοσιεύονταν τελικά στην περίφημη *Περιγραφή της Αιγύπτου* [*Déscription de l'Égypte*]. Η απομόνωση από τον σύγχρονο κόσμο δεν θα διαρκούσε πολύ. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την Αίγυπτο και το φαραωνικό παρελθόν της που πυροδότησε η δημοσίευση της *Περιγραφής* το 1821 οδήγησε σε μια αυξανόμενη εκτίμηση του πλούτου της ισλαμικής αρχιτεκτονικής και των χριστιανικών αρχαιοτήτων. Η εκ νέου ανακάλυψη των αρχαίων κτιρίων της Παλαιάς Πόλης του Καΐρου συνέπεσε με την άφιξη του σιδηροδρόμου το 1897, καθώς η σύγχρονη πόλη επανασυνδέθηκε με τον αρχαίο πυρήνα της. Η επιφανειακή έρευνα και η αποκατάσταση των κοπτικών εκκλησιών στο Παλαιό Κάιρο οδήγησε σε αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος που θα οδηγούσε στην ίδρυση του Κοπτικού Μουσείου το 1931.

Για το Ναό και τη Μονή του Αγίου Γεωργίου το ταξίδι στο παρελθόν που ξεκίνησε με την πυρκαγιά του 1904 ακολουθήθηκε από αξιοθαύμαστες προσπάθειες εκ μέρους της ελληνικής κοινότητας του Καΐρου

to a great height; and though repairs and additions, plaster and whitewash, have disguised the original building in almost a magical manner; yet... one could trace all the details of the plan clearly enough, and prove the existence almost in its completeness of a splendid Roman building, unique in construction

Some physical evidence, in places preserved only as scars showing the position of former walls, survives for the reuse and division of space within the tower. These changes are preserved to a greater extent within the ground-floor levels which had been abandoned earlier and then slowly buried and forgotten as the ground level rose over time, as Butler noted:

These steps leading upwards are part of the old Roman staircase; and by opening the folding-doors one finds the same staircase descending downwards for two stories, with this difference, that below all is in pitch darkness; it is a place of mystery and horror, said to be peopled by devils, and is unknown and unvisited.

Along with various nineteenth-century illustrations and some photographs taken shortly before and after the 1904 fire, Butler's account also provides some of the few known details of the medieval church itself:

the Greek church of St George, now perched like an eagle's nest on the very top of the tower, not only offers a splendid bird's-eye view of old Cairo, but is in itself a most ancient and curious structure. The folding doors of the church contain eight small panels beautifully carved in subjects... The church is hung with ostrich eggs and lamps of silver, and on the walls are some magnificent examples of both Damascus and Rhodian tilework...

A number of surviving *in-situ* architectural elements are nevertheless preserved within the monastery of St George as physical reminders of the fundamental changes that Old Cairo went through in the medieval period. These include the remains of a fountain within a Fatimid-era house and a perfectly preserved vaulted circular cistern with a central column and four semi-domes, probably dating from the Mamluk period in the thirteenth or fourteenth century. The position of this cistern, blocking the original entrance to the round tower, shows that it was cut down from a much higher ground level when the position of the latter had been long forgotten.

The surroundings of the monastery also shared in the wider cycles of revival and decline that were experienced by Old Cairo in the medieval period. The growth of industrial installations around the external perimeter of the fortress is illustrated by a pottery kiln built against the massive stone wall constructed to block the entrance to the canal in the Early Islamic period. A similar kiln, dating from some time after the ninth or tenth centuries was found during archaeological work in the southern round tower, supporting the impression that both formed part of an industrial area along the former waterfront.

As Butler's descriptions of Old Cairo show, the decline of the churches and their communities under first Mamluk and then Ottoman rule gradually led to a situation where the buildings around them provided "concealment of the exterior rather than adornment". By the nineteenth century this concealment was at its most complete, with even the huge round towers remaining hidden from view and largely unremarked by the 1798 surveyors of Napoleon's expedition to Egypt, who were compiling

κατά τον επόμενο μισό αιώνα για την αποκατάσταση του μνημείου και τη συντήρηση και ανάδειξη της ιστορικής εξέλιξής του. Οι στόχοι αυτοί δεν υλοποιήθηκαν ποτέ πλήρως, πρώτον λόγω των πολιτικών γεγονότων που οδήγησαν στην αποχώρηση μεγάλου μέρους της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου μετά την επανάσταση της δεκαετίας του 1950, και στη συνέχεια, λόγω των αυξανόμενων υπογείων υδάτων που επηρέασαν την περιοχή από το 1970 και μετά.

Οι επιτυχημένες εργασίες κατά την περίοδο 2001-2006 για την μείωση της στάθμης των υπογείων υδάτων μέσα και γύρω από τον πύργο αποτέλεσαν το έναυσμα για το τρέχον πρόγραμμα συντήρησης του ρωμαϊκού υδραγωγείου και αποκατάστασης του Ιερού Ορθόδοξου Ναού του Αγίου Γεωργίου. Η εκσκαφή για ένα πολύπλοκο σύστημα αποχέτευσης γύρω από το μνημείο και βαθιών φρεατίων για τη συλλογή και τη μεταφορά νερού μακριά από αυτό, παρείχε επίσης σημαντικές νέες αρχαιολογικές πληροφορίες για παρουσίαση σε ένα ελληνικό, αιγυπτιακό και διεθνές κοινό.

Για τον αρχαιολόγο και τον ιστορικό υπάρχουν ακόμα πολλά προς ανακάλυψη μέσα, γύρω και κάτω από το ναό και τη μονή του Αγίου Γεωργίου. Μελλοντικές εργασίες κάτω από το έδαφος μπορεί να επικεντρωθούν στην περιοχή του νεκροταφείου, που έχει επεκταθεί στα βόρεια της μονής κατά τα τελευταία εκατό χρόνια. Η χρήση ραντάρ που διαπερνά το έδαφος και άλλες μη επεμβατικές μέθοδοι πιθανώς να παρέχουν μια σειρά από νέες πληροφορίες σχετικά με τη Δυτική Πύλη του Ρωμαϊκού φρουρίου, τη Ρωμαϊκή προκυμαία και τη γέφυρα του Νείλου, καθώς και τον πυρήνα του πρώιμου οικισμού του Fustat και τα κτίρια του ρωμαϊκού φρουρίου που αργότερα μετατράπηκαν στην ελίτ συνοικία της πόλης. Οι ιστορικοί που μελετάνε τα αρχεία του ναού και των γειτονικών μνημείων μπορεί να αποκαλύψουν περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σύνθετα ζητήματα της ιδιοκτησίας και της κοινωνικής αλλαγής που μεταμόρφωσε το χώρο μέσα στο φρούριο κατά τη διάρκεια της μεσαιωνικής περιόδου.

Προς το παρόν πάντως, η ολοκλήρωση του τρέχοντος έργου για την αποκατάσταση του ναού και της μονής μπορεί να εορτάζεται ως το αποκορύφωμα ενός ταξιδιού ανακάλυψης που ξεκίνησε πριν από τουλάχιστον έναν αιώνα και που θα μας επιτρέψει επιτέλους να δούμε, να παρουσιάσουμε και να απολαύσουμε την περίπλοκη ιστορία και τη μεγάλη σημασία αυτού του μοναδικού μνημείου και της ιδιαίτερης σχέσης του με τη μακρά και συνεχή ιστορία των Ελλήνων στην Αίγυπτο.

information on both the antiquities and the *état moderne* of the country that would eventually be published as the famous *Déscription de l'Égypte*. The isolation from the modern world was not to last. Increasing interest in Egypt and its Pharaonic past, sparked by the publication in 1821 of the *Déscription*, also led to a growing appreciation of the wealth of Islamic architecture and Christian antiquities. Rediscovery of the ancient buildings of Old Cairo coincided with the arrival of the railway in 1897, as the modern city became reconnected to its ancient core. Survey and restoration of the Coptic churches in Old Cairo led to a resurgence of interest that would lead to the foundation of the Coptic Museum in 1931.

For the church and monastery of St George the journey into its past that began with the fire of 1904 was followed by admirable efforts by the Greek community of Cairo over the succeeding half century to restore the monument and to preserve and display its historic development. These aims were never fully realized, firstly in consequence of the political events that led to the departure of much of the Greek community of Egypt following the revolution of the 1950s, and subsequently owing to the rising groundwater affecting the area from the 1970s onwards.

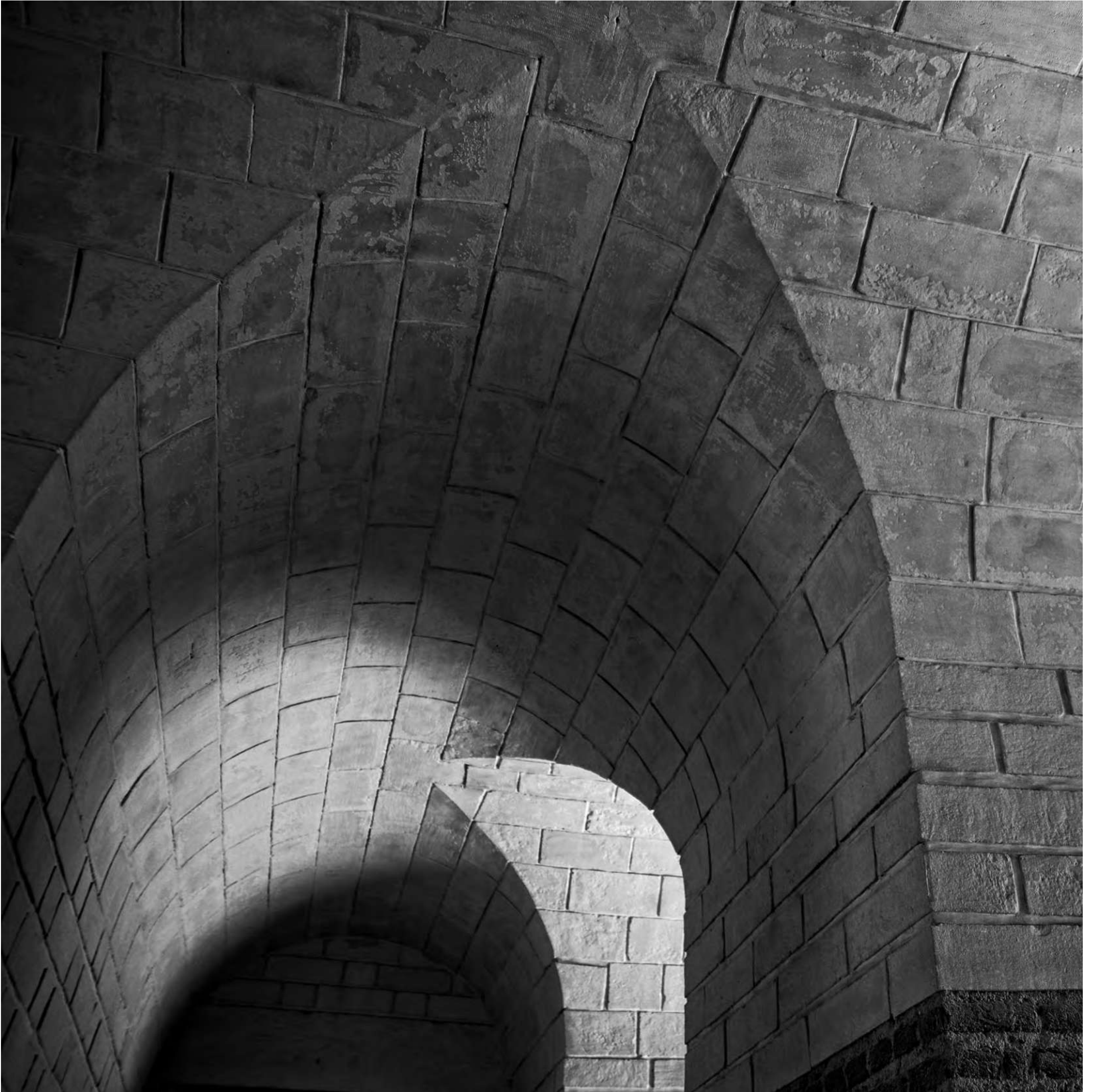
The successful project carried out between 2001-2006 to lower the groundwater in and around the tower was the direct prelude to the current project to conserve the Roman tower and restore the Holy Orthodox church of St George. The excavation for a complex system of drains around the monument and deep shafts to collect and channel groundwater away from it also provided a great deal of significant new archaeological information to present to a Greek, Egyptian and international audience.

For the archaeologist and historian there is much still to discover in, around and under the Church and Monastery of St George. Future works below the ground may focus in the area of the cemetery which has grown up to the north of the monastery over the last hundred years. The use of ground-penetrating radar and other non-invasive methods may provide a host of new information on the West Gate of the Roman fortress, the Roman waterfront and the bridge across the Nile, as well as the core of the early settlement of Fustat and the buildings of the Roman fortress that were later converted to the elite quarter of the city. Historians working on the archives of the church and its neighbours may reveal further information on the complex issues of ownership and social change that transformed the space within the fortress during the medieval period.

For now however, the completion of the current project to restore the church and monastery can be celebrated as the culmination of a voyage of discovery that began more than a century ago and will finally allow the complex history and great significance of this unique monument and its particular relationship to the long and continuing history of the Greeks in Egypt to be seen, presented and enjoyed.

Ο Ιστορικός Ναός του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο

The Historic Church of Saint George in Old Cairo

Mohamed Fouad Awad

Λέκτορας Αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο Αλεξανδρείας.
Βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών
και τη Βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας

Mohamed Fouad Awad

Lecturer of the Department of Architecture, Alexandria University.
Awarded by the Academy of Athens
and Bibliotheca Alexandrina

I. Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ

Η Χριστιανική θρησκεία έφτασε στην Αλεξάνδρεια τον πρώτο αιώνα μ.Χ., όταν το έτος 43 μ. Χ. ο ιδρυτής της Εκκλησίας Ευαγγελιστής Μάρκος έφθασε στην Αίγυπτο, όπου αργότερα βρήκε μαρτυρικό θάνατο. Ο διωγμός των Χριστιανών στην πόλη ήταν ιδιαίτερα έντονος κατά την βασιλεία των αυτοκρατόρων Δεκίου (250 μ.Χ.) και Διοκλητιανού (305 μ.Χ.). Η Χριστιανική Εκκλησία αναγνωρίστηκε επισήμως μόλις το 326 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Μέγα Κωνσταντίνο (306-337 μ.Χ.) και ακολούθησε η ίδρυση του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, το οποίο θεωρείται δεύτερο στην τάξη μετά το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, και στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονται όλες οι χώρες της Αφρικής. Η σύγχρονη εποχή, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Μεχμέτ Αλή το 1805, σηματοδοτείται από την ανάπτυξη και εκτεταμένη ευμάρεια των ελληνικών παροικιών στη χώρα του Νείλου. Πολλές εκκλησίες κτίστηκαν στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια και στην λοιπή Αίγυπτο. Η μονή και ο ναός του Αγίου Γεωργίου μπορεί να θεωρηθούν ως ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της Χριστιανοσύνης στο Παλαιό Κάιρο.

Το μνημείο κτίστηκε επάνω στα θεμέλια του Παλαιού Οχυρού της Βαβυλώνας, στην ευρύτερη περιοχή της Μέμφιδας, αρχαίας πρωτεύουσας της Κάτω Αιγύπτου. Το οχυρό πιστεύεται ότι κτίστηκε από Βαβυλώνιους αιχμαλώτους που έφερε ο Φαραώ Ραμσής Ι από τις εκστρατείες του στην Ασία, ενώ, σύμφωνα με άλλες πηγές, κτίστηκε από τους αιχμαλώτους του Πέρση βασιλιά Καμβύση, τον πέμπτο αιώνα π.Χ. Πάντως

I. THE SITE AND ITS HISTORY

Christianity reached Alexandria in the first century AD, when in AD 43 Mark the Evangelist, founder of the Church, arrived in Egypt, where he later met a martyr's death. There were persecutions of Christians in the city, especially during the reigns of the Roman emperors Decius (AD 250) and Diocletian (AD 305). It was not until AD 325 that the Christian Church was officially recognized by Emperor Constantine the Great (AD 306-337) and this was followed by the establishment of the Patriarchate of Alexandria, which is considered the second in ranking after the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and whose jurisdiction extends to all the countries of Africa. The modern era, following Mohamed Ali's rise to power in 1805, is marked by the growth and wealth of the Greek communities resident in the land of the Nile. Many churches were built in Cairo, Alexandria and the rest of Egypt. The monastery and church of St George may be considered one of the most important sites of Christianity in Old Cairo.

The monument is built upon the foundations of the Old Fortress of Babylon, in the wider area of Memphis, the ancient capital of Lower Egypt. The fortress is believed to have been built by Babylonian prisoners brought by the Pharaoh Ramses I from his Asian campaigns, while according to other sources it was built by captives of the Persian king Cambyses in the fifth century BC. Nevertheless, most historians agree that Babylon was a Roman fortress built by Trajan (AD 98-117) and later enlarged by Arcadius (AD 395-408). Following the Arab Conquest of Egypt in 640, the area was renamed Fustat and after the founding of Cairo in 970 was known as Misr el Atika or Old Cairo.

η πλειονότητα των ιστορικών δέχονται ότι η Βαβυλώνα ήταν ένα Ρωμαϊκό οχυρό, το οποίο κατασκευάστηκε επί Τραϊανού (98-117 μ.Χ.) και επεκτάθηκε αργότερα επί Αρκαδίου (395-408 μ.Χ.). Μετά την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Άραβες το 640 μ.Χ., η περιοχή μετονομάστηκε Fustat, και μετά την ίδρυση του Καΐρου το 970 μ.Χ. ήταν γνωστή ως Misr el Atika ή Παλαιό Κάιρο.

Ορατά σήμερα είναι και τα Παλαιά Ρωμαϊκά Τείχη, που είναι μέρος του Οχυρού της Βαβυλώνας. Αυτά έχουν τη χαρακτηριστική σύνθεση της Ρωμαϊκής τειχοδομίας.

Η δεξαμενή νερού που ανακαλύφθηκε κατά την τοπογραφική μελέτη του μνημείου το Δεκέμβριο του 2007 είναι κυλινδρικής μορφής, και έχει ύψος περίπου 8 μ. και διάμετρο 6,5 μ. Η φέρουσα τοιχοποιία επιστέφεται από τέσσερες τρούλους που υποστηρίζονται από διασταυρούμενα τόξα και ένα κεντρικό γρανιτένιο αρχαίο κίονα. Τα συστήματα εισροής-εκροής νερού διακρίνονται ακόμη, όπως και σημάδια της στάθμης του νερού στα τοιχώματα από κονίαμα τύπου "Khafgi". Αυτό το κονίαμα είναι ένα μείγμα τουβλόσκονης και ασβέστη, η επιφάνεια του οποίου κατά τακτά χρονικά διαστήματα επαλείφεται με λινέλαιο που την καθιστά υδατοστεγή. Όταν ο χώρος έπαψε να λειτουργεί ως δεξαμενή, μετατράπηκε και πιθανώς λειτούργησε ως παρεκκλήσι, με την προσθήκη παράθυρου, θύρας και κλιμακοστάσιου.

Το Νειλόμετρο, μία κατασκευή που υπήρχε από την εποχή των Φαραώ, χρησιμοποιήθηκε για να μετράει το επίπεδο της στάθμης του Νείλου. Σημάδια στις βαθμίδες που οδηγούν στο νερό δήλωναν τις αλλαγές στη στάθμη του ποταμιού.

Το Μοναστήρι είναι ένα μεγάλο οικοδόμημα, στο οποίο στεγάζονται τα γραφεία και οι λειτουργίες του πατριαρχείου, αλλά και τα ενδαιτήματα των ιερέων.

Τα Ελληνορθόδοξα Κοιμητήρια του Παλαιού Καΐρου καταλαμβάνουν μια μεγάλη έκταση του χώρου και αντιπροσωπεύουν την ποικιλομορφία της Ελληνορθόδοξης κοινότητας της πόλης. Εθνικές ταυτότητες ταυτίζονται από τους ρυθμούς των μνημάτων: των ελλήνων είναι Νεοκλασικού ρυθμού, των Σύρων είναι Αραβικών ή Τούρκικων ρυθμών, απηχήσεις Νεοφαραωνικών ή κοσμικών επιδράσεων και αξιόλογα παραδείγματα Art Deco ή Μοντερνισμού. Εξέχουσα θέση κατέχει το Μνημείο των Ελλήνων εθελοντών που έπεσαν μαχόμενοι στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου, σε παράδοση ρυθμού βασιλικής, είχε οικοδομεί επάνω στα θεμέλια αρχαίας κατασκευής και ανακαινίστηκε αρκετές φορές. Εδώ τελείται η εξόδια ακολουθία πριν την ταφή.

Η Κρύπτη της Παναγίας είναι μάλλον το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του χώρου. Πιστεύεται ότι εδώ κατάφυγε η Αγία Οικογένεια μετά τη Φυγή από την Παλαιστίνη, όταν πέρασε από την Ηλιούπολη και αργότερα εγκαταστάθηκε στο Οχυρό της Βαβυλώνας, πριν να επιστρέψει στην Παλαιστίνη. Η κρύπτη αυτή και το παρεκκλήσιο θεωρούνται από τις πιο ιερές θέσεις της Χριστιανοσύνης στην Αίγυπτο.

Σχέδιο του Παλαιού Καΐρου που δείχνει το φρούριο σε σχέση με άλλα στοιχεία της Fustat
Plan of Old Cairo showing the fortress in relation to other features of Fustat

Visible today are the Old Roman Walls, which are part of the Fortress of Babylon and have the characteristic masonry of Roman fortifications.

The cistern, discovered while surveying the building in December 2007, is cylindrical in shape and is approximately 8 m. high and 6.5 m. in diameter. The bearing wall structure is topped by four domes carried by intersecting arches and supported by a central granite antique column. The intake and outtake water systems are still identifiable, and so are water marks on the "Khafgi" plaster walls. Such plaster consisted of brick-dust and lime, and was polished periodically with linseed oil to make it impermeable. The function of the cistern changed when it became defunct, and it was probably reused as a chapel, with additions such as a window, doorway and stairs.

The Nilometer, a construction existing since Pharaonic times, was used to measure the level of the Nile flood. Marks on the stairs leading down to the water indicated the changes in the level of the Nile.

The Monastery is a large block facility which hosts the offices and functions of the Patriarchate, as well as the living quarters of priests.

The Greek Orthodox cemeteries of Old Cairo cover a wide area of the site and represent the diversity of the city's Greek Orthodox community. National identities are identifiable from tomb styles: of Greeks in Neoclassical style, of Syrians with Arab or Turkish styles. There are also echoes of Neopharaonic or secular influences and eminent examples of Art Deco or modern styles. Accorded a prominent position is the Memorial for the Greek volunteers who fought for Greece in the Second World War.

The church of Dormition of Virgin Mary, in the tradition of the basilica, was built on the foundations of an ancient structure and has undergone successive renovations. It hosts the cemetery funerary services.

The crypt of the Virgin Mary is probably the most significant feature of the site. It is believed to have been the place where the Holy Family took refuge after their flight from Palestine, when they passed by Heliopolis and

Η δεξαμενή νερού που ανακαλύφθηκε κατά την τοπογραφική μελέτη του μνημείου το Δεκέμβριο του 2007.

The cistern, discovered while surveying the building in December 2007.

Ο Ναός του Αγίου Γεωργίου είναι το μείζον και το πλέον εντυπωσιακό μνημείο στο χώρο. Το ιερό ήταν αφιερωμένο στον Μάρτυρα Άγιο Γεώργιο, ο οποίος φυλακίστηκε και βασανίστηκε στο Οχυρό της Βαβυλώνας, όπου τελικά αποκεφαλίστηκε. Τα λείψανά του διατηρήθηκαν ως εκ θαύματος, παρά την καταστροφική πυρκαγιά του 1904.

Υπάρχουν αρκετά παρεκκλήσια στο κύριο σώμα του ναού, το οποίο περιλαμβάνει την εκκλησία των Αγίων Σαράντα, το παρεκκλήσι της Αυτοκράτειρας Αλεξάνδρας, το παρεκκλήσι των Αγίων Ανατολίου και Πρωτολέοντος, το παρεκκλήσι του Αγίου Αθανασίου, και το παρεκκλήσι του Αγίου Γλυκερίου.

Στον ναό φιλοξενούνται επίσης τα λείψανα και το οστεοφυλάκιο των πατριαρχών των 19ου και 20ου αιώνων. Το λείψανο του Πατριάρχη Ιωακείμ Πάνυ (1486-1567) είναι η μόνη εξαίρεση και είναι σε περίοπτη θέση στο οστεοφυλάκιο.

Το παρεκκλήσι του τάφου των πατριαρχών ιδρύθηκε στη δεκαετία του 1950. Οι αποθνήσκοντες πατριάρχες ενταφιάζονταν προσωρινά στο κοιμητήριο και αργότερα μεταφέρονταν στο Οστεοφυλάκιο των Πατριαρχών.

Στο χώρο του ναού στέκεται ο αδριάς του δέκατου τρίτου Ρωμαίου αυτοκράτορα Τραϊανού, ο οποίος ήταν στην εξουσία από το 98 μέχρι το 117 μ.Χ. και ο οποίος επισκέφθηκε την Αλεξάνδρεια και τη Μέμφιδα, και υπήρξε ο κατασκευαστής του Οχυρού της Βαβυλώνας.

Μία μοναδική συλλογή ξύλινων θυρόφυλλων από το Οχυρό της Βαβυλώνας που χρονολογούνται στον όγδοο αιώνα μ.Χ., είναι μέρος της συλλογής αρχαιοτήτων που εκτίθεται στην Αίθουσα των Θυρών. Άλλα αρχαιολογικά ευρήματα και εκκλησιαστικά αντικείμενα καθιστούν το Μουσείου του Πατριαρχείου στο Κάιρο ένα από τα πιο συναρπαστικά αξιοθέατα του ιστορικού χώρου.

Εξίσου σημαντική είναι η θρησκευτική σημασία και ιερότητα του ναού του Αγίου Γεωργίου. Το συγκρότημα είναι φημισμένο προσκύνημα για τους Χριστιανούς, οι οποίοι αναζητούν την ευχή του αγίου, μυστικές δυνάμεις ίασης και τα θαύματα της εκκλησίας του, τα οποία λατρεύονται και από πιστούς άλλων πίστεων.

II. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΛΥΣΕΙΣ

Λόγω της σπουδαιότητας του ιστορικού χώρου, όπου φιλοξενούνται οι πιο εξέχουσες συναγωγές, εκκλησίες και τζαμιά του Παλαιού Καΐρου, η Αιγυπτιακή κυβέρνηση από νωρίς φρόντισε να λάβει μέτρα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν από την ανύψωση του υδροφόρου ορίζοντα στην περιοχή. Ο βασικός στόχος της διατήρησης του ιστορικού χώρου και των μνημείων του, επιτεύχθηκε με την ταπείνωση του υδροφόρου ορίζοντα μέσω ενός αποστραγγιστικού συστήματος συνδεδεμένου με τους υπονόμους, το οποίο για πολλά χρόνια λειτουργεί αποτελεσματικά.

later settled in the Fortress of Babylon, before returning to Palestine. This crypt and chapel are considered one of the most sacred sites of Christianity in Egypt.

The church of St George is the major and most impressive architectural monument on the site. The shrine was dedicated to the martyr St George, who was imprisoned and tortured in the Fortress of Babylon, where he was finally beheaded. His relics remained miraculously preserved, despite the disastrous fire of 1904.

Several chapels exist in the main structure of the church, which includes the chapel of the Forty Saints, the chapel of Empress St Alexandra, the chapel of Sts Anatolius and Protoleon, the chapel of St Athanasius and the chapel of St Glycerius.

The church building also hosts the remains and ossuary of the patriarchs of the nineteenth and twentieth centuries. The relic of Patriarch Joachim Panys (1486-1567) is the only exception and occupies a prominent position in the ossuary.

The chapel of the tomb of the patriarchs was founded in the 1950s. The deceased patriarchs were buried provisionally in the cemetery, then later transferred to the charnel house of the Patriarchs.

On the site of the church is the statue of the thirteenth Roman emperor Trajan, who reigned from AD 98 to 117 and who visited both Alexandria and Memphis, and was builder of the Fortress of Babylon.

A unique collection of wooden doors dating back to the eighth century and belonging to the Fortress of Babylon is part of the collection of antiquities exhibited in the Hall of Doors. Other archaeological and ecclesiastical treasures make the collections of the Patriarchate Museum in Cairo one of the most exciting attractions of the historic site.

Of equal importance is the religious and sacred significance of the church of St George, making this complex the most celebrated for Christian believers, who seek the saint's blessings and mystic powers of healing, as well as the miracles of his church, which are cherished also by peoples of other faiths.

II. CONSERVATION OF THE SITE AND CHURCH OF ST GEORGE: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Due to the importance of the historic site, which is home to the most eminent synagogues, churches and mosques of Old Cairo, from early on the Egyptian government took measures to deal with the problems of the rising water-table in the area, by lowering it. A dewatering evacuation system linked to the sewers was installed and has been working effectively for several years.

An already weakened structure was noted in the interventions made in the late 1940s and early 1950s. Early structural problems were first detected in the rotunda and probably have existed since the attempt to remedy them by adding steel columns and wire rings.

Μια ήδη καταπονημένη δομή παρατηρήθηκε έπειτα από τις επεμβάσεις στην δεκαετία του 1940 και τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Δομικά προβλήματα εμφανίστηκαν νωρίς πρώτα στη ροτόντα, τα οποία μάλλον υπήρξαν ήδη όταν έγινε απόπειρα να αντιμετωπιστούν με την προσθήκη ατσάλινων στύλων και συρμάτων δακτυλίων.

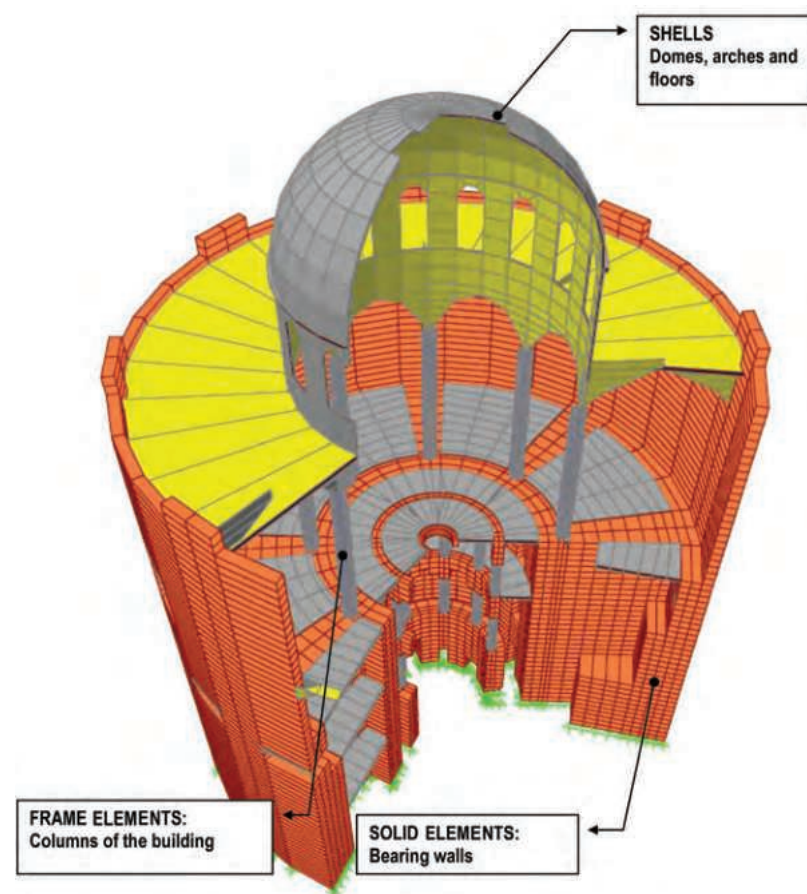
Μετά τις εκτεταμένες ζημιές που προκάλεσε ο σεισμός του 1992, παρόμοια προβλήματα έγιναν πιο πειστικά. Οι αναφορές σχετικά με αυτά ελήφθησαν σοβαρά υπόψη από το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, το οποίο ξεκίνησε προκαταρκτικές μελέτες των δομικών συνθηκών του μνημείου.

Ενώ οι μελέτες αυτές επιβεβαίωσαν τη δομική σταθερότητα του μνημείου, μετά από μακρές ελεγκτικές διαδικασίες, οι συνθήκες του κτιρίου, παρά την αναποτελεσματικότητα της υπάρχουσας ατσάλινης κατασκευής και εμφανείς ρωγμές, απαιτούσαν περαιτέρω διερευνήσεις και επεμβάσεις. Ακόμα, η διαδικασία αναβάθμισης και ανακαίνισης χρειαζόταν περαιτέρω αξιολόγηση και διαδικασίες αποκατάστασης, και για το λόγο αυτό, το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, μέσω των προγραμμάτων βοήθειας του, χρηματοδότησε μία πιο πρόσφατη μελέτη για τη προστασία του μνημείου.

Οι μελέτες εκπονήθηκαν (2009-2010) από την εταιρεία Awad και Συνεργάτες (Σύμβουλοι Σχεδιασμού και Προγραμματισμού), περιλαμβανομένων συμβούλων στατικών όπως ο Dr Hamdy el Shawat και ο μηχανικό Hafez el Akhras, ο Όμιλος Torath με επικεφαλής τον Dr Alaa el Habashi, και το γραφείο ηλεκτρολόγων μηχανολόγων του Dr Mohamed el Attar, ενώ στην συμφωνία το Ελληνικό κράτος αντιπροσώπευσαν οι δομικοί μηχανικοί Πενέλης. Η μελέτη αφορούσε πρωτίστως στην χαρτογράφηση και την αξιολόγηση των προβλημάτων που αφορούσαν τη δομή και την ασφάλεια του μνημείου, και τις απαραίτητες διαδικασίες επισκευής και αποκατάστασης, μέσω στερέωσης, συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου. Η μελέτη εστίασε επίσης στην απογραφή των περιεχομένων του υφιστάμενου μουσείου και την χαρτογράφηση του παρακείμενου νεκροταφείου, με σκοπό να σχεδιαστεί διαδρομή για τις επισκέπτες. Οι προκαταρκτικές φάσεις της αρχιτεκτονικής χαρτογράφησης και καταγραφής αφορούσαν στην προετοιμασία μιας ενότητας αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης (κατόψεις, τομές, προβολές, κλπ.), η οποία αποτέλεσε τη βάση για την έναρξη πιο λεπτομερών αρχιτεκτονικών, δομικών-στατικών και τοπογραφικών μελετών, δεδομένου ότι δεν υπήρχαν σχέδια για το μνημείο.

Οι ομάδες αρχιτεκτόνων και τοπογράφων μηχανικών, που εργαζόταν παράλληλα, καταπιανόταν με μία σειρά πιο λεπτομερών μελετών, ερευνών και διαγνωστικών διαδικασιών, προκειμένου να εκτιμήσουν την κατάσταση, να εντοπίσουν τα προβλήματα και τις αιτίες τους. Τότε, ήσαν σε θέση να προτείνουν ένα συνολικό πρόγραμμα εργασιών για την προστασία, συντήρηση και εξυγίανση του μνημείου.

Τα προσωρινά μέτρα ασφαλείας συμπεριελάμβαναν την εγκατάσταση εσωτερικού δικτύου για να παρέχει προστασία από τυχόν πτώση γύψινων κομματιών κλπ. κατά τη διάρκεια των ερευνών και όλων των

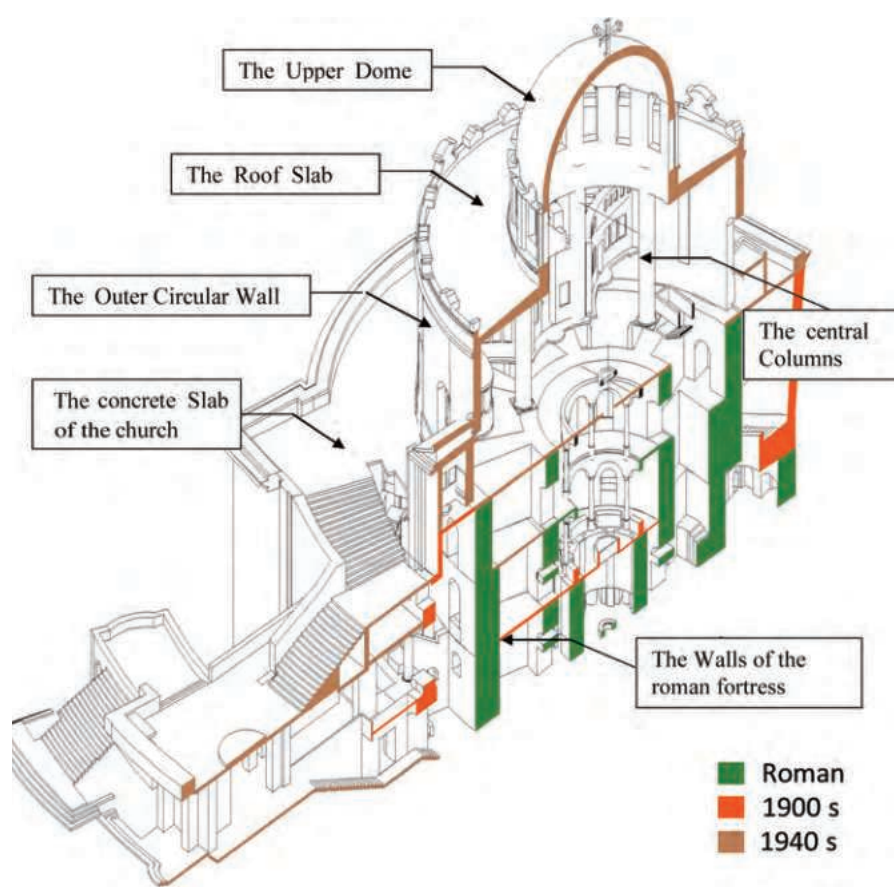

With the extensive damage caused by the 1992 earthquake, such problems became more pressing. Reports concerning these were taken seriously by the Ministry of Foreign Affairs in Greece, which initiated preliminary studies of the structural conditions of the monument.

Although these studies confirmed the structural stability of the monument, after long monitoring procedures, the condition of the building, despite the inefficiency of the existing steel structure and visible cracks, still needed further investigations and interventions. Moreover, the upgrading and renovation measures required further evaluation and rehabilitation procedures, and the Greek Ministry of Foreign Affairs, again through its aid programmes, financed a more recent study to safeguard the monument.

The studies were undertaken by Awad Associates (Design and Planning Consultants) 2009-2010, together with structural consultant Dr Hamdy el Shawat and engineer Hafez el Akhras, the Torath Group headed by Dr Alaa el Habashi, and Dr Mohamed el Attar's office for electrical engineering, while Penelis structural engineers represented the Greek government in the agreement.

Primarily, the study was concerned with survey and assessment of the problems, dealing mainly with the structure and the safety of the monument, and the necessary repair and restoration procedures of structural consolidation, conservation and rehabilitation. The study also focused on inventorying the contents of the existing museum and the adjacent ceme-

φάσεων της εκτέλεσης των εργασιών. Εξ ίσου σημαντική ήταν η κατασκευή ενός εσωτερικού συστήματος υποστήριξης των τοίχων και της στέγης. Επίσης, ένα σύστημα εξωτερικής υποστήριξης προτάθηκε, για να κρατήσει την κριτική σταθερότητα του κυκλικού τύμπανου, μέχρι την εφαρμογή δομικών στερεωτικών επεμβάσεων. Μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος των νυχτερίδων συμπεριλάμβαναν δίκτυα και απολύμανση με καπνό, για την προστασία του χώρου από μόλυνση.

Συστήματα συλλογής δεδομένων και παρακολούθησης συμπεριλάμβαναν διερεύνηση του εδάφους, με δειγματοληψία καρótων εντός και εκτός του χώρου. Γυάλινες πλάκες και γύψος εφαρμόστηκαν στις ορατές ρωγμές για την παρακολούθηση της κίνησης και της σταθερότητας της κατασκευής. Έρευνες υλικών, με τη συλλογή και εξέταση δειγμάτων, έγιναν προκειμένου να προσδιοριστούν οι φυσικές και μηχανικές ιδιότητες των αντίστοιχων συστατικών υλικών, αναγκαίες για την επεξεργασία ενός αναλυτικού πρότυπου που θα προσδιορίζει την δομική συμπεριφορά του κτιρίου.

Επιπλέον, ένα ηλεκτρονικό πρότυπο σχεδιάστηκε με τη βοήθεια του προγράμματος SAP 2000, για να προσδιορίσει τον τρόπο συμπεριφοράς και τα σημεία δύναμης και αδυναμίας, τα οποία τελικά θα όριζαν τα κριτήρια σχεδιασμού για τη στερέωση της δομής του μνημείου.

Επομένως, οι τελικές προτάσεις που υποβλήθηκαν για τον σχεδιασμό και τις τεχνικές ενίσχυσης ήταν η εφαρμογή προσωρινών μέτρων

tery, for the purpose of developing a visitors' itinerary.

The early stages of the architectural survey were concerned with preparing a set of architectural documentation (plans, sections, elevations, etc.), which formed the basis for more detailed architectural and structural surveys, since no drawings were available of the existing monument.

The architectural and structural survey teams, working in parallel, were engaged in a series of more detailed surveys, investigations and diagnostic procedures, in order to assess the situation, to identify problems and their causes, and consequently to propose a comprehensive project for the safeguarding, conservation and rehabilitation of the monument.

The temporary safety measures included the installation of an internal net to provide protection from any falling plaster cornices, etc., during the investigation and throughout the execution phases. Equally important was to erect an inside wall and roof support system. In addition, an outside support system was proposed to contain the critical stability of the circular drum until the structural consolidation measures were put in place. Bat-combatting procedures included nets and fumigation to protect the site from contamination.

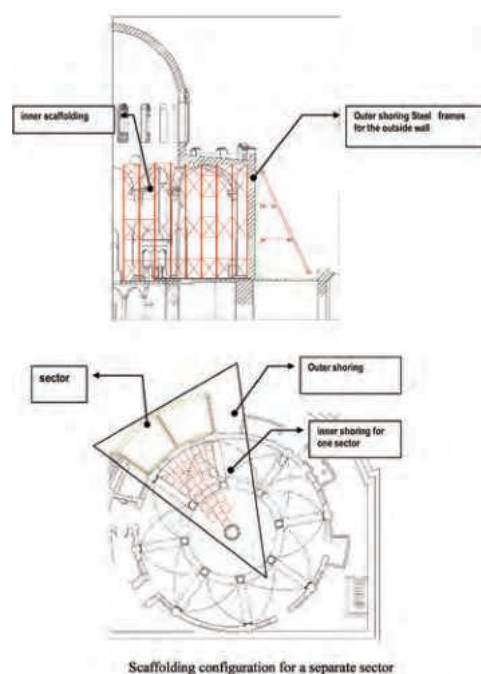
Data collection and monitoring systems included investigation of the ground, by boring to obtain samples inside and outside the site. Glass plates and plaster of Paris was applied in the visible cracks, to monitor movement and the stability of the structure. Material investigations by collecting samples and testing were conducted to determine physical and mechanical properties of the materials crucial to the development of an analytical model for the determination of the structural behaviour of the building.

Furthermore, a computer model was designed with the aid of a SAP 2000 engineering computer program, in order to determine the behavioural pattern and the points of strength and weakness, which would eventually determine the design criteria for consolidating the building structure.

Thus, the final design proposals and techniques for reinforcement suggested the application of temporary and safety measures, injecting the cracks, removing deteriorated elements and replacing them with suitable materials, while safeguarding the authenticity of the building. The circular external wall was strengthened by replacing and adding new steel columns and tension wire rings. In the interior of the church, all fenestrations would receive metal casings, while the middle columns would receive steel rings and a fibre-reinforced plastic mesh using epoxy glue. The flat slab would be strengthened by receiving an additional concrete mesh or reinforced concrete slab, applied from the outside and resting on both the circular columns and the outside circular wall.

Architectural restoration and rehabilitation studies of the church and basement floors included the proposal of the addition of ramps and a vertical shaft for wheelchair lifts for the elderly and persons with physical disabilities.

Conservation of materials focused on the extent of damage and the conditions, and recommendations were made for items such as stone, bricks, cornices, plaster, marble and granite, painted surfaces of the walls

και μέτρων ασφαλείας – ενέσεις στις ρωγμές, η καθαίρεση και αντικατάσταση φθαρμένων στοιχείων με κατάλληλα υλικά, χωρίς να προσβάλλεται η αυθεντικότητα του κτιρίου. Ο εξωτερικός κυκλικός τοίχος ενισχύθηκε με την αντικατάσταση και την προσθήκη καινούργιων ατσάλινων στύλων και συρμάτων δακτυλίων έντασης. Στο εσωτερικό του ναού, σε όλα τα ανοίγματα θα γίνουν μεταλλικά πλαίσια, ενώ στις μεσαίες κολώνες θα εφαρμοστούν ατσάλινοι δακτύλιοι και πλαστικό πλέγμα ενισχυμένο με ίνες και ειδική κόλλα.

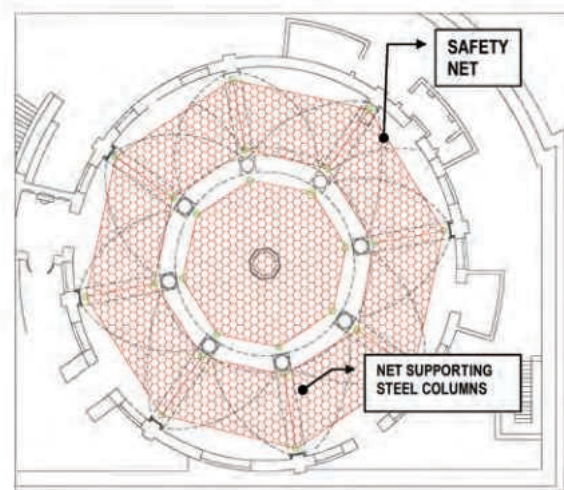
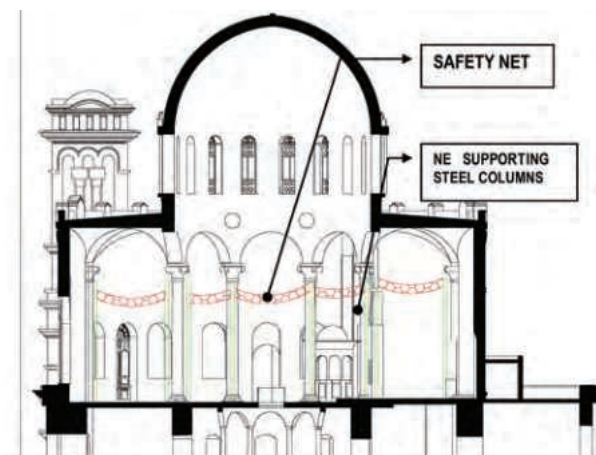
Η επίπεδη πλάκα θα ενισχυ-

θεί με πρόσθετο τσιμεντόπλεγμα ή με εξωτερική πλάκα RC που θα στηρίζεται τόσο στις κυκλικές κολώνες όσο και στον εξωτερικό κυκλικό τοίχο.

Οι μελέτες για την αρχιτεκτονική αποκατάσταση και εξυγίανση του ναού και των υπογείων συμπεριλαμβάνουν τη πρόταση για την προσθήκη κεκλιμένων επιπέδων και ένα κατακόρυφο φρέαρ ανελκυστήρος για άτομα με κινητικές δυσκολίες.

Η συντήρηση των υλικών εστίασε στην έκταση της φθοράς και τις συνθήκες, και συστάσεις έγιναν για τη μεταχείριση αντικειμένων όπως λίθοι, οπτόπλινθοι, γείσα, κονιάματα και γρανίτης, ζωγραφισμένες επιφάνειες τοίχων και ταβανιών, πόρτες και παράθυρα. Κινητά αντικείμενα, όπως εικόνες τοίχου, πίνακες, πτυσσόμενες καρέκλες, κρυστάλλινοι πολυέλαιοι, κλπ., μαζί με τοιχογραφίες και επίθετα κοσμήματα, έτυχαν επίσης ειδικής προσοχής προκειμένου να διατηρηθεί η αυθεντικότητα και ποιοτική αξία τους, εφαρμόζοντας τις πιο αποτελεσματικούς μεθόδους και τεχνολογίες για το σκοπό αυτό. Όσον αφορά στις εγκαταστάσεις τεχνικής εξυπηρέτησης, ήταν επιτακτική η ανάγκη να σχεδιαστεί εξ ολοκλήρου ένα νέο σύστημα παροχής ηλεκτρικής ενέργειας, με ιδιαίτερη έμφαση στο φωτισμό και ιδιαίτερα τον νυχτερινό. Σημαντικές πρόσθετες εγκαταστάσεις ήσαν επίσης το καινούργιο σύστημα αγωγών νερού και αποχέτευσης καθώς και κλιματισμού στον κυρίως ναό.

Τέλος, υπήρχε μία πρόταση για διαμόρφωση του αστικού περιβάλλοντος, με σχεδιασμό για περιπάτους, μόνιμα έπιπλα κήπου, φυτά και λουλούδια, παίρνοντας υπόψη την ασφάλεια κυκλοφορίας, λειτουργικότητα, άνεση, εκδηλώσεις, θεαματικές οπτικές γωνίες και εναρμόνιση με τον ιστορικό χώρο.

Safety net configuration.

and ceiling, restoration of doors and windows. Moveable items, such as wall-mounted icons, paintings, folding chairs, crystal chandeliers, etc., together with wall-paintings and appliqué decorations, also received special attention, in order to preserve their authenticity and qualitative value, by applying the most efficient methods and appropriate technologies for their preservation.

In terms of service and technical installations, there was a pressing need to design a complete new electrical power supply and wiring system, with special emphasis on lighting and night-effect illuminations. The new drainage and sewerage system, and air-conditioning in the main church, were also important additional facilities.

Last, there was an urban landscape proposal for garden paths, fitted garden furniture, plants and flowers, taking into account circulation safety, functionality, comfort, events, prospective views and harmony with the historic site.

← Η ανάγλυφη παράσταση του Αγίου Γεωργίου
The relief representation of St George

Ανεβαίνοντας την κεντρική κλίμακα,
που οδηγεί στην είσοδο του ναού
Ascending the central staircase leading
to the entrance to the church →

Η είσοδος της μονής / The entrance to the monastery

Άποψη του κωδωνοστασίου
View of the belfry →

Η κεντρική είσοδος του ναού / The main entrance to the church

Η αρχιτεκτονική της Μονής του Αγίου Γεωργίου στο Κάιρο. Μια αποτίμηση The Architecture of the Monastery of Saint George in Cairo. An appraisal

Σταύρος Μαμαλούκος

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Μεσαιωνικής και της
Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Πανεπιστημίου Πατρών

Stavros Mamaloukos

Associate Professor of History of Medieval and Vernacular Architecture,
Department of Architecture
University of Patras

Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που η ιστορία της αρχιτεκτονικής μπορεί να εικονογραφήσει κατά τρόπο εξαιρετικό την ιστορία τόπων και ανθρώπινων κοινωνιών. Στις περιπτώσεις αυτές η μελέτη του οικοδομικού χρονικού και της αρχιτεκτονικής των κτισμάτων μπορεί να αποκαλύψει, πέρα από την ιστορία των ιδίων και τις αξίες που τα χαρακτηρίζουν, καθώς και τις ιδέες που αυτά εκφράζουν, μοναδικές σε πλούτο και ενάργεια πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα που σχετίζονται με την τύχη τους, για τις κοινωνίες που τα δημιούργησαν και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτά δημιουργήθηκαν. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση της Μονής του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο, η ιστορία της αρχιτεκτονικής της οποίας δίνει αναμφίβολα μιαν εξαιρετική, αν όχι την καλύτερη, εικόνα της ιστορίας της ορθοδοξίας και του ελληνισμού της Αιγύπτου στα νεώτερα χρόνια.

B. Η ιστορία της Μονής από τον 16ο ως τον όψιμο 19ο αιώνα μας είναι αρκετά καλά γνωστή από τις μαρτυρίες που δίνουν πολυάριθμες ιστορικές πηγές. Από αυτές προκύπτει ότι το μοναστήρι αποτελούσε ένα ιδιαίτερα σεβαστό προσκύνημα των ορθοδόξων Ρωμίων που, εκτός από σπουδαίο πνευματικό κέντρο λειτουργούσε και ως κέντρο μέριμνας και

Cases in which the history of architecture can illustrate superbly the history of places and of human societies are by no means rare. In these cases, study of the building history and the architecture of the edifices can reveal, beyond the history of these and the values they represent, as well as the ideas they express, unique information in wealth and clarity on persons and events relating to the fortunes of the monuments, on the societies that created them and on the circumstances in which they were created. This is precisely the case with the Monastery of St George in Old Cairo, the architectural history of which undoubtedly gives us an exceptional – if not the best – picture of the history of Orthodox Christianity and of Hellenism in Egypt in recent times.

II. The history of the monastery from the sixteenth to the late nineteenth century is quite well known from testimonies in numerous textual sources. It emerges from these that the monastery was a particularly revered place of pilgrimage for the Orthodox Greeks, which was not only an important spiritual centre but also a hub of care and charity for all in need *“it is together a monastery and a hospital and a poorhouse and a hospice for the elderly”*. It also emerges that the holy foundation constantly faced great difficulties and

φροντίδας για όλους τους αναξιοπαθούντες “εστίν ομού και μοναστήριον και νοσοκομείον και πτωχοτροφείον καί γεροντοκομείον”. Προκύπτει επίσης ότι το ιερό καθίδρυμα αντιμετώπιζε πάντοτε μεγάλες δυσκολίες και βρισκόταν σε μια κατάσταση συνεχούς ένδειας.¹ Κατ’ αντιστοιχίαν το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής του Αγίου Γεωργίου, η μορφή του οποίου μας είναι γνωστή από παλιές απεικονίσεις του, πριν αλλά και αμέσως μετά από την καταστροφή του το 1904, ήταν ένα σύνολο κτισμάτων ευτελούς μάλλον κατασκευής, με τοίχους κτισμένους από αργολιθοδομή ή πλινθοδομή και ξύλινες στέγες ή δώματα, το οποίο, όπως φαίνεται, είχε προκύψει κατά τη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας του, χωρίς συστηματικό σχεδιασμό, με προσθήκες και εκ των ενόντων και περιορισμένης, εξ αιτίας της έλλειψης πόρων, κάθε φορά έκτασης επεμβάσεις σε προϋφιστάμενα κτίσματα. Σε μια περιγραφή του 1897 η Μονή περιγράφεται χαρακτηριστικά ως “πενιχρά” και “ξύλινή”, “περιβαλλομένη υπό ρυπαρών οικίσκων”². Όπως φαίνεται, λοιπόν, το παλαιό αυτό μοναστήρι είχε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της τοπικής μεσαιωνικής και νεώτερης ταπεινής αρχιτεκτονικής, αυτής που συνήθως αποκαλείται παραδοσιακή, λαϊκή και ανώνυμη, και που ως σήμερα διατηρείται σε πολλά παλαιά κοπτικά μοναστήρια³ καθώς και στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Όρους Σινά⁴. Η αρχιτεκτονική αυτή δίνει έτσι μιαν εξαιρετική εικόνα των μέτρων και των δυνατοτήτων της αδελφότητας της Μονής και της ρωμεικής κοινότητας της Οθωμανικής Αιγύπτου, με τις διοικητικές και οικονομικές της δυσκολίες, μιας κοινότητας χαρακτηριστικής της “πονεμένης ρωμιοσύνης” του Φώτη Κόντογλου.

Γ. Στις αρχές του 20ού αιώνα τα πράγματα είχαν πια άρδην αλλάξει για την ελληνική ορθοδοξία στην Αίγυπτο. Η πολυπληθής ελληνική παροικία του Καΐρου ήδη ευημερούσε υπό τις νέες, ευνοϊκές για τις ξένες παροικίες συνθήκες που είχε δημιουργήσει στη χώρα η από το 1882 βρετανική κυριαρχία⁵. Την εποχή αυτή ένα τυχαίο γεγονός, η

Η μονή το 1857 από φωτογραφία που φυλάσσεται στη μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Έργο του Δ. Βασιλείου, 1964
The monastery in 1857, from a photograph kept in the monastery of St Catherine on Mount Sinai. Work by D. Vasileiou, 1964

was in a state of continuous penury¹. Correspondingly, the complex of the St George monastery, the form of which is known from old depictions of it, before and immediately after its destruction in 1904, was a hotchpotch of buildings of rather poor construction, with walls of rubble masonry or bricks and timber roofs or flat roofs, which seems to have taken shape over several centuries, without systematic planning, with additions from within and interventions, always limited in extent due to chronic lack of funds, in pre-existing buildings. In a description of 1897, the monastery is characterized as “poor” and “wooden”, “surrounded by dirty dwellings”². So, this old monastery apparently had all the features of the local medieval and later humble architecture, that which is usually dubbed *traditional*, *vernacular* and *anonymous*, and which is preserved to this day in many old Coptic monasteries³, as well as in the Monastery of St Catherine on Mount Sinai⁴. This architecture thus gives an excellent picture of the measures and the

1. Αναμνηστικόν Δίπτυχον Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω επ’ ευκαιρία “Χρυσού Ιωβιλαίου” Αρχιερωσύνης Πατριάρχου Αλεξανδρείας Χριστοφόρου Β’ (1908-1958), κατά την α’ πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β’, Αλεξάνδρεια 1958, 12-26) Για μια συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας της Μονής κατά την περίοδο αυτή βλ. Παναγιώτης Τζουμέρκας, Ιστορικά στοιχεία Ιεράς Πατριαρχικής Μονής Αγίου Γεωργίου Καΐρου, στον παρόντα τόμο.
2. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 62.
3. Πρόχειρα βλ. Gawdat Gabra, *Coptic Monasteries. Egypt’s Monastic Art and Architecture*, Cairo – New York 2002.
4. Πρόχειρα βλ. Peter Grossmann, Αρχιτεκτονική, Σινά. Οι θησαυροί της Μονής, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1990, 26-57 και Petros Koufopoulos – Marina Myriantheos-Koufopoulou, *Master Plan For Wadi El Deir, The Holy Monastery of Saint Catherine, Mount Sinai*, Thessaloniki 2010, 48-54.
5. Σχετικά με την ακμή της ελληνικής παροικίας του Καΐρου από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε ιδρύθηκε η Ελληνική Κοινότητα (1904), ως το 1952 βλ. Μαρία Αδαμαντίδου, *Ελληνικός περίπατος στο Κάιρο*, Ελληνική Κοινότητα Καΐρου, 1994, 18-22.

1. Αναμνηστικόν Δίπτυχον Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω επ’ ευκαιρία “Χρυσού Ιωβιλαίου” Αρχιερωσύνης Πατριάρχου Αλεξανδρείας Χριστοφόρου Β’ (1908-1958), κατά την α’ πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β’ [Souvenir Diptych of the Holy Monastery of St George in Old Cairo on the occasion of the “Golden Jubilee” of the Primacy of the Patriarch of Alexandria Christopher II (1908-1958) during the first five years of the patriarchy of Christopher II], Alexandria 1958, 12-26). For a summary of the monastery’s history during this period see Panagiotis Zoumerkias, “Historical Data on the Holy Patriarchal Monastery of Saint George in Cairo”, in the present volume.
2. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n.1), 62.
3. Passim see Gawdat Gabra, *Coptic Monasteries. Egypt’s Monastic Art and Architecture*, Cairo – New York 2002.
4. Passim see Peter Grossmann, “Architecture”, *Sinai. The treasures of the monastery*, Ekdotike Athenon, Athens 1990, 26-57 and Petros Koufopoulos – Marina Myriantheos-Koufopoulou, *Master Plan For Wadi El Deir, The Holy Monastery of Saint Catherine, Mount Sinai*, Thessaloniki 2010, 48-54.

καταστρεπτική πυρκαγιά της 4ης / 17ης Αυγούστου 1904⁶, αποτέλεσε την αφορμή για την ανάληψη ενός πραγματικά μεγαλόπνοου έργου, του πρώτου μιας σειράς δραστικών επεμβάσεων στο οικοδομικό συγκρότημα, οι οποίες μέσα στα επόμενα πενήντα χρόνια άλλαξαν ριζικά την εικόνα της Μονής και του περιβάλλοντος χώρου της. Το έργο, το οποίο διήρκεσε από το 1905 ως το 1909⁷, περιλάμβανε την οικοδόμηση του σημερινού εντυπωσιακού ναού του Αγίου Γεωργίου σε σχέδια του αρχιτέκτονα Νικολάου Καΐρη, όπως αυτά τροποποιήθηκαν από τις παρεμβάσεις του πατριάρχου Φωτίου⁸, και κατ' ανάγκη επεμβάσεις στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του ρωμαϊκού πύργου, την άνω επιφάνεια του οποίου ο ναός κατέλαβε εξ ολοκλήρου. Ας σημειωθεί εδώ ότι από τη δεκαετία του 1880 η διοικητική και οικονομική άνεση με την οποία κινούνταν από τότε η ελληνορθόδοξη κοινότητα είχε ήδη επιτρέψει τον προγραμματισμό και την εκτέλεση και άλλων σχετικά σημαντικών, όπως φαίνεται, έργων ανακαίνισης του οικοδομικού συνόλου της Μονής, με αφορμή την ανάγκη επισκευών που αντιμετώπιζαν τα παλαιά και γενικά κακοκτισμένα κτήρια. Τέτοια έργα ήταν η αντί δαπάνης 4.000 λιρών μαρτυρούμενη ανοικοδόμηση ενός τμήματος του συγκροτήματος το οποίο είχε καταρρεύσει, για την οποία το 1880 ο πατριάρχης Σωφρόνιος ζήτησε τη συνδρομή του Τσάρου⁹ και η επισκευή της “μεσημβρινής πλευράς της Ιεράς Μονής..., ήτις ου μόνον κατέστη ακατοίκητος, αλλά και φόβος μέγας επίκειται μη πέση και συμπαρασύρη εν τη πτώσει της και την Εκκλησίαν...”¹⁰. Το έργο, όμως, της οικοδόμησης του νέου ναού μεταξύ των ετών 1905 και 1909, είχε εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα. Σε αντίθεση τις επεμβάσεις που είχαν γίνει τα προηγούμενα χρόνια στην περίπτωση αυτή αντί μιας επισκευής, η οποία κάλλιστα θα μπορούσε να είχε γίνει, προτιμήθηκε η εκ βάθρων οικοδόμηση ενός νέου μεγαλοπρεπούς κτηρίου, το οποίο σχεδιάστηκε εξ αρχής για να αποτελέσει το κατ' εξοχήν σύμβολο του Παλαιού Καΐρου κυριαρχώντας στο γύρω χώρο και προβάλλοντας με έντονο, αν όχι υπεροπτικό, τρόπο την παρουσία των δημιουργών του, της ευημερούσας, δηλαδή, ελληνορθόδοξης κοινότητας. Σε μια προσπάθεια επίτευξης αυτών ακριβώς των στόχων το πατριαρχείο ανέλαβε την τεράστια δαπάνη που απαιτήθηκε για την υλοποίηση του

6. Για την πυρκαγιά και τις καταστροφές που αυτή προκάλεσε βλ. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 27-28. Βλ. επίσης Τζουμέρκας, *Ιστορικά στοιχεία*, ο.π. (σημ.1). και Γεώργιος Μιχαήλ, *Η Νεότερη Ιστορία του Ναού του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο*, στον παρόντα τόμο.

7. Για τι συνθήκες υπό τις οποίες οργανώθηκε και εκτελέστηκε το έργο βλ. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 24-25. Βλ. επίσης Τζουμέρκας, *Ιστορικά στοιχεία*, ο.π. (σημ.1). και Μιχαήλ, *Νεότερη Ιστορία*, ο.π. (σημ.5).

8. Για τη διαδικασία του σχεδιασμού καθώς και για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Μιχαήλ, *Νεότερη Ιστορία*, ο.π. (σημ.5).

9. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 24-25.

10. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 25-26.

Πατριάρχης Φώτιος (1900-1925) / Patriarch Photios (1900-1925)

possibilities of the brotherhood of the monastery and of the Greek community in Ottoman Egypt, with its administrative and economic difficulties, a community characteristic of Photis Kontoglou's “doleful *Romiosyne*”.

III. By the early twentieth century the situation had changed markedly for Greek Orthodox Christianity in Egypt. The populous Greek community in Cairo was already prospering under the new favourable conditions for the foreign enclaves, which British rule in the country had created since 1882⁵. In that period, a chance event, the catastrophic fire of 4/17 August 1904⁶, was the reason for undertaking a truly ambitious project, the first in a series of drastic interventions in the building complex, which over the next fifty

5. For the heyday of the Greek community of Cairo from the early 20th century, when the Greek Community was founded (1904), until 1952 see Maria Adamantidou, *Ελληνικός περίπατος στο Κάιρο* [Greek Walk in Cairo], Greek Community of Cairo, 1994, 18-22.

6. For the fire and the destruction it caused see *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 27-28. See also Tzoumerkas, “Historical Data”, op. cit. (n. 1) and Georgios Michail, “The Recent History of the Church of Saint George in Old Cairo”, in the present volume.

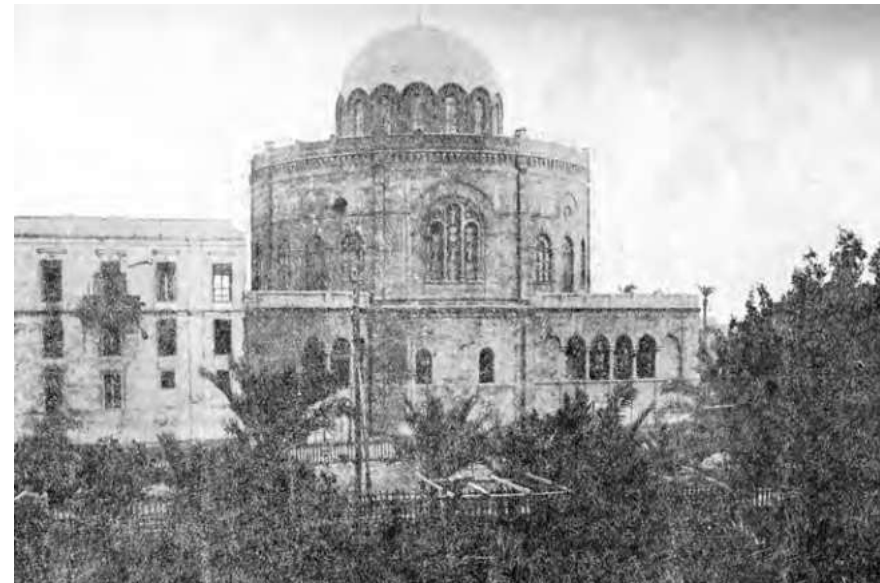
Πατριάρχης Σωφρόνιος Α' (1870-1899) / Patriarch Sophronios I (1870-1899)

μεγαλεπήβολου αυτού έργου με *“χρήματα, τα οποία η ευσέβεια των πιστών μετ’ αρκετής της προθυμίας προσέφερεν”*¹¹. Την επιδιωκόμενη μεγαλοπρέπεια του νέου ναού εξασφάλιζε η εξαιρετική θέση του επάνω στον ψηλό ρωμαϊκό πύργο, το τεράστιο μέγεθος, η σύγχρονη τεχνολογία που εφαρμόστηκε στην κατασκευή του και, τέλος, η μορφολογία του με τα νεοαναγεννησιακά και, σε περιορισμένο βαθμό, *“ελληνοβυζαντινά”*¹² χαρακτηριστικά της, που το συνέδεε με την αρχιτεκτονική της πολιτισμένης Ευρώπης, η οποία, βέβαια, σύμφωνα με την ελληνική ιδεολογία της εποχής, βασιζόταν στα διαχρονικά επιτεύγματα του ελληνικού πολιτισμού.

Δ. Το μεγάλο έργο ανοικοδόμησης του ναού του Αγίου Γεωργίου κατά την περίοδο 1905-1909, το οποίο απετέλεσε την πρώτη φάση των έργων

11. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 31.

12. Για τον *“Ελληνοβυζαντινό Ρυθμό”* βλ. Γρηγόρης Πουλημένος, *Η Ελλαδική Ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)*, Πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβείου Πολυτεχνείου, Αθήναι 1997, 62-68 και 88-103, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Για έναν ορισμό του ρεύματος βλ. ο.π., 62.

Ο Ναός χωρίς το Κωδωνοστάσιο (1909)
The church without the bell-tower (1909)

years radically altered the picture of the monastery and its environs. The project, which lasted from 1905 to 1909⁷, included building the present impressive church of St George to plans by the architect Nikolaos Kairis, as these were modified by Patriarch Photios⁸, and necessary interventions in the immediate vicinity of the Roman tower, the upper surface of which was occupied entirely by the church. It should be noted here that from the 1880s the administrative and economic ease with which the Greek Orthodox community operated had already allowed the planning and execution of other relatively important, so it seems, works on renovating the monastery complex, occasioned by the need to repair the old and generally badly-built buildings. Such works were the attested rebuilding, at a cost of 4,000 sovereigns, of a collapsed part of the complex, for which Patriarch Sophronios had sought the assistance of the Tsar in 1880⁹, and the repair of the *“south side of the Holy Monastery..., which not only had become uninhabited, but also there is a hovering great fear of it collapsing and taking with it in the fall the church too.”*¹⁰. However, the project of building the new church, in the years 1905-1909, was entirely different in character. In contrast to the interventions made in previous years, in this case instead of a repair, which could well have been made, the building from the foundations of a new majestic mon-

7. For the circumstances in which the project was organized and executed see *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 24-25. See also Tzoumerkas, *“Historical Data”*, op. cit. (n. 1) and Michail, *“The Recent History”*, op. cit. (n. 5).

8. For the process of designing and for the architecture of the church see Michail, *“Recent History”*, op. cit. (n. 5).

9. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 24-25.

10. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 25-26.

Το μουσείο που οργάνωσε ο Ηγούμενος Αγαθάγγελος
στη δεκαετία του 1940
The museum organized by Abbot Agathangelos in the 1940s

ριζικής αναμόρφωσης της Μονής, διαδέχθηκαν μέσα στις επόμενες τρεις δεκαετίες άλλα μικρότερα έργα, τα οποία φαίνεται ότι σχετίζονταν κυρίως με την ολοκλήρωση του πρώτου οικοδομικού προγράμματος. Στη δεκαετία, όμως, του 1940 η Μονή γνώρισε έναν πραγματικό οικοδομικό οργασμό¹³, του οποίου ο στόχος ήταν εξ ίσου, αν όχι και περισσότερο, μεγαλεπήβολος με εκείνον του έργου των αρχών του 20ου αιώνα. Εμπνευστής και κινητήρια δύναμη του οικοδομικού αυτού προγράμματος ήταν ο ηγούμενος της Μονής Αρχιμανδρίτης Αγαθάγγελος Ζαρίφης, ο Ιβηρίτης, για την πληθωρική, όπως φαίνεται, προσωπικότητα του οποίου υπάρχουν πάμπολλες ιδιαίτερα επαινετικές περιγραφές, οι οποίες συχνά φθάνουν στα όρια της κολακείας, από ανθρώπους του αμέσου περιβάλλοντός του, όπως ο πολυγραφότατος ταμίας και γραμματέας της Μονής, ιεροδιάκονος Αλέξανδρος Σολομωνίδης¹⁴, συνεργάτες και φίλους του, όπως ο διευθυντής του Εκκλησιαστικού Φάρου και του Καλού Ποιμένος της Αλεξανδρείας, καθηγητής Ευγένιος Μιχαηλίδης¹⁵, αλλά και από

13. Για τα έργα της δεκαετίας του 1940 βλ. Αλέξανδρος Σολομωνίδης, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καῖρω κατά την α' πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β'*. Το έργο του ηγουμένου αυτής Αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου (1934-1944), Τεύχος πρώτον, Κάιρο 1944, Αλέξανδρος Σολομωνίδης, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καῖρω κατά την α' πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β'*. Το έργο του ηγουμένου αυτής Αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου (1934-1944), Τεύχος δεύτερον και τρίτον, Τόμος 2, Κάιρο 1944, *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 27-28 και Τζουμέρκας, *Ιστορικά στοιχεία*, ο.π. (σημ.1). και Μιχαήλ, *Νεότερη Ιστορία*, ο.π. (σημ.5).

14. Πρόχειρα βλ.: *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 35 ("Ο ταπεινόφρων ούτος Λευίτης, ο εμπυχώσας την Ιεράν Μονήν εις όλα της τα εξαρτήματα και παραρτήματα",

15. Πρόχειρα βλ. λ.χ. έκθεση του Ευγενίου Μιχαηλίδη που συντάχθηκε "εν Αλεξανδρεία

ument was opted for. This was designed from the outset to be the *par excellence* symbol of Old Cairo, dominating the surrounding area and projecting conspicuously, if not haughtily, the presence of its creators, namely the affluent Greek Orthodox community. In an attempt to achieve precisely these aims, the Patriarchate took on the enormous expense of bringing this ambitious project to fruition, with "*monies, which the piety of the faithful offered with considerable willingness*"¹¹. The desired magnificence of the new church was ensured by its outstanding position atop the high Roman tower, its enormous size, the modern technology applied in its construction and its morphology, with Neo-Renaissance and, to a limited degree, "*Graeco-Byzantine*"¹² features. These last linked it with the architecture of civilized Europe, which of course, according to the Greek ideology of the day, was based on the diachronic achievements of Hellenic Civilization.

IV. The major project of building the church of St George, over the years 1905-1909, which was the first phase of the works for radically remodelling the monastery, was succeeded over the next three decades by other smaller projects, which seem to have been related mainly to completing the first building programme. However, in the 1940s the monastery experienced a veritable building boom¹³, the aim of which was equally, if not more ambitious than that of the project in the early twentieth century. Inspirer and motive force of this building programme was the abbot of the monastery, Archimandrite Agathangelos Zarifis of Iviron Monastery, of whose evidently effusive personality there are many particularly eulogizing descriptions, often so fulsome as to verge on flattery. These accounts are by persons in his coterie, such as the treasurer and secretary of the monastery, the prolific writer Hierodeacon Alexandros Solomidis¹⁴, by his

11. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 31.

12. For the "Graeco-Byzantine" order see Grigoris Poulimenos, *Η Ελλαδική Ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασικισμού (1830-1912)* [Greek Mainland Church-Building in the Period of Neoclassicism (1830-1920)], Doctoral dissertation, School of Architects, National Technical University of Athens, Athens 1997, 62-68 and 88-103, with earlier bibliography. For a definition of the trend, see op. cit., 62.

13. For the works during the 1940s see Alexandros Solomonidis, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καῖρω κατά την α' πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β'*. Το έργο του ηγουμένου αυτής Αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου (1934-1944) [The Holy Monastery of St George in Old Cairo during the first five years under the patriarchy of Christopher II. The work of its abbot Archimandrite Agathangelos (1934-1944)], Fascicle I, Cairo 1944, Alexandros Solomonidis, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καῖρω κατά την α' πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β'*. Το έργο του ηγουμένου αυτής Αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου (1934-1944) [The Holy Monastery of St George in Old Cairo during the first five years under the patriarchy of Christopher II. The work of its abbot Archimandrite Agathangelos (1934-1944)], Fascicles II and III, Vol., Cairo 1944, *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 27-28 and Tzoumerkas, "Historical Data", op. cit. (n. 1) and Michail, "The Recent History", op. cit. (n. 5).

14. Passim see: *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 35 ("This humble Levite, the enlivening spirit of the Holy Monastery in all its appurtenances and annexes...").

διάφορους ανθρώπους που επισκέφθηκαν τη Μονή και έγραψαν τις εντυπώσεις τους¹⁶ για το κατά γενική ομολογία, ακόμη και όταν διαπιστώνονται οι αδυναμίες του¹⁷, καταπληκτικό έργο που έγινε την εποχή αυτή στους χώρους της.

Το οικοδομικό πρόγραμμα που υλοποιήθηκε στη Μονή του Αγίου Γεωργίου κατά τη δεκαετία του 1940 είχε δύο σκέλη. Το πρώτο σκέλος περιλάμβανε την αναμόρφωση με προσθήκες και αναδιαρρυθμίσεις των υποδομών του ναού του Αγίου Γεωργίου και την οικοδόμηση του Ηγουμενείου, ενός μεγάλου κτηρίου στο οποίο στεγάσθηκαν όλες οι λειτουργίες της Μονής πλην της θείας λατρείας. Το δεύτερο σκέλος περιλάμβανε τη διαμόρφωση των κήπων και του ευρύτερου περιβαλλοντος χώρου της Μονής και την οικοδόμηση ενός ιδιόμορφου ανεξάρτητου κτηρίου, το οποίο ο Σολομωνίδης ονομάζει “Νεορωμαϊκοβυζαντινόν Περίπτερον”¹⁸.

Ας σημειωθεί ότι τα έργα στη Μονή εντάσσονταν σε ένα ακόμη ευρύτερο πλαίσιο επεμβάσεων στην περιοχή του Παλαιού Καΐρου, που σχεδίασε και οργάνωσε το Πατριαρχείο και η Ελληνική Κοινότητα με χρηματοδότηση επιφανών μελών της. Το έργο αυτό περιλάμβανε τις επεμβάσεις στο συγκρότημα της Μονής και στο παρακείμενο σε αυτήν Κοιμητήριο καθώς και την οικοδόμηση του Μουρατιαδείου Γηροκομείου σε οικόπεδο που βρισκόταν προς δυσμάς της Μονής, απέναντι από το κτηριακό της συγκρότημα, η οποία τελικά δεν υλοποιήθηκε. Αρχιτέκτων του μεγαλεπήβολου αυτού έργου ήταν ο αλεξανδρινός Ιωάννης Νικολαΐδης¹⁹, ο οποίος ασχολήθηκε με το πρώτο σκέλος του έργου της Μονής, δηλαδή με το ναό και το Ηγουμενείο, καθώς και με το Γηροκομείο, σχεδιάζοντας μια ενιαία αυστηρή, μνημειακή, μεγαλοπρεπή και επιβλητική σύνθεση με τα χαρακτηριστικά της εκλεκτικιστικής αρχιτεκτονικής της Beaux-Arts, συνδυάζοντας νεοβυζαντινά, νεορωμανικά και νεοφρουριακά στοιχεία με στοιχεία πιο σύγχρονων ρευμάτων, όπως η Art-Deco.

Το ηγουμενείο σήμερα / The hegoumeneion (priory) today

collaborators and friends, such as the director of the periodicals *Ekklesiastikos Pharos* (Ecclesiastical Lighthouse) and the *Kalos Poimen* (Good Shepherd) of Alexandria, schoolmaster Evgenios Michailidis¹⁵, as well as by various people who visited the monastery and wrote down their impressions¹⁶ on the generally agreed even when its shortcomings were observed¹⁷ remarkable work that had been carried out on its premises in those years.

The building programme implemented in the monastery of St George

τη 23η Μαρτίου 1943 και απευθύνεται “προς την Α.Θ. Μακαριότητα Πάπαν και Πατριάρχην Αλεξάνδρειας Κον, Κον Χριστοφόρον Β’” “επί των ανευρεθέντων ερειπίων εν τη ιερᾷ Μονῇ του Αγίου Γεωργίου Π. Καΐρου” (Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 36-50).

16. Μία σειρά τέτοιων περιγραφών υπάρχει σε μια συλλογή δημοσιογραφικών και περιηγητικών κειμένων εντυπώσεων που επιγράφεται “Το κάτοπτρον της Ιερᾶς Μονῆς του Αγίου Γεωργίου εἰς τον δημόσιον Τύπον (Αποσπάσματα ἐξ εκτενῶν δημοσιευμάτων)” που δημοσιεύθηκε το 1958 στο Δίπτυχον (Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 84-96).

17. Όπως αυτές που διαπιστώνει με τα εὔστοχα σχόλιά του ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος στην περιγραφή του Μουσείου της Μονῆς που δημοσίευσε το 1950 στο ταξιδιωτικό βιβλίο του Σκαρβαΐος ο ιερός. *Η Αίγυπτος* (Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Σκαρβαΐος ο ιερός. *Η Αίγυπτος*, Αθήναι 1950). Αναδημοσίευση του αποσπάσματος του βιβλίου που αναφέρεται στη Μονή του Αγίου Γεωργίου βλ. στο *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 100.

18. Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, ο.π. (σημ.12), 11.

19. Για το έργο και τους συντελεστές του, τον αρχιτέκτονα και τους χορηγούς, αναλυτικότερα βλ. Μιχαήλ, *Νεότερη Ιστορία*, ο.π. (σημ.5).

15. Passim see, e.g. report of Evgenios Michailidis, which was written “in Alexandria on 23 March 1943” and is addressed “to His Holiness the Most Blessed Pope and Patriarch of Alexandria Sire, Sire Christopher II” “upon the ruins found in the Holy Monastery of St George of Old Cairo” (Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1), 36-50).

16. There is a series of such descriptions in a collection of journalists’ and travellers’ texts with impressions, entitled “Το κάτοπτρον της Ιερᾶς Μονῆς του Αγίου Γεωργίου εἰς τον δημόσιον Τύπον (Αποσπάσματα ἐξ εκτενῶν δημοσιευμάτων)” [The mirror of the Holy Monastery of St George in the public Press (Excerpts from lengthy publications)], which was published in 1958 in the Diptych (Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1), 84-96).

17. Such as those ascertained, with his apposite comments, by Ι. Μ. Panagiotopoulos in his description of the Museum of the Monastery, which he published in 1950 in his travelogue *Σκαρβαΐος ο ιερός. Η Αίγυπτος* (Ι. Μ. Panagiotopoulos, *The Sacred Scarab. Egypt*, Athens 1950). The excerpt is republished in the book referring to the Monastery of St George, see *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 100.

Γλυπτό σύμπλεγμα του Νεμπουνένεφ, Πρώτου Προφήτη του Άμμωνα και της συζύγου του Τάχατ Θήβες. Νέο Βασίλειο, βασιλεία Ραμσή Β' (1303-1213) π.Χ.
Statue Group of Nebunenef, First Prophet of Amun, and his wife Takhat Thebes.
New Kingdom, Reign of Ramses II (1303-1213 BC)

Αφορμή για τις επεμβάσεις που περιλαμβάνονται στο πρώτο σκέλος του έργου έδωσαν τα δομοστατικά προβλήματα που παρουσιάστηκαν σε διάφορα σημεία του ναού και του υποκείμενου ρωμαϊκού πύργου. Το έργο περιέλαβε την οικοδόμηση γύρω από τον πύργο ενός νέου ογκώδους κτηρίου με μια μεγαλοπρεπή κλίμακα ανόδου στη βόρεια πλευρά του, με σκοπό, πέρα από την όποια πρακτική τους σημασία και την εκ των υστέρων λειτουργική τους αξιοποίηση, την εξασφάλιση της στατικής επάρκειας του πύργου και του ναού, καθώς και την αναδιαρρύθμιση του εσωτερικού του πύργου, ώστε αυτό να μπορεί να αξιοποιηθεί λειτουργικά²⁰. Αποτέλεσμα του έργου αυτού ήταν, βέβαια, η πλήρης απόκρυψη του πύργου καθώς το μνημείο ουσιαστικά εξαφανίστηκε καθώς ενσωματώθηκε στο εσωτερικό του νέου

20. Για τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν το 1940 στο ναό και τα έργα που έγιναν στη δεκαετία του 1940 στο κτήριο βλ. Μιχαήλ, Νεότερη Ιστορία, ο.π. (σημ.5). Αρχιτεκτονικά σχέδια των προτάσεων του Νικολαΐδη έχουν δημοσιευθεί στο *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 15-16.

during the 1940s had two branches. The first branch included the remodelling, with additions and rearrangements of the infrastructures, of the church of St George, and the construction of the abbot's lodge, a large building that housed all the monastery's functions except those of worship. The second branch included the laying out of the gardens in the monastery grounds and the construction of a singular independent building, which Solomonidis calls the "*Neo-Romano-Byzantine Pavilion*"¹⁸.

It should be noted that works in the monastery were part of an even wider programme of interventions in the area of Old Cairo, which were designed and organized by the Patriarchate and the Greek Community, with funding from its leading members. This project included the interventions in the monastery complex and the adjacent cemetery, as well as the building of the Mouratiadeion Hospice for the Elderly, on a plot lying to the west of the monastery, opposite its building complex, which in the end was never realized. Architect of this ambitious project was the Alexandrian Greek Ioannis Nikolaidis¹⁹, who was involved with the first branch of works in the monastery, namely the church and the abbot's lodge, as well as with the Hospice for the Elderly, designing a single austere, monumental, majestic and imposing composition with the features of Beaux-Arts eclectic architecture, combining Neo-Byzantine, Neo-Romanesque and Neo-fortress elements with those from more modern currents, such as Art-Deco.

The interventions in the first branch of the project were necessitated by the structural-static problems that appeared at various points of the church and the underlying Roman tower. These included the construction around the tower of a new massive building with a magnificent ascent staircase on its north side, for the purpose, beyond any practical importance and functional utilization *post hoc*, of securing the static adequacy of the tower and the church, as well as the re-arrangement of the interior of the tower so that this could be used²⁰. This work resulted in the complete concealment of the tower; the monument essentially disappeared as it was incorporated in the interior of the new building. The numerous spaces that resulted from the interventions were used to house, apart from various "*peculiar chapels under various symbolic names*"²¹, an "*Archaeological, ecclesiastical and icon Museum with rich and precious material of recent antiquity, the Sacristy and the Confessional*"²².

18. Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, op. cit. (n. 12), 11.

19. For more details on the project and those responsible for it, the architect and the sponsors, see Michail, "Recent History", op. cit. (n. 5).

20. For the problems that appeared in the church in 1940 and the works carried out on the building in the 1940s see Michail, "Recent History", op. cit. (n. 5). Architectural plans of Nikolaidis's proposals have been published in *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 15-16.

21. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 33-34. For an analytical description of and travel guide to the chapels (*parekklesia*) and the other pilgrim shrines of the church of St George see Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 3, op. cit. (n. 12), 86-102. The church itself is described in op. cit., 46-61.

22. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 33-34. For an analytical description of the space and the guidebook to the Museum see Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 3, op. cit. (n. 12), 62-86 and *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 58-62.

κτίσματος. Οι πολυάριθμοι χώροι που προέκυψαν από τις επεμβάσεις χρησιμοποιήθηκαν για να στεγάσουν, εκτός από διάφορα “ιδιόρρυθμα παρεκκλήσια υπό διαφόρους συμβολικούς επωνυμίας”²¹, “Αρχαιολογικόν εκκλησιαστικόν και αγιογραφικόν Μουσείον με πλούσιον και πολύτιμον υλικόν της εγγύς αρχαιότητος, Σκευοφυλάκιον και το Εξομολογητήριον”²².

Οι εργασίες ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1943²³ με την κατεδάφιση των παλαιότερων, των αρχών του αιώνα, προσκτισμάτων του ναού και του πύργου και εκτεταμένες εκσκαφές, οι οποίες έφεραν στο φως εξαιρετικά σημαντικά λείψανα παλαιών κατασκευών διαφόρων εποχών. Παρά τις καλές προθέσεις που αναμφισβήτητα υπήρχαν τα κτηριακά αυτά κατάλοιπα δεν ανασκάφηκαν συστηματικά και δεν μελετήθηκαν με την πρέπουσα επιστημονική σοβαρότητα από ειδικούς, πράγμα, βέβαια, όχι παράδοξο για την εποχή και τις συνθήκες υπό τις οποίες έγιναν οι έρευνες. Τα ευρήματα εξετάσθηκαν εκ των ενόντων από τους συντελεστές του έργου και διάφορους ερασιτέχνες, αρχαιολογίζοντες λογίους, όπως ο Ευγένιος Μιχαηλίδης²⁴ και ο ιεροδιάκονος Αλέξανδρος Σολομωνίδης²⁵, και στη συνέχεια κατά περίπτωση καταστράφηκαν προκειμένου στη θέση τους να γίνουν οι νέες κατασκευές που κρίθηκαν απαραίτητες ή “αναδείχθηκαν” ενταγμένα δημιουργικά και με τρόπο “συμβολικό” στη νέα αρχιτεκτονική σύνθεση.

Ταυτόχρονα με τα έργα στο ναό υλοποιήθηκε και η οικοδόμηση του Ηγουμενείου, το οποίο χαρακτηριστικά περιγράφεται από τον Σολομωνίδη ως εξής : “Επί πλέον ιδρύθησαν εν αυτή (τη Μονή): αρκετά ευπρόσωπον Ηγουμενείον με όλα τα εξαρτήματά του, επιπλωμένα όλα και εστολισμένα με μεγάλην νοικοκυροσύνην, είναι δε το νεοσύστατον τούτο κτίριον είδος καλλιτεχνικού εν μικρογραφία Μουσείου από της επισήμου εισόδου του μέχρι της θύρας του τελευταίου ορόφου του, του οδηγούντος προς τα δώματα. Εις το κτίριον τούτο είναι και η νεοσύστατος Βιβλιοθήκη της Μονής.”²⁶.

21. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 33-34. Αναλυτική περιγραφή και περιηγητικό οδηγό των παρεκκλησίων και των λοιπών προσκυνημάτων του ναού του Αγίου Γεωργίου βλ. στο Σολομωνίδη, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 3, ο.π. (σημ.12), 86-102. Ο ίδιος ο ναός περιγράφεται ο.π., 46-61.

22. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 33-34. Αναλυτική περιγραφή του χώρου και περιηγητικό οδηγό του Μουσείου βλ. στο Σολομωνίδη, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 3, ο.π. (σημ.12), 62-86 και στο Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 58-62.

23. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 31

24. Βλ. σχετικά την Έκθεση “προς την Α.Θ. Μακαριότητα Πάπαν και Πατριάρχην Αλεξανδρείας Κον, Κον Χριστοφόρον Β’” “επί των ανευρεθέντων ερειπίων εν τη ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου Π. Καΐρου” του Ευγενίου Μιχαηλίδη που συντάχθηκε “εν Αλεξανδρεία τη 23η Μαρτίου 1943 (Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 36-50).

25. Σποραδικές αναφορές στα ευρήματα των ανασκαφών του Αλεξάνδρου Σολομωνίδη βλ. στα Σολομωνίδη, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, ο.π. (σημ.12), Σολομωνίδη, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 2, ο.π. (σημ.12) και κυρίως στο Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1).

26. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 33-34.

Αίθουσα από το παλαιό μουσείο της μονής
Room in the old museum of the monastery

Works commenced in January 1943²³, with the demolition of the earlier – turn of the century – outbuildings of the church and the tower, and extensive removals of earth, which brought to light extremely important remains of old constructions of various periods. Despite the good intentions that undoubtedly existed, these building remains were not excavated systematically and were not studied with due scientific rigour by specialists, a situation not unusual for the time and the circumstances in which the investigations were made. The finds were examined by those responsible for the project and various amateurs with literary leanings and archaeological pretensions, such as Evgenios Michailidis²⁴ and hierodeacon Alexandros Solomonidis²⁵, and were then destroyed, as the case demanded, in order to be replaced by the new constructions deemed essential, or were “enhanced” by their creative incorporation in a “symbolic” manner in the new architectural synthesis.

23. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1), 31.

24. Cf. Evgenios Michailidis’s Report “to His Holiness the Most Blessed Pope and Patriarch of Alexandria Sire, Sire Christopher II” “upon the ruins found in the Holy Monastery of Saint George CIT. of Cairo”, which was written “in Alexandria on 23 March 1943” (Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1), 36-50).

25. For sporadic references to the finds from Alexandros Solomonidis’s excavations see Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, op. cit. (n. 12), Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 2, op. cit. (n. 12) and, mainly, Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1).

Παράλληλα υλοποιήθηκε και το δεύτερο σκέλος του έργου, που αφορούσε στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου της Μονής και την οικοδόμηση του “Νεορωμαϊκοβυζαντινού Περιπτέρου”, ενός είδους μουσείου, που περιείχε ένα συνονθύλευμα εκθεμάτων από τα οποία άλλα είχαν μεγάλη αρχαιολογική αξία και άλλα ήταν ευτελή αντίγραφα και απομιμήσεις: αρχαιότητες φαραωνικής, ελληνικής, ρωμαϊκής, βυζαντινής και αραβικής εποχής ανάμικτες με νεώτερα έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, τα περισσότερα από τα οποία ήταν μικρής ή ελάχιστης καλλιτεχνικής αξίας, και διάφορα ποικίλα άλλα ευτελή αντικείμενα²⁷. Το ιδιότυπο αυτό μουσείο περιγράφει παραστατικά όσο και εύστοχα ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος στις αναμνήσεις του από την επίσκεψή του στο μοναστήρι: “...Ένα άλλο Μουσείο, στην άκρη του κήπου, στην αντικρινή πλευρά έχει καταρτίσει κι’ ο ηγούμενος ο σημερινός - Αγαθάγγελος Ζαρίφης - χτίσματα νέα, πολυδαίδαλα και τούτα, από καμαράκι σε καμαράκι, αναρίθμητα καμαράκια, τέσσαρα πέντε τετραγωνικά μέτρα το ένα, μπορεί και λιγότερα, πολύ στενόχωρα, ένα μουσείο πρωτότυπο, εικόνες κι’ αγάλματα, καμιάς αξίας τα περισσότερα, συμβολικά, όπου ό πιστός μαθαίνει ποιά είναι ή αμαρτία και ποιά είναι ή αρετή και ποιά τιμωρία τον περιμένει, αν τύχει να παραστρατησει στο δρόμο το δύσκολο της ζωής, μια σειρά αναπαραστάσεις γι’ ανθρώπους χωρίς φαντασία, όλα αισθητά, ζωντανά, με το μάρμαρο, με το ξύλο με το πανί, με τη γραμμή, με το χρώμα, μια τέχνη απλή, απλοϊκή σωστότερα πες, πού δεν έχει άλλη αξίωση παρά μονάχα να υποβάλει και να διδάξει...”²⁸. Στην κατασκευή του περιεργού αυτού κτηρίου με τους πυργίσκους και τους τρουλίσκους και με την ιδιότυπη αρχιτεκτονική του, με τα νεοβυζαντινά και ψευδοφρουριακά στοιχεία, το οποίο ήταν κτισμένο στο όριο της ιδιοκτησίας της Μονής, φαίνεται ότι δεν είχε αναμιχθεί ο Νικολαΐδης. Δημιουργός του, όπως με υπερηφάνεια μας πληροφορεί ο Σολομωνίδης, ήταν ο Ηγούμενος Αγαθάγγελος: “Τα σχέδια και η εκτέλεσις του περιπτέρου τούτου ανήκουν αποκλειστικώς εις τον Αρχιμ(ανδρίτην) Αγαθάγγελον, ο οποίος τεθείς επί κεφαλής μερικών εργατών έφερεν εις πέρας το αριστουργηματικόν οικοδόμημα”²⁹. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση των κήπων, όπου εκτός από τους διαδρόμους και τις αλέες που αντικατέστησαν τους λαχανόκηπους και τα διάφορα αγροτικά βοηθητικά κτίσματα, δημιουργήθηκαν διάφορες διακοσμητικές κατασκευές του τύπου των follies της ευρωπαϊκής κηποτεχνίας του 18ου και του 19ου, κυρίως, αιώνα, οι οποίες λειτουργούσαν ως προσκυνήματα, όπως ο Γολγοθάς, το παρεκκλήσιο της Φυγής στην Αίγυπτο, το σπήλαιο του ασκητού κλπ,

Ι. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου,
παρεκκλήσιο του Κοιμητηρίου. Έργο του Δ. Βασιλείου
The church of the Dormition of the Virgin, parekklesion of the cemetery.
Work by D. Vasileiou.

Concurrently with the works on the church, works progressed on building the abbot's lodge, which is described characteristically by Solomonidis as follows: “Furthermore they founded in this (Monastery): a quite handsome abbot's lodge with all its fixtures, fully furnished and decorated with great care and attention, indeed this newly-erected building is a kind of artistic Museum in miniature, from its formal entrance as far as the doorway of its last storey, the one leading to the flat roofs. Inside this building is also the newly-formed Library of the Monastery”²⁶.

Alongside these works, the second branch of the project was implemented, namely laying out the monastery grounds and erecting the “Neo-Romano-Byzantine Pavilion”, a kind of museum which housed a potpourri of exhibits, some of considerable archaeological value and others shoddy replicas and imitations: antiquities of the Pharaonic, Greek, Roman, Byzantine and Arab periods, mixed with later paintings and sculptures, most of them of minor or minimal artistic merit, and an assortment of other paltry objects²⁷. This peculiar museum is described vividly and aptly by I. M. Panagiotopoulos in his recollections of his visit to the monastery: “... One other Museum, at the edge of the garden, on the opposite side has been set up

27. Αναλυτική περιγραφή εν είδει περιηγητικού οδηγού βλ. στο Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, ο.π. (σημ.12).

28. Σύμφωνα με την περιγραφή του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου (*Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 100).

29. Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, ο.π. (σημ.12), 12.

26. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 33-34.

27. For an analytical description as a kind of travel guide see Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, op. cit. (n. 12).

και του παρακείμενου κοιμητηρίου³⁰, το οποίο ο Σολομωνίδης περιγράφει ως εξής: “Παραπλεύρως του περιέργου τούτου κτιρίου (εν. του Νεορω- μαϊκοβυζαντινού Περιπτέρου) ευρίσκεται το Κοιμητήριο, περιτρι- γυρισμένον με αειθαλή δένδρα, με ποικίλα ενώδη και πολύχρωμα άνθη, με ευθυτενείς καθαρούς διόδους, το όλον δε της τάξεως, της ευρυθμίας και της αρμονίας, μαρτυρούν την καλλιτεχνικήν ψυχήν εκείνου, ο οποίος ενεπνεύσθη το ωραίον τούτο σύνολον. Καλλιτέχνης και φιλόσοφος, ομολογουμένως, είναι ο σημερινός Ηγούμενος της Μονής.”³¹.

Ε. Οι εντυπωσιακές σε έκταση και αξιώσεις επεμβάσεις που έγιναν στη Μονή του Αγίου Γεωργίου στην περίοδο 1940-1948 αποτελούν σαφώς συνέχεια και αποκορύφωμα των έργων που άρχισαν στις αρχές του 20ού αιώνα. Όπως και στα πρώτα έτσι και στα οψιμότερα έργα διαπιστώνεται, ίσως, μάλιστα - με δεδομένη τη δυνατότητα που έδινε η τεράστια αυτοπεποίθηση αλλά και η μεγάλη οικονομική ευμάρεια της ελληνικής κοινότητας, η οποία τότε βρισκόταν στο απόγειο της ακμής της - σε μεγαλύτερο βαθμό από ότι στη δεκαετία του 1900, η πρόθεση να παραχθεί ένα ανυπέρβλητο σύμβολο της δύναμης του ελληνισμού αλλά και της υπεροχής του έναντι άλλων κοινοτήτων. Εργαλεία για την επίτευξη του σκοπού αυτού ήταν επίσης το μέγεθος και η ποιότητα των κατασκευών καθώς και η και πάλι εμπνευσμένη από την ευρωπαϊκή μεγαλοαστική αρχιτεκτονική μορφολογία τους, με τις κατάλληλες για το συγκεκριμένο χώρο και για ένα μεγάλο εκκλη-σιαστικό έργο επιλογές που βασίζονται στο νεορωμανικό και το νεοβυζαντινό ρυθμό. Ένα ιδιαίτερα, εξ άλλου, ενδιαφέρον χαρακτη-ριστικό των έργων της περιόδου αυτής που φανερώνει τα πρότυπα και τις καταβολές των επιλογών των δημιουργών τους είναι ο πλήρης πλέον μετασχηματισμός του παλαιού αγροτικού χώρου σε αστικό κήπο.

Ιδιαίτερα, ωστόσο, χρήσιμα για την κατανόηση των ιδεών που εκφράζονται στις επεμβάσεις που έγιναν στη Μονή κατά τη δεκαετία του 1940, πέρα και πίσω από τις ιδέες και τις απόψεις που εξέφραζε το ίδιο το κύριο αρχιτεκτονικό έργο, όπως αυτό σχεδιάσθηκε και υλοποιήθηκε από τους δημιουργούς του, δια του επιστήμονος και καλλιτέχνη αρχιτέκτονα, είναι οι δευτερεύουσες κατασκευές, τα μικρά κτίσματα και οι διαμορφώσεις και ο διάκοσμος των υπαιθρίων και των εσωτερικών χώρων, που συνέλαβε και υλοποίησε “επί κεφαλής μερικών εργατών” ο ηγούμενος Αγαθάγγελος, καθώς και από τα κείμενα του Αλεξάνδρου Σολομωνίδη, που δημοσιεύονται στα τρία, μορφής χρονικού και ταυτόχρονα προσκυνηματικού αλλά και περιηγητικού οδηγού βιβλία του που είναι αφιερωμένα στη Μονή³². Στα κείμενα αυτά

Από το ελληνικό νεκροταφείο στο Κάιρο
From the Greek cemetery in Cairo

by the present abbot – Agathangelos Zarifis – new buildings, these too daedalic, from little chamber to little chamber, four or five square metres each, perhaps less, very cramped, an unusual museum, icons and statues, most of no value, symbolic, where the believer learns what is sin and what is virtue, and what punishment awaits him should he stray from the difficult path of life, a series of representations for people without imagination, all felt, alive, with the marble, with wood, with cloth, with line, with colour, a simple art, simplistic more correctly you say, which has no other aspiration than simply to suggest and to teach...”²⁸. It seems that Nikolaidis was not involved in the construction of this strange building with its turrets and cupolas, and its odd architecture with Neo-Byzantine and pseudo-fortress features, which was built on the border of the monastery property. Its creator, as Solomonidis proudly informs us, was Abbot Agathangelos: “The plans and the execution of this pavilion belong exclusively to Archim(andrite) Agathangelos, who, placed at the head of some labourers, brought to pass this building masterpiece”²⁹. The same happened with

30. Αναλυτική περιγραφή βλ. στο Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 2, ο.π. (σημ.12), 11-42.

31. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 34

32. Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, ο.π. (σημ.12), Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 2, ο.π. (σημ.12) και *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1).

28. According to I. M. Panagiotopoulos’s description (*Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 100).

29. Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, op. cit. (n. 12), 12.

Από το ελληνικό νεκροταφείο στο Κάιρο
From the Greek cemetery in Cairo

ο γραμματεὺς και ταμίας της Μονῆς περιγράφει αναλυτικά και σχολιάζει δια μακρῶν με γλαφυρὸ ἀλλὰ και επιτηδευμένο ὕφος τα ἔργα που ἐγίναν ἐπὶ των ἡμερῶν του στη μετάνοιά του, τα ἔργα της δημιουργίας των οποίων υπῆρξε ο ἴδιος μάρτυς και, ἴσως, σε κάποιο βαθμὸ και συνεμπνευστής. Ἀπὸ το συνδυασμὸ της εξέτασης των δευτερευουσῶν κατασκευῶν και των κειμένων προκύπτουν μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Τόσο στην αρχιτεκτονική των νέων κτισμάτων της δεκαετίας του 1940, ὅσο και στην αντιμετώπιση των κτηριακῶν καταλοίπων που εντοπίσθηκαν κατὰ τις ανασκαφές που ἐγίναν κατὰ την περίοδο αὐτή και στις διάφορες εκθέσεις των μουσειακῶν, με την ευρύτερη ἔννοια, συλλογῶν που ἐγίναν στη Μονή εἶναι σαφές μια προσπάθεια διαχείρισης του παρελθόντος στην οποία συνυπάρχουν δύο τάσεις. Ἡ πρώτη ἀπὸ αυτές εἶναι μια σύγχρονη, προοδευτική “επιστημονική” τάση που εκφράζεται μέσα ἀπὸ μιαν, αναπόφευκτα, βέβαια, ιδεολογική, προβολή της ιστορίας και των μνημείων της με σκοπὸ τον εκπολιτισμὸ ἀλλὰ και τη ρομαντική αισθητική ἀπόλαυση. Ἡ τάση αὐτή πρέπει νὰ οφείλεται στις αστικές καταβολές και στην παιδεία ορισμένων ἀπὸ τα ἐμπλεκόμενα στα ἔργα προσώπων, ὅπως λ.χ. του Ευγενίου Μιχαηλίδη, ἀλλὰ και ἐπιστημόνων ὅπως ο Γεώργιος Σωτηρίου και η Ελισάβετ Λουκιάνωφ, που μελέτησαν τη συλλογὴ των εικόνων

the gardens, where, apart from the pathways and the arbours, which replaced the vegetable gardens and the various ancillary farm buildings, various decorative constructions were installed. Of similar type to the follies encountered in European landscaped gardens of the eighteenth and mainly the nineteenth century, these constructions functioned as pilgrim shrines, such as Golgotha (Calvary), the chapel of the Flight into Egypt, the hermit’s cave, etc., and served the adjacent cemetery³⁰, which Solomonidis describes as follows: “*Alongside this strange building (i.e. the Neo-Romano-Byzantine Pavilion) is the Cemetery, surrounded by evergreen trees, with a variety of fragrant and colourful flowers, with straight clean pathways, the whole with order, rhythm and harmony, bearing witness to the artistic soul of he who inspired this lovely ensemble. Artist and philosopher, confessedly, is today’s Abbot of the Monastery.*”³¹.

V. The extensive as well as impressive interventions scope in the monastery of St George in the period 1940-1948 are clearly the continuation and climax of the works started at the beginning of the twentieth century. As in the first works, so in the later ones, the intention of producing an unsurpassable symbol of the power of Hellenism, as well as of asserting its superiority over other communities, can be ascertained. In fact, this was perhaps more pronounced than in the 1900s, given the possibility that the enormous self-confidence, as well as the great economic affluence of the Greek community, then at its zenith, assured. Tools for achieving this goal were furthermore the size and the quality of the constructions, as well as their morphology, which once again was influenced by European haute-bourgeois architecture, with the choices appropriate for the specific space and for a major ecclesiastical project, choices based on the Neo-Romanesque and the Neo-Byzantine order. Moreover, a particularly interesting characteristic of the works of this period, which reveals the models and the roots of their creators’ choices, is the now full transformation of the former rural space into an urban garden.

Nonetheless, particularly critical for understanding the ideas expressed in the interventions made in the monastery during the 1940s, above and beyond the ideas and views being expressed by the principal architectural project itself, as this was designed and executed by its creators, through the architect who was both scientist and artist, are the secondary constructions, the small edifices and the arrangement and adornment of the outdoor and the indoor spaces, conceived and applied by the abbot Agathangelos as “*head of some labourers*”. These are evident too from the texts of Alexandros Solomonidis, which are published in his three books devoted to the monastery, which are in the form at once of a chronicle and a pilgrims’ guide and a travel guide³². In these texts the secretary and treasurer of the

30. For an analytical description see Solomonidis, *Μονὴ Αγίου Γεωργίου* 2, op. cit. (n. 12), 11-42.

31. *Αναμνηστικὸν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1), 34

32. Solomonidis, *Μονὴ Αγίου Γεωργίου* 1, op. cit. (n. 12), Solomonidis, *Μονὴ Αγίου Γεωργίου* 2, op. cit. (n. 12) and *Αναμνηστικὸν Δίπτυχον*, op. cit. (n. 1).

Η Ωραία Πύλη στο παρεκκλήσιο των Αγίων Τεσσαράκοντα Ματύρων μέσα στο ρωμαϊκό πύργο
The royal doors in the parekklesion of the Forty Holy Martyrs, inside the Roman tower

της Μονής³³, και στην επιρροή που πρέπει να άσκησαν στα πρόσωπα αυτά τόσο τα τεκταινόμενα στο παρακείμενο Κοπτικό Μουσείο, το οποίο, με επιστημονική σοβαρότητα, πρόβαλε την παράδοση της κοπτικής κοινότητας από την οποία η ελληνορθόδοξη κοινότητα δεν θα έπρεπε να υστερεί. Η δεύτερη τάση συνδυάζει την παραδοσιακή αντίληψη για τον ιερό χώρο, του οποίου κύρια λειτουργία πρέπει να είναι το προσκύνημα και την χρήση του για μιαν ηθική και πνευματική εξύψωση του ανθρώπου. Χαρακτηριστικά για τον καθορισμό του ιδεολογικού υποβάθρου των επεμβάσεων της δεκαετίας του 1940 στους χώρους του οικοδομικού συγκροτήματος της Μονής είναι τα παρακάτω κείμενα του Σολομωνίδη: *“Απαντα δε τα δωμάτια του μεσαίου ορόφου του Πύργου και του Ναού των Αγίων 40 φωτίζονται με αμυδρά φώτα, ανάλογα προς το όλον αρχαιοπρεπές περιβάλλον, καταπλήττοντα, κατανύσσοντα, σαγηνεύοντα και συγκινούντα τον επισκέπτην...”*³⁴ και *“Το νεορωμαϊκοβυζαντινόν περίπτερον της Ιεράς Μονής... αποτελεί εν των μεγάλων του Πνευματικού Πολιτισμού έργων, όπερ βεβαιώνει εκ της συστάσεως και αναλύσεως αυτού ότι εν τη ψυχή του δημιουργήσαντος αυτό Αρχιμ(ανδρίτου) Αγαθαγγέλου συνυπάρχουν και τα τρία βιώματα:*

monastery describes in detail and comments at length, in an eloquent as well as affected style, on the works being undertaken in his day in his repentance, the works of creation of which he was himself witness and, perhaps, to some degree co-inspirer. From the combined examination of the secondary constructions and the texts, some interesting observations emerge.

In the architecture of the new buildings of the 1940s and in the treatment of the building remains brought to light in the excavations conducted in this period, as well as in the various exhibitions of the museum collections, in the widest sense, mounted in the monastery, there is a clear endeavour to manage the past, in which two trends coexist. The first is a modern, progressive, “scientific” trend, which is expressed through an unavoidably ideological projection of the history and its monuments, with the dual aim of inculcating cultural values and achieving romantic aesthetic pleasure. This trend must be due to the bourgeois roots and the education of some of the persons involved in the works, such as Evgenios Michailidis, but also scholars, such as Georgios Soteriou and Elisavet Loukianov, who studied the monastery’s icon collection³³, and to the influence exerted on these persons by developments in the nearby Coptic Museum, which conveyed with

33. Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 3, ο.π. (σημ.12), 62.

34. *Αναμνηστικόν Δίπτυχον*, ο.π. (σημ.1), 61.

33. Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 3, op. cit. (n. 12), 62.

το θρησκευτικόν, το αισθητικόν και το φιλοσοφικόν.”³⁵. Ο συνδυασμός παλαιών και σύγχρονων αρχών και απόψεων μπορεί να εντοπισθεί και στους στόχους των επεμβάσεων που υλοποιήθηκαν στη δεκαετία του 1940 στον περιβάλλοντα χώρο της Μονής, οι οποίες φαίνεται ότι έγιναν με σκοπό τον γνωστό στην εκκλησιαστική παράδοση καθαγιασμό του χώρου³⁶, σε συνδυασμό αφ ενός με τη διασφάλισή του έναντι πιθανών έξωθεν βλέψεων και με τον εξωραϊσμό και την αισθητική, σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής, αναβάθμισή του. Ανάλογα πράγματα διαπιστώνονται στο ιδεολογικό υπόβαθρο των διαμορφώσεων των εσωτερικών χώρων του συγκροτήματος, οι οποίες, όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, είχαν στόχους παράλληλα με τον εξωραϊσμό, αφ ενός να διδάξουν ηθικά και να βεβαιώσουν την αλήθεια της πίστης και αφ ετέρου να τονώσουν το εθνικό συναίσθημα και να πιστοποιήσουν τη συνέχεια του ελληνισμού στην Αίγυπτο και τις ιστορικές του αξιώσεις στον τόπο. Το 1958, δέκα χρόνια μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στο οικοδομικό συγκρότημα της Μονής, με δεδομένες τις πολιτικές εξελίξεις των αρχών της δεκαετίας του 1950 που είχαν ήδη ανατρέψει άρδην τα πράγματα για την ελληνική παροικία στη χώρα του Νείλου και προσπαθώντας ίσως, μέσω του προσεταιρισμού των εντοπίων, να προλάβει χειρότερα δεινά, ο Αλέξανδρος Σολομωνίδης προβάλλει εκ μέρους της ελληνορθόδοξης κοινότητας ένα νέο μήνυμα που θα μπορούσαν τα έργα που έγιναν στη Μονή την εποχή της ακμής να στείλουν. Σημειώνει έτσι χαρακτηριστικά: “Το δε λαβυρινθώδες κτίριον, εν μορφή υπογείων διόδων, το μεταξύ της Εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου και του Κοιμητηρίου, εγκλείει αξιοπρόσεκτα και όλως πρωτότυπα παρεκκλήσια, εστολισμένα και αυτά με ποικίλα συμβολικά αντικείμενα, προκαλούντα βαθειάν σκέψιν ευλαβείας και μυστικισμού. Εις το τμήμα τούτο διασταυρούται η εθνική ελληνική αρχαιότης με την φαραωνικήν εποχήν και με αυτόν τούτον τον Χριστιανισμόν. Περίεργον κράμα διαφόρων αντικειμένων από των αρχαίων χρόνων μέχρι της ελληνορωμαϊκής και χριστιανομουσουλμανικής εποχής. Το Μουσείον τούτο πιστοποιεί, ότι όλοι οι άνθρωποι έλκουν την καταγωγήν των εκ του Αδάμ και της Εύας της Παλαιάς Διαθήκης και ότι δύνανται, αν θέλουν, να ζουν εν πλαισίω αδελφωσύνης, αγάπης και ειρήνης.”³⁷.

scholarly sobriety the tradition of the Coptic community, which the Greek Orthodox community should not lag behind. The second trend combines the traditional perception of sacred space, principal function of which should be veneration and its use for man’s moral and spiritual exaltation. Characteristic for defining the ideological substrate of the interventions in the spaces of the monastery building complex in the 1940s is the following text by Solomonidis: “*And all the rooms of the middle storey of the Tower and of the Church of the Forty Saints are illumined with faint lights, appropriate to the whole archaistic environment, surprising, piercing the heart, enrapturing and moving the visitor...*”³⁴, and “*The Neo-Romano-Byzantine pavilion of the Holy Monastery ...is one of the great works of Spiritual Civilization, which confirms from the constitution and analysis of this that in the soul of its creator Archim(andrite) Agathangelos coexist the three lived experiences: the religious, the aesthetic and the philosophical*”³⁵. The combination of old and modern principles and views can be identified too in the aims of the interventions made in the 1940s in the monastery grounds, which seem to have been to achieve the sanctification of the space, well-known in ecclesiastical tradition³⁶, in combination with safeguarding it against possible external claims and with upgrading it by improving it aesthetically, in accordance with the models of the time. An analogous motivation is ascertained in the ideological underpinning of the arrangements of the internal spaces of the monastic complex, which, as the available data show, had aims parallel to aesthetic improvement, on the one hand to teach morally and to confirm the truth of the faith, and on the other to boost the national sentiment and to affirm the continuity of Hellenism in Egypt and its historical entitlements there. In 1958, ten years after completion of works in the monastery complex, given the political developments in the early 1950s, which had already overturned the *status quo* for the Greek community in the land of the Nile, and trying perhaps, through the affiliation of the locals, to pre-empt worse hardships, Alexandros Solomonidis promotes on behalf of the Greek Orthodox community a new message that the works carried out in the period of zenith could send. Thus, he notes characteristically: “*The labyrinthine building, in the form of underground passages, between the Church of St George and the Cemetery, encloses notable and wholly original chapels, these too adorned with diverse symbolic objects, evoking profound thought of piety and mysticism. In this part, pagan Hellenic antiquity crosses with the Pharaonic period and with this Christianity. A strange amalgam of various objects from ancient times until the Graeco-Roman and the Christian-Muslim period. This Museum affirms that all men draw their origin from Adam and Eve of the Old Testament, and that they have the potential, if they wish, to live in a framework of fraternity, love and peace*”³⁷.

35. Σολομωνίδης, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, ο.π. (σημ.12), 10-11.

36. Για τον καθαγιασμό του χώρου στη βυζαντινή παράδοση βλ. πρόχειρα Alexei Lidov (ed.), *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, Moscow 2006.

37. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, ο.π. (σημ.1), 33-34.

34. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1), 61.

35. Solomonidis, *Μονή Αγίου Γεωργίου* 1, op. cit. (n. 12), 10-11.

36. For the sanctification of space in Byzantine tradition see passim Alexei Lidov (ed.), *Hierotopy. The Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, Moscow 2006.

37. Αναμνηστικόν Δίπτυχον, op. cit. (n. 1), 33-34.

Η Νεότερη Ιστορία του Ναού του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο

The Recent History of the Church of Saint George in Old Cairo

Γεώργιος Μιχαήλ

Αρχιτέκτων

MSc Προστασία Μνημείων ΕΜΠ

Συντήρηση και Αποκατάσταση Ιστορικών Κτιρίων και Συνόλων

Georgios Michail

Architect

MSc Protection of Monuments NTUA

Conservation and Restoration of Historic Buildings and Sites

Η ίδρυση της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου το 1904 σηματοδότησε την έναρξη της πιο γόνιμης αρχιτεκτονικής -και όχι μόνο- περιόδου του ελληνισμού του Καΐρου, που θα διαρκέσει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '40. Συγκεντρώνοντας τα απαραίτητα κεφάλαια από δωρεές και εράνους, το Πατριαρχείο κατάφερε να ολοκληρώνει με επιτυχία διάφορα οικοδομικά έργα, η κλίμακα των οποίων εντυπωσιάζει ακόμη και σήμερα.

Γνωρίζουμε ότι ο ναός στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν μικρότερος, λιθόδομος με ξύλινο τρούλο, κτισμένος επί του βορείου ρωμαϊκού πύργου, στο ανατολικό μέρος αυτού, ενώ χαμηλότερα υπήρχαν και άλλοι χώροι χριστιανικής λατρείας.

Στις 17 Αυγούστου το 1904 ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά. Ως αρχιτέκτονας της ανοικοδόμησης ορίστηκε ο Νικόλαος Καΐρης, ο οποίος προέβη στη μελέτη του νέου ναού.

Ο Πύργος διαιρείται σήμερα σε τέσσερα επίπεδα. Το κατώτερο, καθώς και τμήματα του υπερκειμένου, ήταν πλέον αφανή και λησμονημένα κάτω από μεταγενέστερες επιχώσεις. Ο Πύργος έχει διάμετρο 27 μ., χωρίζεται σε οκτώ τμήματα μέσω των ακτινωτά διατεταγμένων εγκάρσιων τοίχων, πάχους 1,5 μ., ένα εκ των οποίων αποτελεί το κλιμακοστάσιο. Στο κέντρο του Πύργου διαμορφώνεται χώρος διαμέτρου 10 μ.

Η αρχική μορφή του ναού, όπως την οραματιζόταν ο αρχιτέκτονας, διέφερε σημαντικά από το τελικό αποτέλεσμα. Σύμφωνα με τα αρχικά σχέδια ο ναός θα ήταν κυκλικός σε κάτοψη, με χαρακτηριστικά σταυροειδούς. Το κυλινδρικό τμήμα θα χωριζόταν σε δύο τμήματα καθ' ύψος, το κατώτερο κυκλικό, ενώ το ανώτερο σε σχήμα σταυρού. Ο Πατριάρχης Φώτιος,

Τhe founding of the Greek Community of Cairo in 1904 signalled the beginning of the most fertile architectural – and not only – period of Cairo Hellenism, which was to last until the late 1940s. Accruing the necessary capital from donations and collections, the Patriarchate succeeded in completing various building projects, the scale of which is impressive even today.

We know that in the late nineteenth century the church of St George was smaller, stone-built with wooden dome, located on top of the east part of the north Roman tower, and that lower down there were other Christian places of worship.

On 17 August 1904 the church was destroyed by fire. Nikolaos Kairis was appointed as architect of the rebuilding, and proceeded to prepare the study for the new church.

Today the tower is divided into four levels. The lowest, as well as parts of the overlying one, were now unseen and forgotten, under later fill. The tower, 27 m. in diameter, is partitioned into eight sectors by cross walls, 1.50 m. thick, in radiate arrangement, one of which is the staircase. At the centre of the tower is a space 10 m. in diameter.

The initial form of the church, as envisaged by the architect, differed significantly from the final result. According to the original plans, it was to be circular in plan, with features of a cruciform church. The cylindrical part was to be divided into two parts height-wise, the lower circular and the upper cross-shaped. However, Patriarch Photios preferred and proposed a purely circular form. Despite the architect's objections that this form would create insurmountable technical problems during its construction, the Patriarch's

όμως προτιμούσε και πρότεινε μια καθαρά κυκλική μορφή. Παρά την άποψη του αρχιτέκτονα ότι η μορφή αυτή θα δημιουργούσε ανυπέρβλητα τεχνικά προβλήματα κατά τη κατασκευή, η πρόταση του Πατριάρχη επικράτησε και η μελέτη τροποποιήθηκε. Ο ναός που κατασκευάστηκε εντάσσεται στον τύπο του περιέκντρου κυκλικού με τρούλο.

Η επιλογή της κυκλικής διαμόρφωσης οφειλόταν αφ' ενός στη δεσμευτική μορφή της κυκλικής κάτοψης του Πύργου και αφετέρου εξυπηρέτούσε την ιδέα ενός σημειολογικού συμβολισμού του ναού ως τόπου μαρτυρίου ή ταφής. Η κυκλική μορφή ακολούθησε τα παραδείγματα του Μουσουλίου της Santa Constanza στη Ρώμη του 4ου αιώνα μ.Χ., του San Stefano Rotondo της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη, καθώς και του κυκλικού ναού, του επίσης μάρτυρα της πρώιμης χριστιανικής εποχής, Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα.

Ο νέος ναός ξεχώριζε με το αρχιτεκτονικό ύφος του, αλλά κυρίως με το μέγεθός του, στο σχεδόν ερημικό τοπίο του Παλαιού Καΐρου εκείνης της εποχής. Αποτελούσε τον πρώτο σύγχρονο εκκλησιαστικό έργο μέσω του οποίου η ελληνορθόδοξη κοινότητα τολμούσε να προβληθεί και να κάνει έντονα αισθητή την παρουσία της μετά από αιώνες, θέλοντας να αντικατοπτρίσει την ανεπτυγμένη και ευημερούσα ελληνική παροικία των αρχών του 20ού αιώνα.

Τα εγκαίνια του Ναού έγιναν την 1 Νοεμβρίου 1909. Η κατασκευή του κτιρίου περιελάμβανε πέρα από την οικοδόμηση του κυλινδρικού τμήματος όπως αυτό είναι ορατό σήμερα, την αφαίρεση αρκετών νεότερων προσθηκών από τα υπόλοιπα επίπεδα του Πύργου, την επένδυση κατά τόπους της ρωμαϊκής λιθοδομής με σύγχρονη, καθώς και την προσθήκη νοτιοδυτικού εξωτερικού τοίχου με κιονοστοιχία.

Ο ναός, όπως τον αντικρίζουμε και σήμερα, είναι κατασκευασμένος πάνω σε πλάκα σκυροδέματος που εδράζεται πάνω στο Πύργο. Γίνεται χρήση μεγάλων λαξευτών ασβεστόλιθων για την λιθοδομή, η οποία έχει πάχος περίπου 0,70 μ. και φτάνει σε ύψος τα 10 μ. περιμετρικά και τα 24 μ. στο ανώτατο σημείο του τρούλου.

Ακολουθείται η μορφολογία των υποκείμενων επιπέδων με τον χωρισμό της κυκλικής κάτοψης σε οκτώ τμήματα, στοιχείο που υπήρξε βασικό στη διαμόρφωση της κάτοψης του ναού. Σε αντιστοιχία με τους εγκάρσιους τοίχους του Πύργου, την οροφή φέρουν οκτώ εγκάρσια ακτινωτά τόξα, τα οποία φέρουν στη συνέχεια οκτώ σταυροθόλια. Οι οκτώ κίονες γεφυρώνονται με τόξα διαμορφώνοντας εσωτερικά μια κυκλική κιονοστοιχία. Είναι επιχρισμένοι με τεχνοτροπία απομίμησης φυσικού λίθου, έχουν διάμετρο 0,70 μ. και φέρουν στη κορυφή τους μεγάλα σύνθετα κιονόκρανα σε χρώμα χρυσού, διαστάσεων περίπου 1.40 X 1.20 μ.

Η εσωτερική κιονοστοιχία φέρει τύμπανο ύψους 5 μ. που με τη σειρά του φέρει τον τρούλο διαμέτρου 12 μ. Το τύμπανο διαθέτει δεκαέξι όμοια μονόλοβα τοξωτά ανοίγματα. Κεντρικά δεσπόζει η εικόνα του Παντοκράτορα περικυκλωμένη από οκτώ αγγελικές μορφές και μεταξύ των ανοιγμάτων του τυμπάνου συναντάμε δεκαέξι αγιογραφίες, όλα έργα του Κωνσταντίνου Παρθένη.

Ο ναός διαθέτει μία είσοδο μέσω του μεταγενέστερου νάρθηκα, καθώς

Ι. Ναός Αγίου Γεωργίου (Ροτόντα) στη Θεσσαλονίκη
The church of St George (Rotunda) in Thessaloniki

proposal prevailed and the design was modified. The church that was built is of the central plan/rotunda type with dome.

The choice of the circular formation on the one hand was due to the constraint of the circular plan of the tower, and on the other served the idea of a semeiological symbolism of the church as locus of martyrdom or burial. The circular form followed the examples of the fourth-century Mausoleum of Santa Constanza in Rome, of the San Stefano Rotondo and of the Rotunda in Thessaloniki, as well as of the circular church, likewise of an Early Christian martyr, of San Vitale in Ravenna.

The new church was distinguished not only by its architecture, but also and primarily by its size, in the virtually desert landscape of Old Cairo at that time. It was the first modern ecclesiastical project through which the Greek Orthodox community dared to project itself and to make its presence felt after centuries. It was intended to reflect the standing of the progressive and prosperous Greek community in the early twentieth century.

The church was consecrated on 1 November 1909. Construction of the building included not only the cylindrical part, as this is visible today, but also the removal of several later additions from the other levels of the tower, revetting in places of the Roman walling with modern stone masonry, as well as the addition of a southwest external wall with colonnade.

The church, as we behold it today, is built upon a concrete slab bedded upon the tower. Large ashlar blocks of limestone have been used in the masonry, which is approximately 0.70 m. thick and reaches a height of 10 m. around the perimeter and 24 m. at the apex of the dome.

The configuration of the underlying levels is followed, with separation of the circular plan into eight sections, a basic element in the formation of the ground plan of the church. In correspondence to the transverse walls of the tower, the ceiling has eight transverse radiate arches, supporting eight cross-

Ο Άγιος Βιτάλιος στη Ραβέννα
The church of San Vitale in Ravenna.

και άλλες τέσσερις περιμετρικά όμοιες τοξωτές πύλες, μία μικρότερη εντός του ιερού βήματος, δέκα όμοια παράθυρα και ένα τρίλοβο στα δυτικά. Όλα τα ανοίγματα διαθέτουν ξύλινα κουφώματα με μικρές γυάλινες πολύχρωμες επιφάνειες. Η αναλογία των ανοιγμάτων προς τη λιθοδομή είναι αρκετά μικρή και σε συνδυασμό με το μεγάλο ύψος του ναού δημιουργεί ένα σκοτεινό περιβάλλον που δημιουργεί στον επισκέπτη ένα αίσθημα μυστηρίου και δέους.

Στο νότιο τμήμα υπάρχει κλίμακα που οδηγεί στο κατώτερα επίπεδα, επιτρέποντας την επικοινωνία με τα παρεκκλήσια εντός του Πύργου. Θέλοντας ο αρχιτέκτονας επίσης να προβάλλει την ιστορική αξία του νειλόμετρου διαμόρφωσε στο κέντρο του ναού άνοιγμα σε σχήμα οκταγώνου, το οποίο διαπερνά όλα τα επίπεδα και καταλήγει στο ερμηνευθέν ως νειλόμετρο στο κατώτατο επίπεδο του πύργου.

Το τέμπλο έχει ύψος 4 μ. και είναι κατασκευασμένο από λιθοδομή, με τεχνοτροπία απομίμησης φυσικού λίθου, αποτελείται από τρία τοξωτά σε κάτοψη μέρη. Στα δύο ανοίγονται η νότια και βόρεια πύλη ενώ στο μεσαίο η ωραία πύλη, ενώ εκατέρωθεν αυτής προβάλλουν δύο άμβωνες.

Εξωτερικά οι πεσσοί σε ρόλο μικρών αντηρίδων, συγκρατούν μαζί με μεταλλική περίδεση τη λιθοδομή, ενώ εκατέρωθεν όλων των ανοιγμάτων διαμορφώνονται παραστάδες που φέρουν επίκρανα που παραπέμπουν σε ιωνικό ρυθμό.

Στη δεκαετία του 1920 κατασκευάστηκε μικρό κωδωνοστάσιο στη θέση του σημερινού μεγαλύτερου και το 1926 τοποθετήθηκε το ξυλόγλυπτο κουβούκλιο της εικόνας του Αγίου Γεωργίου που διασώθηκε από την πυρκαγιά του ναού.

Στις αρχές τις δεκαετίας του 1940 εμφανίστηκαν τα πρώτα προβλήματα καθιζήσεων, κυρίως στην εξωτερική κιονοστοιχία, και διαπιστώθηκε η κακή κατάσταση των κλιμάκων του 1909. Γεγονός που οδήγησε

vaults. The eight columns are spanned by arches, forming an internal circular colonnade. The columns, coated with stucco imitating stone, are 0.70 m. in diameter and are crowned by large composite capitals of golden colour, measuring approximately 1.40 x 1.20 m.

The internal colonnade bears a tympanum 5 m. high, which in its turn bears the dome, 12 m. in diameter. There are sixteen identical single-lobe arched openings in the tympanum. Dominant at the centre of the dome is the image of Christ Pantocrator, surrounded by eight angelic figures, while in the lunettes of the tympanum are sixteen holy images, all painted by Constantinos Parthenis.

The church has one entrance through the later narthex, as well as four other entrances in the form of arched portals around the perimeter, a smaller one inside the holy bema, ten identical windows and one trilobe window on the west side. All the openings have wooden frames with small panes of coloured glass. The ratio of openings to masonry is quite small and in conjunction with the great height of the church creates a dark environment, evoking a sense of mystery and awe in the visitor.

In the south part is a staircase leading down to the lower levels, permitting communication with the chapels (*parekklesia*) inside the tower. In his endeavour to project also the historical value of the Nilometer, the architect formed at the centre of the church an octagonal opening that passes through all the levels and ends at what is interpreted as the Nilometer, in the lowest level of the tower.

The iconostasis is 4 m. high and built of stone masonry, in a style imitating natural stone. It consists of three parts of apsidal plan; in two open the south and the north portal, while in the middle are the royal doors, with an ambo projecting on either side of them.

On the exterior, the piers play the role of small buttresses, holding in place – together with the metal binding – the stone masonry, while on either side of all the openings are pilasters with capitals recalling the Ionic order.

In the 1920s a small bell-tower was built on the site of the present larger one, and in 1926 the wood-carved baldachin was placed over the icon of St George, which was rescued from the fire in the church.

In the early 1940s the first problems of subsidence appeared, mainly in the external colonnade, and the poor state of the staircases of 1909 was ascertained. This led to the demolition of these constructions and the bell-tower. It also presented the opportunity for initiating a wider building programme on the property of the Patriarchate, both inside and outside the fortress. So, it was decided to construct new staircases, a new Priory (Hegoumeneion), as well as the Mouratiadeion Home for the Elderly, on a plot adjacent to the Fortress, on the opposite side of the railway track, earlier a bed of the River Nile and now a line of the Metro system.

The architectural study of the staircases and the precinct wall was prepared by the Alexandrian architect Ioannis Nikolaidis. The project was funded by Theodoros Kotsikas, then President of the Greek Community of Cairo, his wife Despoina (née Benaki), as well as Constantinos Mouratiadis, then President of the Greek Red Cross, with his wife Aikaterini (née Karatheodori).

Ο τρούλος του ναού στον Άγιο Γεώργιο Παλαιού Καΐρου
The dome of the church of St George in Old Cairo

στην κατεδάφιση αυτών και του κωδωνοστασίου. Έτσι δόθηκε η ευκαιρία για την έναρξη ενός ευρύτερου οικοδομικού προγράμματος στην ιδιοκτησία του Πατριαρχείου εντός αλλά και εκτός του Φρουρίου. Αποφασίστηκε λοιπόν η κατασκευή νέων κλιμάκων, νέου Ηγουμενείου καθώς και του Μουρατιαδείου Γηροκομείου σε οικοπέδο παρακείμενο του Φρουρίου, στην απέναντι πλευρά της σιδηροδρομικής γραμμής, παλαιότερη κοίτη του ποταμού Νείλου και σημερινή γραμμή του μετρό.

Την αρχιτεκτονική μελέτη των κλιμάκων και του περιβάλλοντος εκπόνησε ο αλεξανδρινός αρχιτέκτονας Ιωάννης Νικολαΐδης. Το έργο χρηματοδότησαν ο Θεόδωρος Κότσικας, τότε πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου, η σύζυγός του Δέσποινα Μπενάκη, καθώς και ο Κωνσταντίνος Μουρατιάδης, τότε πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, με τη σύζυγό του Αικατερίνη Καραθεοδωρή.

Ο αρχιτέκτονας κατανοώντας την ιστορική σημασία του χώρου και θέλοντας να τονίσει την ελληνικότητα του Πατριαρχείου, αλλά και να τη συνδυάσει με την υφιστάμενη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική του Πύργου, επέλεξε να εισάγει στον χώρο αρκετά ενδιαφέροντα εκλεκτικιστικά στοιχεία. Δημιούργησε έτσι ένα αρχιτεκτονικό σύνολο με έντονες επιρροές από το κίνημα Beaux-Arts, του οποίου οι αρχές έδειχναν να εξυπηρετούν τους μορφολογικούς του στόχους.

Αναδόμησε την κατεδαφισθείσα εξωτερική κιονοστοιχία με πιο συμπαγή μορφή και με τη προσθήκη μεγάλου ανοίγματος στα νότια, ώστε να είναι ορατός ο Πύργος από την εξωτερική όψη. Ενέταξε σε αυτόν αρκετά στοιχεία όπως η νέα τοξοστοιχία στα νοτιοδυτικά με χρήση κλασικών/ρωμαϊκών στοιχείων, την οξυκόρυφη δυτική πύλη επηρεασμένη από την ισλαμική αρχιτεκτονική, το βορειοδυτικό τρίλοβο άνοιγμα επηρεασμένο από την βυζαντινή αρχιτεκτονική. Τα παραπάνω αποτελούν μόνο μερικά παραδείγματα από την εκλεκτικιστική αρχιτεκτονική του εξωτερικού τοίχου.

Understanding the historical significance of the space and wishing to emphasize the Greek identity of the Patriarchate, as well as to combine this with the existing Roman architecture of the tower, the architect opted to introduce several interesting eclectic features. Thus, he created an architectural unity with strong influences from the Beaux-Arts movement, the principles of which apparently served his formalistic goals.

He rebuilt the demolished external colonnade in more compact form and added a large opening to the south, so that the tower was visible from the outside. In this he incorporated several elements, such as the new colonnade to the southwest, using Classical/Roman elements, the ogee arch of the west portal, influenced by Islamic architecture, the northwest trilobe opening, influenced by Byzantine architecture. These are just a few examples from the Eclectic architecture of the outside wall.

The staircases were constructed with the centre of the church as reference point, creating new spaces below and on either side of them. Faithfully observing a ranking of spaces, as well as a symmetry, the ascent is via two staircases leading to an intermediate landing, from where a central staircase leads to the highest level, where two other symmetrical staircases tangential to the tower lead to the modern church of St George. The architecture of the staircases could be described as monumental, evoking admiration of both their form and size, which draws inspiration from ancient Greek and Egyptian morphology, enriched with semeiotic elements of the Christian tradition.

The form of the narthex, on the northwest front of which, central to the symmetrical staircases, is the sculpted icon of the honoured saint, alludes to an ancient temple, with antae bearing a Doric entablature.

At the same time, the new bell-tower was added, which pierces the skyline of Old Cairo to this day.

On the now restored level underlying the church there was an ecclesiastical museum and library, while on the level immediately beneath, the church of the Forty Holy Martyrs was restored, as seen today. On the lowest level, the chapels (*parekklesia*) of the Sts Theodore and of the Prison of St George were founded. Chapels were also founded around the tower, of the Chain, of the Holy Apostles and of St Christopher.

Works ended in 1948, leaving several “loose ends”, still visible today. A period of intense political upheavals followed in Egypt, climax of which was the Military Uprising of 1952 and the expulsion of King Faruk I by the movement of Free Officers.

The change, some sixty years ago, in the *status quo* for foreign nationals in Egypt created unease in the Greek community. The nationalization of properties and the redistribution of agricultural land dealt the final blow to Egyptian Hellenism. A large number of Greeks from Egypt (*Egyptiots*) returned to Greece, abandoning the land that had been their home for centuries.

During these sixty years the monastery and the church have changed little. Maintenance by the Patriarchate, with the meagre means at its disposal, merely slowed down wear and tear. The rise in the water table, due to the rise in the population of the country, and particularly in the megalopolis of Cairo, outcome of gravitation to the city, flooded the lowest level of the tower,

Η κατασκευή των κλιμάκων ακολούθησε μια χάραξη με σημείο αναφοράς το κέντρο του ναού και δημιούργησε νέους χώρους κάτωθεν και εκατέρωθεν αυτών. Τηρώντας πιστά μια ιεράρχηση των χώρων, καθώς και μια συμμετρία, η άνοδος γίνεται μέσω δύο κλιμάκων που οδηγούν σε ενδιάμεσο επίπεδο ενώ στη συνέχεια μια κεντρική οδηγεί προς ανώτερο επίπεδο, όπου άλλες δύο συμμετρικές και εφαπτόμενες προς τον πύργο κλίμακες οδηγούν προς τον σύγχρονο ναό του Αγίου Γεωργίου. Η αρχιτεκτονική τους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μνημειακή, προκαλεί τον θαυμασμό του επισκέπτη, τόσο με τη μορφή της όσο και με το μέγεθος της, αντλώντας έμπνευση από την αρχαία ελληνική και αιγυπτιακή μορφολογία, εμπλουτίζοντας την με σημειολογικά στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης.

Η μορφή του νάρθηκα που στην βορειοδυτική όψη κεντρικά των συμμετρικών κλιμάκων φέρει και τη γλυπτή εικόνα του Αγίου, παραπέμπει σε αρχαίο ναό, με παραστάδες να φέρουν δωρικό θριγκό.

Ταυτόχρονα έγινε και η προσθήκη του νέου πυργοειδούς κωδωνοστασίου, όπως αυτό προβάλλει στον ουρανό του Παλαιού Καΐρου σήμερα.

Στο αποκατεστημένο πλέον επίπεδο, το υποκείμενο του ναού, λειτουργήσε εκκλησιαστικό μουσείο και βιβλιοθήκη, ενώ στο αμέσως κατώτερο αποκαταστάθηκε ο ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, όπως διαμορφώνεται σήμερα. Στο κατώτατο επίπεδο ιδρύθηκαν τα παρεκκλήσια των Αγίων Θεοδώρων και της Φυλακής του Αγίου Γεωργίου. Περιμετρικά του Πύργου ιδρύθηκαν επίσης τα παρεκκλήσια της Αλύσεως, των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Χριστοφόρου.

Οι εργασίες τερματίστηκαν το 1948 με αρκετές ελλείψεις, εμφανείς και σήμερα. Ακολούθησε μια περίοδος έντονων πολιτικών αναταράξεων στην χώρα με αποκορύφωμα την στρατιωτική εξέγερση του 1952 και την εκδίωξη του βασιλιά Φαρούκ του Α' από το κίνημα των Ελεύθερων Αξιωματικών.

Οι αλλαγή του εδώ και μισού αιώνα *status quo* για τους ξένους υπηκόους στην Αίγυπτο, δημιούργησε ανησυχία στην ελληνική παροικία. Οι κρατικοποιήσεις περιουσιών και ο αναδασμός της γεωργικής γης έδωσε τη χαριστική βολή στον Αιγυπτιώτικο Ελληνισμό. Μεγάλος αριθμός Αιγυπτιωτών επιστρέφει στην Ελλάδα, εγκαταλείποντας την Αίγυπτο μετά από αιώνες.

Τα επόμενα πενήντα χρόνια η Μονή και ο ναός δεν γνωρίζουν σημαντικές αλλαγές, η συντήρηση από το Πατριαρχείο με τα μέσα που διέθετε απλώς καθυστέρησε την φθορά. Η άνοδος του υδροφόρου ορίζοντα λόγω της αύξησης του πληθυσμού της χώρας και ειδικά στην ευρύτερη περιοχή του Καΐρου, συνέπεια της αστυφιλίας πλημμυρίζει το κατώτατο επίπεδο του Πύργου κατά ένα μεγάλο ποσοστό αποκλείοντας την πρόσβαση για πολλά χρόνια.

Μεταξύ των ετών 2000-2006 ξεκίνησε γεωτεχνικό έργο με σκοπό την εγκατάσταση αποχετευτικού δικτύου στο Παλαιό Κάιρο. Οι εργασίες έδωσαν την ευκαιρία για αρχαιολογικές έρευνες, προσφέροντας σημαντικές πληροφορίες, και είχαν σαν συνέπεια την πτώση του υδροφόρου ορίζοντα σε χαμηλά επίπεδα. Η πρόσβαση στα ιστορικά επίπεδα του Πύργου είναι πλέον και πάλι δυνατή.

essentially obstructing access to it for many years.

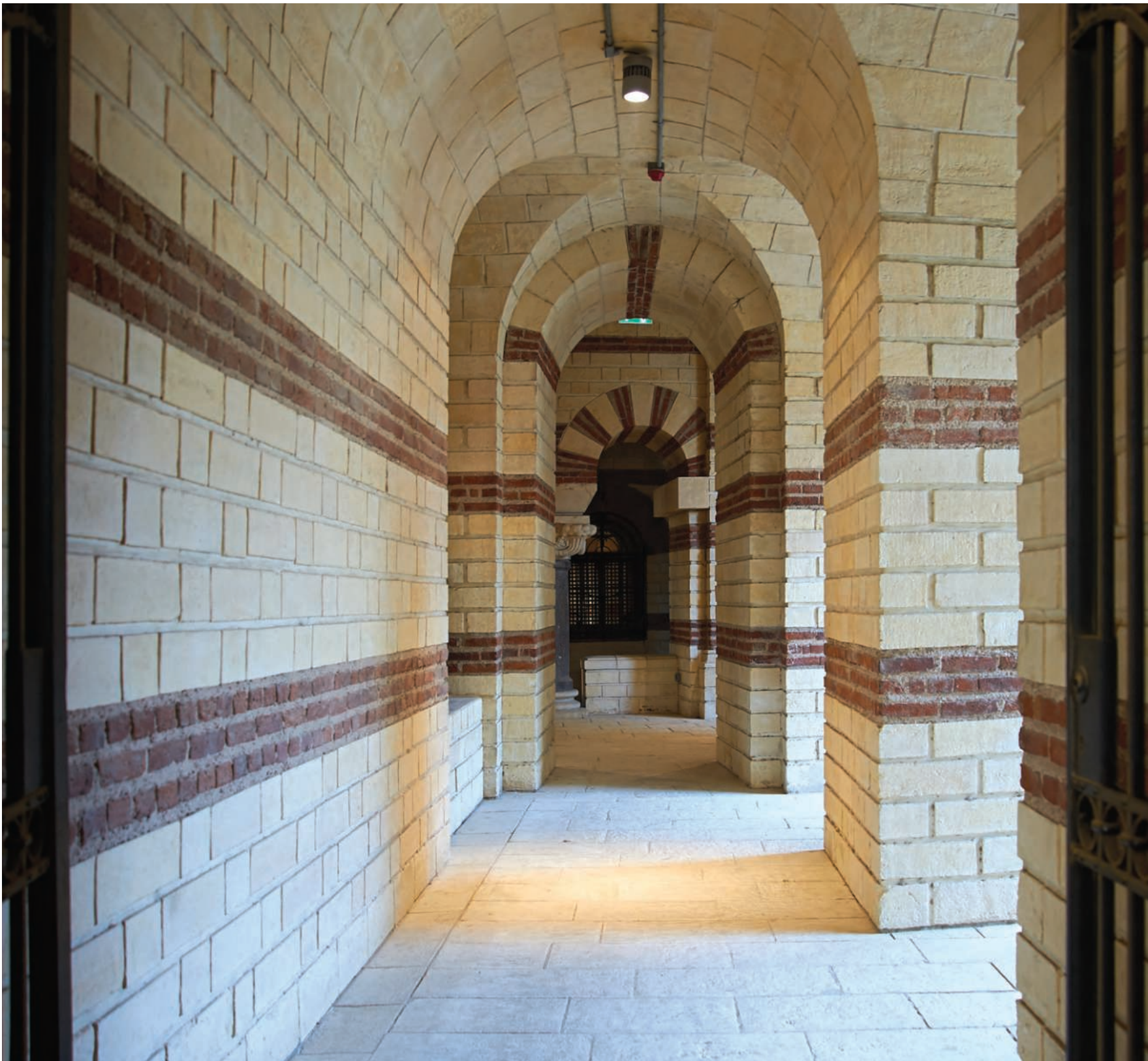
Between the years 2000 and 2006 a major geotechnical project was implemented, aimed at laying a drainage-sewerage network in Old Cairo. These works were an opportunity for archaeological investigations, yielding important information, and resulted in the fall of the water table. Access to the historical levels of the tower is now possible.

Η είσοδος του ρωμαϊκού πύργου κάτω
από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου →
The entrance to the Roman tower, below the church of St George

Η είσοδος στο πρώτο επίπεδο του πύργου
The entrance to the first level of the tower

Η είσοδος για το τρίτο και τελευταίο επίπεδο
The entrance to the third and last level.

Αποψη του εσωτερικού του πύργου (β' επίπεδο)
View of the interior of the tower (2nd level)

Στις σελ. 118 - 123 φωτογραφίες από το τρίτο επίπεδο
On pp. 118 - 123 photographs from the third level.

Ιστορικά στοιχεία Ιεράς Πατριαρχικής Μονής Αγίου Γεωργίου Καΐρου

Historical Data on the Holy Patriarchal Monastery of Saint George in Cairo

Παναγιώτης Τζουμέρκας

Λέκτωρ Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Θεσσαλονίκης

Panagiotis Tzoumerkas

Lecturer at University of Ecclesiastical Academy of Thessaloniki

1. Ο Μοναχισμός στην Αίγυπτο

Η Αίγυπτος είναι η πατρίδα του αναχωρητισμού και του μοναχισμού. Οι πρώτοι αναχωρητές και διδάξαντες ήταν ο Μέγας Αντώνιος, ο Παύλος ο Θηβαίος, ο Παχώμιος, ο Μακάριος, κ.ά. Σταδιακά δημιουργήθηκαν κοινότητες μοναχών οι οποίοι με την άσκηση και το παράδειγμά τους προσέφεραν πάρα πολλά στην στήριξη της χριστιανικής πίστης. Τα πρώτα μοναστικά κέντρα εμφανίστηκαν στην έρημο της Νιτρίας στην δυτική όχθη του Νείλου και στην Άνω Αίγυπτο στην περιοχή της Θηβαΐδας. Πρώτος εισηγητής της κοινοβιακού μοναχισμού ήταν ο Παχώμιος και με αυτό το σχήμα ο μοναχισμός διαδόθηκε στην Παλαιστίνη και σε ολόκληρη την Ανατολή, αλλά και στην Δύση.

Ένα από τα πρωταρχικά αυτά μοναστικά κέντρα και καύχημα της ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλεξανδρείας και του χριστιανισμού στην Αφρική είναι η Μονή του Αγίου Γεωργίου Παλαιού Καΐρου, η οποία μαζί με τη Μονή του Αγίου Σάββα Αλεξανδρείας αποτελούν τα δύο εναπομείναντα αρχαία και μεγάλα πατριαρχικά μοναστήρια της Αλεξανδρινής Εκκλησίας στη Νειλοχώρα. Η δε Μονή του Αγίου Γεωργίου μπορεί να λεχθεί ότι είναι από τα σπουδαιότερα κέντρα όπου διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε ο μοναχισμός στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, ιδίως μετά το μονοφυσιτικό σχίσμα.

2. Ιστορικές μαρτυρίες για την μονή

Η χρονική περίοδος ίδρυσης της Μονής δεν μπορεί να εξακριβωθεί με ακρίβεια και όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται οι απαρχές της μονής

1. Monasticism in Egypt

Egypt is the home of anchoritism and monasticism. The first anchorites and preachers were Antony the Great, Paul the Theban, Pachomios, Makarios, and others. Gradually, they created communities of monks who, through their ascetic life and example, offered a great deal to upholding the Christian faith. The first monastic centres appeared in Wadi Natrum in the western desert, on the west bank of the Nile, and in Upper Egypt, in the area of Thebais. Coenobitic monasticism was introduced by Pachomios and in this form monastic life spread to Palestine and throughout the East, as well as to the West.

One of these primal monastic centres, pride of the Orthodox Church of Alexandria and of Christianity in Africa, is the monastery of St George in Old Cairo. This and the monastery of St Savvas in Alexandria are the two remaining ancient and great patriarchal monasteries of the Alexandrian Church in the land of the Nile. Indeed, the monastery of St George could be said to be one of the most important hubs of the formation and development of monasticism in the Patriarchate of Alexandria, particularly after the Monophysite Schism.

2. Historical testimonies on the monastery

The date of the monastery's founding cannot be determined exactly and, as is characteristically stated, the monastery's beginnings "are lost in the darkness of the three first centuries". The earliest historical testimony of the existence of the monastery in the area of ancient Babylon in present Old Cairo, is given by a pilgrim, Theodosios, who visited Egypt in AD 530. In

«χάνονται στο σκότος των τριών πρώτων αιώνων». Την πρώτη ιστορική μαρτυρία για την ύπαρξη της Μονής στην περιοχή της αρχαίας Βαβυλώνας του σημερινού Παλαιού Καΐρου έχουμε από έναν προσκυνητή, τον Θεοδόσιο, που επισκέφθηκε την περιοχή της Αιγύπτου το έτος 530. Αυτός καταγράφοντας την προσκυνηματική του εμπειρία στο βιβλίο του «Περί Τοποθεσίας της Αγίας Γης και περί της οδού των υιών Ισραήλ», αναφέρει ότι στην περιοχή της Μέμφιδας, που ταυτίζεται με το Παλαιό Κάιρο, υπήρχαν δύο μοναστήρια: ένα γυναικείο το οποίο δεν κατονομάζει, και ένα ανδρικό των αγίων Ιερεμίου και Απολλωνίου. Η γυναικεία μονή πρέπει να είναι η Μονή του Αγίου Γεωργίου. Νεότερες σημαντικές πληροφορίες για την Μονή συναντάμε στην «Χρονογραφία» του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Ευτύχιου (877-940). Στο έργο του αυτό ο Ευτύχιος αναφέρει ότι στα χρόνια του υπήρχαν δύο ναοί αφιερωμένοι στον Άγιο Γεώργιο στην Αίγυπτο, που ανήκαν στους ορθοδόξους, ο ένας βρισκόταν στο Χελουάν και ο άλλος στο Παλαιό Κάιρο, στο φρούριο των Λαμπάδων, όπως ονομαζόταν τότε το φρούριο της Βαβυλώνας.

Συγκεκριμένες πληροφορίες για τη Μονή του Αγίου Γεωργίου μας δίδουν οι Άραβες χρονογράφοι και ιστορικοί Ιμπν Ντουκμάκ (απεβ. 1406) και ο Αλ Μακρίζη (1358-1441). Ο πρώτος στο βιβλίο του «Περιγραφή της Αιγύπτου» αναφέρει ότι στο Κασρ αλ Σάμαα (Φρούριο των Λαμπάδων), δηλαδή στο Ρωμαϊκό Φρούριο της Βαβυλώνας, σε έναν δρομίσκο δεξιά από την πύλη εισόδου στο φρούριο, υπάρχει η Μονή του Αγίου Γεωργίου που είναι γνωστή ως Ντερ αλ Μπανάτ (μονή των Παρθένων). Η πληροφορία αυτή για την τοποθεσία της μονής συμπίπτει με την σημερινή τοποθεσία της.

Ο Αλ Μακρίζη στο έργο του «Τοπογραφική και ιστορική περιγραφή της Αιγύπτου» και στην ενότητα που περιγράφει τις μονές και εκκλησίες της Αιγύπτου λέγει σχετικά: «Κατόπιν έρχεται το Ντερ Αλ Μπανάτ, [Μονή των Παρθένων] εις το Κασρ Αλ Σάμαα [Παλάτι των Λαμπάδων] εν Αιγύπτω. Αύτη είναι επ' ονόματι του Αμπού Γκοργκ [Αγίου Γεωργίου]. Ενταύθα ήτο το νειλόμετρον προ της αραβικής κατοχής, του οποίου τα ίχνη φαίνονται μέχρι της σήμερον». Τέλος για να ολοκληρώσουμε τις μαρτυρίες για την ύπαρξη της Μονής θα πρέπει να αναφέρουμε και τις πληροφορίες του Σιμέικα Πασά που παρουσιάζει στο βιβλίο του «Οδηγός του Κοπτικού Μουσείου» και στο σημείο που περιγράφει το φρούριο της Βαβυλώνας, όπου λέγει χαρακτηριστικά: «Τούτο είναι γνωστόν με το όνομα Κασρ Αλ Σάμαα (Παλάτιον των Λαμπάδων), ή φρούριον της Βαβυλώνας... Μέχρι της σήμερον υφίστανται μερικά τείχη του φρουρίου τούτου εις τα ανατολικά, νότια και δυτικά μέρη, καθώς και δύο κυκλωτερείς πύργοι, εκ των οποίων ο εις έναντι της θύρας του Κοπτικού Μουσείου, ο δε έτερος απέναντί του και είναι υπό την κατοχήν των Ελλήνων Ορθοδόξων απ' αρχαίας εποχής και επί της κορυφής του εκκλησία επ' ονόματι του Αγίου Γεωργίου...». Από τις παραπάνω πληροφορίες βλέπουμε ότι η Μονή του Αγίου Γεωργίου, υπήρχε στο φρούριο της Βαβυλώνας ως γυναικεία μονή από την περίοδο ανάπτυξης του μοναχισμού στην Αίγυπτο και ασφαλώς πριν την αραβική κατάκτηση.

Η νότια πύλη του ρωμαϊκού πύργου το 19ο αιώνα
The south gate of the Roman tower in 19th century

his account of his peregrinations, *Περί Τοποθεσίας της Αγίας Γης και περί της οδού των υιών Ισραήλ* [On the Location of the Holy Land and on the path of the sons of Israel], he notes that in the area of Memphis, which is identified as Old Cairo, there were two monasteries: a convent of nuns, which he does not name, and a monastery of monks, of Sts Jeremiah and Apollonios. The convent must be the monastery of St George. Later important pieces of information on the monastery are encountered in the “Chronicle” of the Patriarch of Alexandria Eutychios (877-940). In this work Eutychios refers to the existence of two Orthodox churches dedicated to St George in Egypt, one in Helwan and the other in Old Cairo, in the Lampadi fortress, as the Babylon fortress was then known.

Specific information on the monastery of St George is given by the Arab chroniclers and historians Ibn Dumkak (d. 1406) and Al Maqrizi (1358-1441). The first, in his book “Description of Egypt”, records that in the Kasr al Samaa (Fortress of the Lampadi), that is the Roman Fortress of Babylon, in a lane to the right of the entrance gate, stands the monastery of St George, which is known as Der al Banat (Convent of the Virgins). This information on the monastery’s location coincides with its present site.

Al Maqrizi, in the unit describing the monasteries and churches of Egypt in his work “Topographical and Historical Description of Egypt”, relates: “Next comes Der Al Banat [Convent of the Virgins] in the Kasr Al Samaa [Palace of the Lampadi] in Egypt. This is in the name of Abu Gorg [St George]. In this place was the Nilometer before the Arab Occupation, the traces of which are visible to this day”. Last, to round off the testimonies on the monastery’s existence, we mention also the information given by Simeika

Οι πληροφορίες για την Μονή πληθαίνουν από τον 15ο αι. και μετέπειτα. Συγκεκριμένα στα τέλη του 15ου και κατά τα έτη 1480-1481, ο Μητροπολίτης Σμύρνης και κατόπιν Εφέσου Δανιήλ, επισκέφθηκε την Αίγυπτο και διήλθε και από την Μονή για την οποία μας πληροφορεί ότι ήταν γυναικείο μοναστήρι και ότι είχε το ναό του Αγίου Γεωργίου χτισμένο πάνω σε ψηλό πύργο. Η πληροφορία αυτή του Δανιήλ επιβεβαιώνει με το παραπάνω τις προγενέστερες πληροφορίες για την Μονή του Αγίου Γεωργίου, αλλά και την τοποθεσία που αυτή ευρίσκεται.

Το 1517 η Αίγυπτος περιήλθε κάτω από την εξουσία των Οθωμανών σουλτάνων και ο τότε Πατριάρχης Αλεξανδρείας άγιος Ιωακείμ ο Πάνυ (1487-1567) απέσπασε προνόμια υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας Αλεξανδρείας, με αποτέλεσμα να μπορέσει να ανοικοδομήσει εκ νέου τους καταστραφέντες ναούς και να ανακαινίσει τους ήδη υπάρχοντες, μεταξύ των οποίων ήταν και ο ναός της μονής του Αγίου Γεωργίου.

Μεταξύ των ετών 1577-1592 και μετά τον θάνατο του Πατριάρχη Ιωακείμ επισκέφθηκε την Αίγυπτο ο Μητροπολίτης Ρόδου Παΐσιος Αγιαποστολίτης. Μεταξύ των προσκυνημάτων που επισκέφθηκε ήταν και η μονή του Αγίου Γεωργίου για την οποία μας πληροφορεί -στην έμμετρη αφήγηση της περιηγήσεώς του- ότι στην Παλαιά Αίγυπτο υπάρχει το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου, στο οποίο μονάζουν περί τις είκοσι μοναχές και ότι η Μονή αποτελεί καταφύγιο των απόρων χριστιανών. Επίσης οι πληροφορίες που δίνει για τον περιβάλλοντα χώρο της Μονής είναι πολύτιμες -όπως για την ύπαρξη νεκροταφείου με ναό αφιερωμένο στην Μαρία την Παρθένο.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι από τους 12ο και 13ο αι. οι Πατριάρχες Αλεξανδρείας άρχισαν να χρησιμοποιούν ως έδρα της Εκκλησίας Αλεξανδρείας το Κάιρο για να βρίσκονται κοντά στην διοικητική εξουσία ώστε να μπορούν να υπερασπίζονται άμεσα τα συμφέροντα της Εκκλησίας. Από την εποχή αυτή και ιδιαίτερα από του Πατριάρχη αγίου Ιωακείμ του Πάνυ, οι κατά καιρούς Πατριάρχες άρχισαν να επισκέπτονται την Μονή και να διαμένουν σε αυτήν και να την φροντίζουν με όλες τους τις δυνάμεις, γιατί αποτελούσε το καταφύγιό τους στις δύσκολες στιγμές. Χαρακτηριστικά ο Γ. Κηπιάδης που ασχολήθηκε εκτενώς με την ιστορία της αλεξανδρινής Εκκλησίας αναφέρει σχετικά: «Υπό το Μοναστήριον τούτο σώζεται επίσης αρχαίον καί ωραίον Νειλόμετρον με χαρακτήρας αιγυπτιακούς, επί δε των υπερών εισίν ωκοδομημένοι ξενώναι, χρησιμεύοντες άλλοτε κατά τας θερινάς εποχάς ως αναψυκτική ενδιαίτησις των εν Καΐρῳ Ορθοδόξων. Συν τούτοις διετηρείτο κοινοί των ολιγαρίθμων τότε εν Αιγύπτῳ αναλώμασιν εντός του Μοναστηρίου τούτου καί Νοσοκομείον καί Πτωχοτροφείον. Η εν τῷ Αλεξανδρινῷ Κώδικι σωζομένη εν αντιγράφῳ πρὸς τον Αυτοκράτορα της Ρωσσίας Αλέξιον κατά Δεκέμβριον του 1670 επιστολή του Πατριάρχου Παΐσιου μνημονεύει τα περί ου ο λόγος φιλανθρωπικά καταστήματα, υπέρ ὧν επικαλείται την συνδρομήν του Μονάρχου εκείνου, επιλέγων ότι το εν Αλεξανδρείᾳ Μοναστήριον του Αγίου Σάβα ήρξατο να κριμνίζεται, ἐτι δε και το εν Παλαιῷ Καΐρῳ του Αγίου Γεωργίου, ὅπερ τρέφει τόσους πτωχοὺς και ορφανὰ, και ὅτι κατοικεί και αὐτός ο

Άποψη του νοτίου πύργου. Από την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου
A view of the southern tower from the Church of St. George

Pasha, in his book *“Guide to the Coptic Museum”* and in the note describing the Babylon fortress, where he remarks characteristically: “This is known by the name Kasr Al Samaa (Palace of the Lampadi) or fortress of Babylon ... To this day some fortification walls of this fortress stand in the east, south and west parts, as well as two circular towers, of which the one facing the doorway of the Coptic Museum, the other opposite it, and it is in the possession of the Greek Orthodox [Christians] since ancient times and on the top of it is a church by the name of St George...”. We see from the aforesaid that the monastery of St George existed in the Babylon fortress as a convent for nuns, from the period of development of monasticism in Egypt and certainly prior to the Arab conquest.

Information on the monastery proliferates from the fifteenth century onward. Specifically, in the late fifteenth century and in the years 1480-1481, the Metropolitan of Smyrna and subsequently of Ephesus, Daniel, visited Egypt and passed through the monastery. He tells us that it was a convent for nuns and that it included the church of St George, built upon a high tower. Daniel’s account confirms without doubt earlier information on the monastery of St George, as well as on its location.

In 1517 Egypt passed into the hands of the Ottoman sultans and the then Patriarch of Alexandria, Saint Joachim Pany (1487-1567), secured privileges for the Orthodox Church of Alexandria. As result, he was able to rebuild anew the destroyed churches and to renovate those already existing, among them the church of the monastery of St George.

In the years 1577-1592, and after the death of Patriarch Joachim, the Metropolitan of Rhodes, Paisios Hagiapostolites, journeyed to Egypt. Among

ίδιος εν αυτώ, δια το μη εναπολειφθῆναι αυτώ ετέρα άλλη κατοικία... προ πολλού γέγονεν η μετοίκησις εις Κάϊρον, όπου διατελεί ο Ηγεμών και πάντες οι εν τέλει, διότι οι κατά καιρόν Πατριάρχαι διείγον εκεί ουκ εν ευτυχία δια το σπάνιον των ευσεβών και απορίαν των εκκλησιαστικών εσόδων. Ουδεμία λοιπόν υπολείπεται αμφιβολία ότι οι κατά καιρόν Πατριάρχαι Αλεξανδρείας από του 16ου μ.Χ. αιώνος, αφέντες τα ερημοθέντα αυτών Πατριαρχεία Αλεξανδρείας ήλθον και κατώκησαν εντός του εν Καϊρω Μοναστηρίου του Αγίου Γεωργίου μέχρι των αρχών του 18ου μ.Χ. αιώνος...».

Μετά τον Ιωακείμ ο Πατριάρχης Σίλβεστρος επισκεπτόταν τακτικά την Μονή και διέμενε σε αυτήν. Σε μια του επίσκεψη συνοδεύθηκε από τον Ρώσο προσκυνητή Τρύφωνα Κορομπένικωφ (1593-1594), ο οποίος κατέγραψε στο ημερολόγιό του ότι επισκέφθηκε το ναό της Θεοτόκου και το γυναικείο Μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου.

3. Συμβολή της μονής στην διάσωση της Ορθοδοξίας στην Αίγυπτο

Από τον 15ο αι. και εξής πληθαίνουν οι πληροφορίες για την Μονή και συνάμα διασώζονται πολλά έγγραφα των κατά καιρούς Πατριαρχών μέσα από τα οποία καταφαίνεται η δράση της Μονής και η συμβολή της στον ελληνικό και χριστιανικό κόσμο. Πλήθος πληροφοριών καταδεικνύουν ότι η Μονή κατά καιρούς διετέλεσε Νοσοκομείο (άσυλο τυφλών, αδυνάμων, ασθενών, ξηρών, παραλύτων, φρενοβλαβών), Γηροκομείο, Ξενοδοχείο, Πτωχοτροφείο, Σχολείο, Κοιμητήριο και πολλές φορές και ως καταφύγιο των διωκομένων χριστιανών. Ουσιαστικά η μονή κατέστη μοναδικό κέντρο μοναστικής και κοινωνικής προσφοράς του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας.

Μετά τον Ιωακείμ τον Πάνυ, οι Πατριάρχες για να διατηρήσουν την Μονή αλλά και για να συνεχίσει αυτή την αποστολή της στράφηκαν προς βοήθεια στους ορθοδόξους τσάρους της Ρωσίας, τον μόνο τότε ορθόδοξο βασιλιά, όταν η Ρωσία άρχισε ως κράτος να αποκτά δύναμη και να παρεμβαίνει στην διεθνή σκηνή.

Ο Πατριάρχης άγιος Μελέτιος Πηγάς (1590-1601) ενδιαφέρθηκε πολύ για την Μονή και για την βελτίωση της κατάστασής της και προέβη σε ανακαίνισή της (1596). Επειδή όμως υπήρχαν την εποχή εκείνη μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες του Θρόνου, ζήτησε με επιστολή του προς τον Τσάρο της Ρωσίας Θεόδωρο Ιωάννοβιτς (1597) την διενέργεια εράνου «δια τον Θρόνον της Αλεξανδρείας και δια το μοναστήριον του μεγάλου Γεωργίου, ότι αι αβανίαι επηρεάζουσι πολλά και ο κόσμος επτώχυνε τοσούτον χαλεπώς, ώστε μη δύνασθαι ημάς πλέον ούτε ζην ούτε εκκλησίας η μοναστήριον κρατείν...». Σε άλλη του επιστολή και πάλι ζητά βοήθεια για την Μονή λέγοντας «...ίνα βοηθήση η αυτού αγάπη νυν ώστε τον ερχόμενον κυρ Ιωάσαφ αναγνώστην λαβείν ελεημοσύνην παρά του ευσεβεστάτου βασιλέως δια βοήθειαν του Θρόνου της Αλεξανδρείας και του εκείσε μεγάλου μοναστηρίου του Αγίου Γεωργίου». Παρά την μεγάλη βοήθεια επί Μελετίου, η Μονή ως ενδιαίτημα και καταφύγιο όλων των ορθοδόξων χριστιανών είχε πάντοτε ανάγκη εξωτερικής βοήθειας για να μπορεί να επιτελεί το τεράστιο

the pilgrim destinations he visited was the monastery of St George, about which he informs us – in his verse-narrative of his travels – that in Old Egypt there exists the monastery of St George, in which about twenty nuns are sequestered, and that the monastery is place of refuge for penurious Christians. He also gives valuable information on the environs of the monastery, such as on the existence of a cemetery with a church dedicated to the Virgin Mary.

It should be noted that from the twelfth and thirteenth centuries the Patriarchs of Alexandria began to use Cairo as See of the Church of Alexandria, so as to be close to the administrative authorities and directly defend the Church's interests. From this period, and especially from the patriarchy of St Joachim Pany, the various patriarchs started visiting the monastery of St George and residing there, and to take care of it with all their powers, because it was their refuge in difficult times. G. Kipiadis, who has dealt extensively with the history of the Alexandrian Church, remarks characteristically in this respect: "Under this monastery survives also an ancient and lovely Nilometer with Egyptian characters, and built upon the upper storey are guesthouses, once of a day used in the summer season as leisure accommodation for the Orthodox Christians in Cairo. Together with these, inside this Monastery, are both a Hospital and a Poorhouse, maintained at the expenses of the numerically few [Greeks] then in Egypt. Indeed, the letter of December 1670 from Patriarch Paisios to the Emperor of Russia Alexios, a copy of which survives in the Alexandrian Codex, refers to the said philanthropic foundations, for which he asks the contribution of that monarch, concluding that the monastery of St Savvas in Alexandria has started to collapse, and also the one in of St George in Old Cairo, which sustains so many poor and orphans, and that he himself resides in this, because no other house has remained for him... a long time ago he moved to Cairo, where the Ruler lives and all those in power, because the Patriarchs at various times stayed there, not happy because the pious are fewer and

έργο της. Γι αυτό και ο Πατριάρχης Γεράσιμος Σπαρταλιώτης (1621-1636) χρειάστηκε και πάλι να προσφύγει σε βοήθεια του Τσάρου της Ρωσίας Μιχαήλ για οικονομική ενίσχυση, ώστε να μπορέσει να ξεπεράσει τις δυσκολίες γιατί η Εκκλησία, έγραφε ο Πατριάρχης, «όπου ευρίσκεται εις το παλαιόν Μισήρι είναι νοσοκομείον και ξενοδοχείον και παρθενών και μοναστήριον» και επειδή οι Οθωμανοί θέλανε να κατασχέσουν την Μονή καθώς και άλλους ναούς, ζητούσε την βοήθεια του Τσάρου λέγοντας: «Ημείς ηξεύροντες πόσην ωφέλειαν κάμνουσιν αύται ως εκκλησίαι εις πολλούς πτωχούς και αν χαλασθώσι πόση ζημία θέλει γένει εις αυτούς τους πτωχούς...».

Επί Πατριάρχου Ιωαννικίου (1645-1657) στην Μονή οργανώνεται νοσοκομείο πλήρους φροντίδας καθώς και το πρώτο σχολείο των Ορθοδόξων στην Αίγυπτο. Επίσης ο Ιωαννίκιος έδειξε ενδιαφέρον και για την εσωτερική διαρρύθμιση και ευταξία της. Τον Ιωαννίκιο διαδέχθηκε ο Παΐσιος (1657-1678), ο οποίος με επιστολή προς τον Τσάρο Αλέξιο Μιχαήλοβιτς και θέλοντας να συνδράμει το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου λέγει: «τω αγίω εκείνω μοναστηρίω του αγίου ενδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου όπου είναι εις την Παλαιάν Αίγυπτον, ευρίσκονται τα ασθενή και πτωχά και τυφλά και αδύνατα ελεεινά θεάματα...».

Ο Παΐσιος δεν έγραψε μόνο στον Τσάρο της Ρωσίας, αλλά τον επισκέφθηκε αυτοπροσώπως, αφού μετέβη στην Ρωσία για την διευθέτηση των εσωτερικών δυσκολιών την εποχή εκείνη, της Εκκλησίας της Ρωσίας. Τότε ο Τσάρος του προσέφερε 30.000 γρόσια και εξέδωσε χρυσόβουλα τα οποία έδιναν την δυνατότητα στον Παΐσιο και στους διαδόχους αυτού να απευθύνονται στον Τσάρο για την παροχή προστασίας και αρωγής προς τον Θρόνον και ιδία προς τα μοναστήρια του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Σάββα.

Οι κατά σειρά διάδοχοι του Παΐσιου, Παρθένιος Α' (1678-1688), Γεράσιμος Β' (1688-1710) και Σαμουήλ Καπασούλης (1710-1728), ενδιαφέρθηκαν ζωηρά για την ομαλή λειτουργία της Μονής και προς επίτευξη των προσπαθειών αυτών έκαναν χρήση των χρυσόβουλων και απευθύνθηκαν αρκετές φορές προς τους Τσάρους την ομόδοξης Ρωσίας για την ενίσχυσή της. Οι τελευταίοι ανταποκρίνονταν πάντοτε και απέστειλαν οικονομικές ενισχύσεις προς την Μονή. Επί δε Πατριάρχου Γερασίου Β' η βοήθεια ήταν αρκετά μεγάλη γι' αυτό ο Πατριάρχης σε επιστολή του ευχαριστεί θερμά τον Τσάρο. Ο ίδιος Πατριάρχης, τον Μάιο του 1698, θέλοντας να διαρρυθμίσει τα της Μονής προς το καλύτερο, διατύπωσε επιστολιμαίο κανονισμό αυτής. Από τον κανονισμό αυτό μαθαίνουμε πολλές πληροφορίες που έχουν σχέση με την δραστηριότητά της και ιδία το μεγάλο φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο της σε καιρούς δύσκολους. Έτσι γνωρίζουμε ότι η μονή χάρις στην ευσέβεια των χριστιανών είχε δωρεές διαφόρων οικιών και καταστημάτων από τα οποία εισέπραττε κάποια ενοίκια, τα οποία τα διέθετε για την αγορά τροφίμων, όπως σιτάρι, νερό, τυρί, κλπ. για την σίτιση των πτωχών και των ανήμπορων, ελληνόφωνων και αραβόφωνων ορθοδόξων, πολλοί εκ των οποίων διέμεναν σε διάφορα κελιά που υπήρχαν σε αυτήν.

the ecclesiastical incomes paltry. So, there is no doubt that from the sixteenth century the Patriarchs of Alexandria at various times, having abandoned their deserted Patriarchal properties in Alexandria, came and dwelt inside the Monastery of St George in Cairo, until the beginning of the eighteenth century AD...".

After Joachim, Patriarch Silvester visited the monastery regularly and resided there. On one visit he was accompanied by the Russian pilgrim Tryphon Korobeinikov (1593-1594), who recorded in his diary that he visited the church of the Theotokos and the convent of St George.

3. The monastery's contribution to keeping Orthodox Christianity alive in Egypt

From the fifteenth century onward there is much more information on the monastery, including many documents of the various Patriarchs, through which the monastery's activity and contribution to the Greek and Christian world can be seen. There is a host of information demonstrating that the monastery served at various times as an Infirmary (hospice for the blind, the weak, the sick, the needy, the paralytics and the insane), a Home for the Elderly, a Hotel, a Poorhouse, a School, a Cemetery and many times also as a refuge of persecuted Christians. Essentially, the monastery was the sole centre of monastic life and social welfare of the Patriarchate of Alexandria.

After Joachim Pany, the Patriarchs turned to the Orthodox Tsars of Russia – then the only Orthodox monarchs – when Russia began to acquire power as a state and to intervene on the foreign stage, to solicit aid for the upkeep of the monastery as well as to enable it to continue its mission.

Patriarch Saint Meletios Pegas (1590-1601) showed great interest in improving the foundation's condition and proceeded to its renovation (1596). However, because the Throne was in dire economic straits at that time, he requested in his letter to the Tsar of Russia Theodore Ivanovitch (1597) that he make a collection "for the Throne of Alexandria and for the monastery of the great George, that the damages affected many and the people were so badly impoverished that it is no longer possible for us to live, nor to maintain churches or monasteries...". In another letter, Patriarch Meletios asks the Tsar again for help for the monastery: "...in order for his love to help now so that the coming *anagnostes* [lector] Sire Ioasaph take charity from the most pious king, which will help the Throne of Alexandria and the therein great monastery of St George". Despite the aid received under Meletios, the monastery as hospice and refuge of all the Orthodox Christians always had need of outside help in order to carry out its enormous work. For this reason Patriarch Gerasimos Spartaliotes (1621-1636) needed once again to resort to the help of the Russian Tsar Michael, for financial support, so as to be able to overcome the difficulties, because the church, the Patriarch wrote, "which is located in old Misir is hospital and hotel and nunnery and monastery". And because the Ottomans wanted to confiscate the monastery as well as other churches, he requested the help of the Tsar saying: "We knowing how beneficial these as churches are to many poor

Ο διάδοχος αυτού Σαμουήλ απευθυνόμενος προς τον Τσάρο Πέτρο Αλεξίεβιτς (Μεγάλο Πέτρο) για βοήθεια, περιγράφει ως εξής την Μονή: «Ξενοδοχείον των πτωχών και νοσοκομείον των ασθενών επέκεινα των εξήκοντα ψυχών, ανελλιπώς χωλών, ξηρών και παραλύτων και άλλων ενδεών και πενομένων τούτων απάντων υπό της αυτής μονής τρεφομένων και τας χρειώδεσιν εξαρτωμένων τη ελεημοσύνη των αδυνάτων χριστιανών η μάλλον ειπείν τω θείω και πλουσίω ελέει του πάσαν πνοήν τρέχοντος παντοδυνάμου Θεού».

Την ίδια κατάσταση στην Μονή βρίσκει ο Πατριάρχης Ματθαίος ο Ψάλτης. Αυτός κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για την ανακαίνισή της και τον ευπρεπισμό της αλλά και έβαλε και τάξη στα εν αυτή. Τις ενέργειες του Πατριάρχη Ματθαίου παρουσιάζει ανάγλυφα ο ιατροφιλόσοφος Ευστράτιος Αργέντης, ο οποίος επισκέφθηκε την Αίγυπτο, σε ένα υπόμνημά του προς κάποιον ιερομόναχο Ευσέβιο. Συγκεκριμένα αναφέρει για τις ενέργειες του Πατριάρχη: «...εδιόρθωσεν εν τω παλαιώ λεγομένω Μεσίρι το μοναστήριον του αγίου Γεωργίου, όπερ εστίν ομού και μοναστήριον και νοσοκομείον και πτωχοτροφείον και γεροντοκομείον, ένθα εισί πλειέστατα και τα μνημεία των Χριστιανών. Έβαλεν εις καλήν τάξιν την κυβέρνησιν πάντων των εν Αιγύπτω πτωχών, χηρών και ορφανών, και των λοιπών ενδεών, των τε εν τη πόλει και των εν τω ρηθέντι μοναστηρίω...». Οι διάδοχοί του έπραξαν τα ίδια για την διατήρηση της Μονής σε καλή κατάσταση, και αυτό γιατί η Μονή χρειαζόταν συνεχή φροντίδα, αφού επιτελούσε τεράστιο κοινωνικό έργο.

Η Μονή δοκιμάσθηκε σοβαρά κατά την διάρκεια της γαλλικής κατοχής (1798-1802) της Αιγύπτου, εξ αιτίας της βαριάς φορολογίας που επέβαλαν οι Γαλλικές δυνάμεις. Την κατάσταση προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο Πατριάρχης Παρθένιος και ο διάδοχός του Θεόφιλος (1802-1825). Επί Ιεροθέου Α' (1825-1845) πραγματοποιήθηκε μεγάλη ανακαινιστική προσπάθεια της μονής με χρήματα που έστειλε η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ρωσίας. Τμήμα της Μονής, ίδια των κελιών ανακαίνισε ο Πατριάρχης Σωφρόνιος (1870-1899). Μάλιστα την ίδια εποχή η αιγυπτιακή κυβέρνηση αναγνωρίζοντας το μεγάλο και ουσιαστικό φιλανθρωπικό και κοινωνικό έργο της Μονής, παραχώρησε σχετική έκταση σε αυτήν προς χρήση και ενίσχυση των προσπαθειών της.

Εκτός από το κοινωνικό της έργο η μονή σε περιόδους ταραχών και καταδιώξεων αποτέλεσε καταφύγιο των διωκόμενων χριστιανών οι οποίοι κατέφευγαν σε αυτήν για να σωθούν. Επίσης στα λαβυρινθώδη φρουριακά υπόγειά της πολλές φορές απεκρύβησαν τα ιερά πολύτιμα κειμήλια της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλεξανδρείας για να διασωθούν, όπως για παράδειγμα στα νεότερα χρόνια συνέβη κατά τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής και την επανάσταση του 1882 που οδήγησε στην αγγλική κατοχή της Αιγύπτου.

Από τον 19ο αι. και μετέπειτα ο χώρος της μονής κατέστη χώρος αναπαύσεως των πατριαρχών με την δημιουργία σε αυτήν ειδικού παρεκκλησίου, όπου ενταφιάζονται οι κατά καιρούς Πατριάρχες μετά την εκδημία τους και στον οποίο υπάρχει και το οστεοφυλάκιο. Παλαιότερα

and if it is destroyed what damage will happen to these poor people...".

Under Patriarch Ioannikios (1645-1657) a hospital providing total care was organized in the monastery, as well as the first Orthodox Christian school in Egypt. Ioannikios also showed interest in its internal arrangement and orderliness. Ioannikios was succeeded by Paisios (1657-1678), who, wishing to support the monastery of St George, says in a letter to Tsar Alexios Michailovitch: "in that holy monastery of the glorious great martyr Saint George, which is in Old Egypt, the sick and poor and blind and weak abject spectacles are to be found".

Paisios not only wrote to the Tsar of Russia, but also visited him in person, as he travelled to Russia in order to settle internal difficulties of the Russian Church in that period. Then the Tsar offered him 30,000 kuruş and issued chrysobulls that enabled Paisios and his successors to address the Tsar to provide protection and support of the Throne and likewise of the monasteries of St George and St Savvas.

The next patriarchs in line after Paisios, namely Parthenios I (1678-1688), Gerasimos II (1688-1710) and Samuel Kapasoules (1710-1728), took a lively interest in the smooth running of the monastery. To achieve this, they made use of the chrysobulls and appealed to the Tsars of Orthodox Russia several times for financial aid. The Tsars always responded positively. Indeed, under Patriarch Gerasimos II the sum of money sent was considerable, for which reason the Patriarch thanks the Tsar warmly in a letter to him. In May 1698, the same Tsar, wishing to regulate the monastery's affairs for the better, formulated an epistolary rule of the foundation. From this rule we learn many details relating to its activity and especially its great philanthropic and social work in difficult times. Thus, we know that the monastery, thanks to the gifts and bequests of pious Christians, owned some houses and shops, from which it collected rents, which it used to buy foodstuffs, such as grain, water, cheese, etc., to feed the destitute and the vulnerable Greek-speaking and Arab-speaking Orthodox Christians, many of whom stayed in various cells inside it.

Gerasimos's successor, Samuel, appealing to Tsar Peter Alexievitch (Peter the Great) for help, describes the monastery as follows: "hotel of the poor and hospital of the sick, over sixty souls permanently crippled, emaciated and paralytics and other indigents and starving, generally those all fed by this monastery, and are dependent on the charity of the weak Christians, or rather they said the divine and wealthy at the mercy of Almighty God who secures every breath".

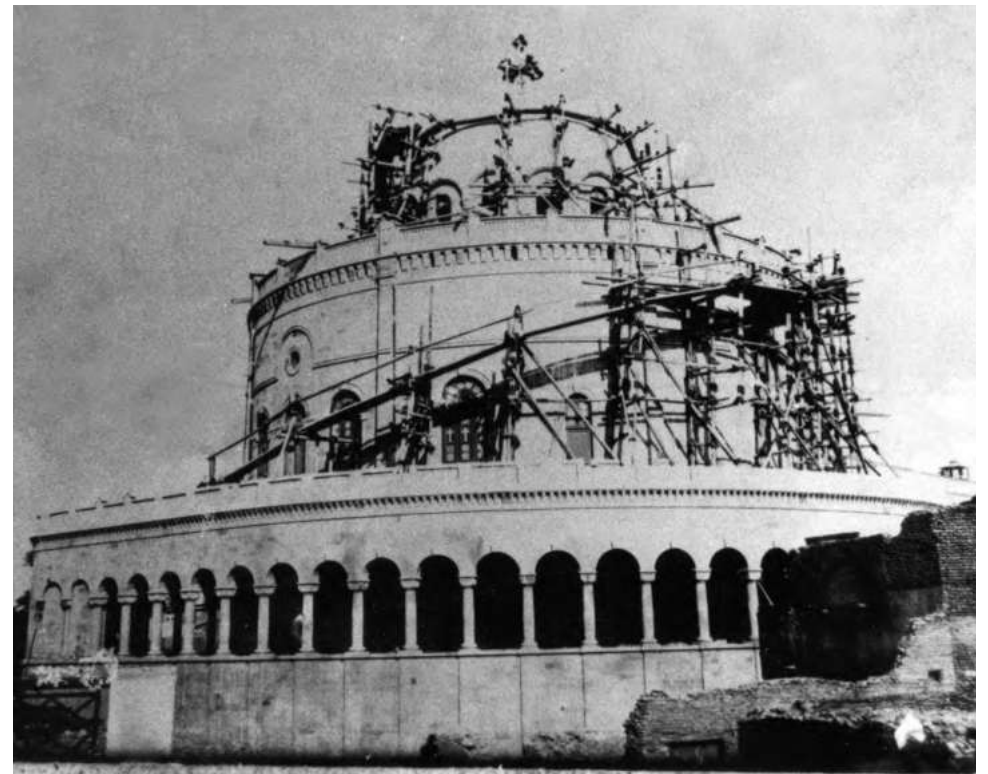
Patriarch Matthaïos Psaltes found the same situation in the monastery. He made great efforts to renovate and refurbish the building, but also to put the house in order. His actions are presented vividly by the physician-philosopher Efstratios Argentis, who visited Egypt, in his memorandum to a certain hieromonk Eusebios. Specifically, he notes that: "he repaired in the old so-called Misir the monastery of St George, which is at once monastery and hospital and poorhouse and home for the elderly, within which there are also most of the monuments of the Christians. He put in good order the management of all the poor, widows and orphans in Egypt,

Ο Πατριάρχης Φώτιος (1900-1925)
επί του οποίου ανεγέρθηκε ο ναός της μονής
Patriarch Photios (1900-1925), during whose patriarchy
the monastery church was built

όταν οι Πατριάρχες απεβίωναν στην Αίγυπτο ενταφιάζονταν σε διάφορα μέρη, όπως στον Άγιο Σάββα στην Αλεξάνδρεια, στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Κάιρο και στο κοιμητήριο της μονής του Αγίου Γεωργίου και στον ναό της Θεοτόκου που βρίσκεται εντός αυτού.

Η διατήρηση μιας οποιαδήποτε μορφής μοναστικής ζωής αποτελεί πάντοτε την προφυλακή της Εκκλησίας και τον κυματοθραύστη κάθε

Η ανοικοδόμηση της μονής (1909)
The building of the monastery (1909)

and the rest of the needy, those in the city and those in the environs of the monastery". Matthaios's successors did the same, in order to keep the monastery in good condition, and this because the monastery required continuous maintenance, since it was responsible for an enormous social welfare mission.

The monastery was sorely tested during the French Occupation of Egypt (1798-1802), due to the swingeing taxation imposed by the French forces. Patriarch Parthenios and his successor Theophilos (1802-1825) tried to deal with this situation. Under Hierotheos I (1825-1845) a large-scale renovation project was implemented, with funding from the Holy Synod of the Church of Russia. Part of the monastery, particularly of the cells, was renovated by Patriarch Sophronios (1870-1899). Indeed, in that same period the Egyptian government, in recognition of the monastery's substantial and essential philanthropic and social work, ceded a plot of land to the foundation, to facilitate and reinforce its activities.

In addition to its social welfare services, in periods of upheavals the monastery was the refuge for persecuted Christians, who sought asylum here. Furthermore, many a time the precious sacred treasures (*keimelia*) of the Orthodox Church of Alexandria had been hidden in the labyrinthine fortress cellars, in order to keep them safe, as was the case in recent history, during the French Occupation and the 1882 Revolt, which led to British rule in Egypt.

επιβουλής εναντίον της πίστης και του ακεραιότητας του πληρώματός της. Αυτήν ακριβώς την αποστολή επιτέλεσε η Μονή του Αγίου Γεωργίου.

4. Σύγχρονη πορεία και κατάσταση

Τομή στην ιστορία της Μονής υπήρξε η πυρκαγιά η οποία εξερράγη το μεσημέρι της 4ης Αυγούστου 1904, και προήλθε από κάποιο κερί προσκυνητού. Η πυρκαγιά έκαψε και αποτέφρωσε ολόκληρο τον ναό του Αγίου Γεωργίου καθώς και τα παρακείμενα διαμερίσματα. Ο παλαιός και ιστορικός ναός του Αγίου Γεωργίου αποτεφρώθηκε και το μόνο το οποίο σώθηκε από αυτόν ήταν η θαυματουργή εικόνα του Αγίου Γεωργίου.

Ο Πατριάρχης Φώτιος (1900-1925) ξεκίνησε αμέσως την προσπάθεια ανοικοδομήσεως του ναού και για την εκπλήρωση αυτού του σκοπού προσέτρεξε στην φιλογένεια και την αγάπη του πληρώματος προς τον άγιο Γεώργιο. Έτσι ξεκίνησε η ανοικοδόμηση του ναού η οποία διήρκεσε τέσσερα χρόνια από το 1905 έως το 1909. Τα επίσημα εγκαίνια του ναού πραγματοποιήθηκαν την 1η Νοεμβρίου 1909 με την συμμετοχή των αρχιερέων του Θρόνου και αναρίθμητου πλήθους πιστών. Αργότερα, με τις προσπάθειες του ηγουμένου Αρχιμανδρίτη Μητροφάνη, ιδιαίτερα όμως με τις άοκνες προσπάθειες του ηγουμένου Αρχιμανδρίτη Αγαθάγγελου Ζαρείφη, η Μονή κατέστη τόπος πραγματικής πνευματικής όασης, αφού καλλωπίσθηκε, ανακαινίσθηκε, και πληρώθηκε με κήπους, νέες οικοδομές, όπως του ευμεγέθους νέου ηγουμενείου, του μουσείου-κειμηλιοφυλακίου καθώς και με την δημιουργία πολλών προσκυνημάτων σε αυτήν. Στο μουσείο στεγάσθηκαν και εκτέθηκαν εκτός από τα σκεύη και κειμήλιά της, και τα αρχαιολογικά ευρήματα από τις ανασκαφές που διεξήχθησαν στην Μονή κατά την διάρκεια της Πατριαρχίας του Χριστοφόρου Β' (1939-1967). Επί Πατριάρχη Πέτρου (1997-2004) το 2000 και με χορηγία του Ιδρύματος Βουδούρη, ανακαινίσθηκαν οι χώροι των προσκυνημάτων του μουσείου-κειμηλιοφυλακίου της Μονής. Τελευταία ανακαίνιση της μονής και συγκεκριμένα ολοκλήρου του κυκλοτερούς πύργου, από τα θεμέλια έως τον ναό του Αγίου Γεωργίου έγινε επί Πατριάρχη Θεοδώρου (2004-...) με την αξιέπαινη και λίαν μεγάλη και καθοριστική χορηγική συμβολή του Αθανασίου Μαρτίνου, ο οποίος ουσιαστικά με την ενέργειά του αυτή ανέδειξε το αρχαίο πατριαρχικό και αυτοκρατορικό κάλλος της παλαιόφατης μονής.

From the nineteenth century onward, the monastery became the Patriarchs' place of repose, with the creation of a special chapel there, in which the Patriarchs were buried on departing this life and in which there is also a charnel house. In earlier times, when the Patriarchs died in Egypt they were buried in various places, such as in the monastery of St Savvas in Alexandria, in the church of St Nicholas in Cairo, in the cemetery of the St George monastery and in the church of the Theotokos within this.

The preservation of monastic life – in whatever form – was always the outpost of the Church and the breakwater against any threats to the Faith and the integrity of its flock. It is precisely this mission that the monastery of St George fulfilled.

4. Modern course and condition

Turning point in the monastery's history was the fire that broke out at midday on 4 August 1904, accidentally caused by a pilgrim's candle. The conflagration reduced the entire church of St George to ashes, as well as the adjacent apartments. The old and historic church of St George was a burnt-out ruin and all that was rescued from it was the miracle-working icon of St George.

Immediately after the disastrous fire, Patriarch Photios (1900-1925) started his effort to rebuild the church. To this end he appealed to the patriotic consciousness of Orthodox Greeks and the flock's love of St George. So, rebuilding of the church commenced, which lasted for four years, from 1905 to 1909. The official consecration of the church was celebrated on 1 November 1909, with the participation of the prelates of the Throne and countless congregants. Later, thanks to the efforts of the abbot Archimandrite Mitrophanes, but particularly to the indefatigable activity of the abbot Archimandrite Agathangelos Zarifis, the monastery became a veritable spiritual oasis. It was renovated, decorated and complemented by gardens, new buildings such as the spacious Priory (*Hegoumeneion*), the Museum-Sacristy, as well as the creation of many pilgrim shrines inside it. Housed and exhibited in the museum were not only church plate and sacred heirlooms, but also the archaeological finds from excavations conducted in the monastery during the patriarchy of Christopher II (1939-1967). In 2000, under Patriarch Peter (1997-2004) and with sponsorship from the Voudouri Foundation, the pilgrim shrines and the Museum-Sacristy of the monastery were renovated. The most recent renovation of the monastery and specifically of the entire circular tower, from the foundations up to the church of St George, was carried out under Patriarch Theodoros (2004-...), with the commendable, munificent and decisive sponsorship of Athanasios Martinos, who through this act essentially enhanced the ancient patriarchal and imperial beauty of the famed and revered monastery.

Το ηγουμενείο / The hegoumeneion (priory) →

← Άποψη του ηγουμενείου μετά τις εργασίες ανακαίνισης (2015)
View of the hegoumeneion after the renovation interventions (2015)

Ι. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου
(παρεκκλήσιο του νεκροταφείου)
The church of the Dormition of the
Virgin (parekklesion of the cemetery).

Το Βαπτιστήριο με το αγίασμα
στο υπόγειο του παρεκκλησίου

The Baptistry with the hagiaσμα
(holy water source) in the basement of the
parekklesion

Έξω από το τρίτο επίπεδο του πύργου τα λείψανα των μαρτύρων Γαβριήλ και Κερμηδόλη
Outside the third level of the tower, the relics of martyrs Gabriel and Kermedole

Οι λάρνακες των Πατριαρχών στο τρίτο επίπεδο του ρωμαϊκού πύργου
The coffins of the Patriarchs, on the third level of the Roman tower

Το παρεκκλήσιο των Αγίων Γαβριήλ και Κερμηδόλη
μεταξύ δευτέρου και τρίτου επιπέδου του πύργου

The parekklesion of Sts Gabriel and Kermedole, between
the second and the third level of the tower

Το παρεκκλήσιο των Αγίων Θεοδώρων στο τρίτο επίπεδο του ρωμαϊκού πύργου.
 Δεξιά, ο τάφος του μακαριστού Πατριάρχη Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής Πέτρου (1997-2004)
 The parekklesion of the Sts Theodore, on the third level of the Roman tower
 Right, the tomb of The Most Blessed Patriarch of Alexandria and All Africa Petros (1997-2004)

Επόμενη σελίδα: το παρεκκλήσιο των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο πρώτο επίπεδο του ρωμαϊκού πύργου.
 Next page: the parekklesion of the Forty Holy Martyrs, on the first level of the Roman tower

Ο Κωνσταντίνος Παρθένης στη Ροτόντα της Ανατολής Constantinos Parthenis in the Rotunda of the East

Γιώργος Μυλωνάς

Ιστορικός της Τέχνης

Georgios Mylonas

Art Historian

στον άλλο μεγάλο Αλεξανδρινό, τον Μάνο Χαριτάτο

to the other great Alexandrian, Manos Charitatos

Τον Απρίλιο του 1909 ο αιγυπτιώτης, αλλ' άγνωστος τότε ακόμη στο ευρύ κοινό Κωνσταντίνος Παρθένης, άφηνε μάλλον αποκαρδιωμένος την Αίγυπτο, για να παντρευτεί στην Ελλάδα την «ακριβή» του Ιουλία. Αντίδωρο στη γενέτειρα, παρ' ότi ημιτελής, άφηνε το μεγαλύτερο σε έκταση και διάσταση έργο που επιχείρησε στη μακρόχρονη και τόσο γόνιμη καλλιτεχνική του διαδρομή: την ζωγραφική στον τρούλο της ιστορικής Μονής του Αγίου Γεωργίου. Ποτέ πια δε θα επέστρεφε στη Νειλοχώρα, παρά μόνο για ένα χρονικό διάστημα θα κρατούσε αλληλογραφία με τη μικρότερη αδελφή του Όλγα - Ευφημία στην Αλεξάνδρεια, προτού επιστρέψει κι αυτή οριστικά στην Αθήνα για να ζήσει κοντά του.

Αναζητώντας το νήμα της ζωής του θρυλικού ζωγράφου, ανακαλύψαμε ανάμεσα στις σημειώσεις και τα γράμματα που διατηρούσε στο προσωπικό του αρχείο, τη –μέχρι τώρα– άγνωστη διεύθυνση του σπιτιού της Όλγας και πιθανώς, της πατρογονικής οικίας Παρθένη. Στην Αλεξάνδρεια, σε μια “ευρωπαϊκή” γειτονιά που έσφυζε από Έλληνες, πολύ κοντά στο σπίτι του Καβάφη και στο Πατριαρχείο, ο ζωγράφος πέρασε τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια.

Γεννημένος στην Αλεξάνδρεια, στις 10 Μαΐου του 1878, ο Κωνσταντίνος ήταν γιος του Νικολάου Παρθένη από το Καρπενήσι και της Μπεττίνα (Ελισάβετ) Ιωσήφ από το Αρπινό, χωριό της Ιταλίας κοντά στη Ρώμη. Ο ζωγράφος έλαβε μια στέρεη, κλασική παιδεία ως οικότρο-

In April 1909, Constantinos Parthenis, a Greek from Egypt still barely known to the world at large, left his birthplace for Greece, in order to marry his “dearest” Julia. As reciprocal gift to the land of the Nile, he gave, although unfinished, the largest and greatest work he endeavoured in his long and fruitful artistic career: the painting in the dome of the historic monastery of St George in Old Cairo. He was destined never to return to Egypt, but for a short time kept up a correspondence with his younger sister, Olga-Euphemia, in Alexandria, before she too came finally to Athens, to live near him.

In seeking the thread of the legendary painter's life, we discovered among the notes and letters he kept in his personal archive, the hitherto unknown address of Olga's house and possibly of the Parthenis family home. The painter spent his childhood and youth in Alexandria, in a “European” neighbourhood bustling with Greeks, very close to Cavafy's house and the Patriarchate.

Born in Alexandria, on 10 May 1878, Constantinos was son of Nikolaos Parthenis from Karpenisi and Bettina (Elisavet) née Iosiph from Arpino, an Italian village close to Rome. The painter received a sound classical education, as a boarder in the Jesuit college of “St Francis Xavier”. As the school-boy's reports reveal, from an early age he shone at drawing (1st prize, 1893) and music, of which he was particularly fond and indeed played the violin. However, he did not matriculate from the college, which he left in 1895

Το σπίτι της Όλγας Παρθένη
σήμερα (αδελφή του Κωστή).
Χρονολογείται από το 19ο αι. και
κατά πάσα πιθανότητα είναι το
πατρικό της οικογένειας

The house of Olga Parthenis
(sister of Costis), as seen today.
A nineteenth-century building,
it was most probably the family home.

φος στη σχολή των Ιησουιτών “Άγιος Φραγκίσκος Ξαβέριος”. Όπως φαίνεται από τις επιδόσεις του νεαρού μαθητή, διακρίθηκε από πολύ νωρίς στο σχέδιο (α΄ βραβείο, 1893) και στη μουσική, για την οποία έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη, και μάλιστα έπαιζε βιολί. Ωστόσο, απέτυχε να ολοκληρώσει επιτυχώς τον πρώτο κύκλο μαθημάτων στο κολλέγιο, το οποίο και εγκατέλειψε το 1895 (κόπηκε στο μάθημα της Ρητορικής).

after failing the examination in Rhetoric.

The French Jesuit school that Parthenis attended, notwithstanding the hieratic milieu with participation in Mass and spiritual lections, was not strictly doctrinal in principles and did not proselytize its pupils. After all, Alexandria was at that time a cosmopolitan city open to foreigners, with a strong European element. So, the young Costis, although christened Greek Orthodox in

Το σχολείο που φοίτησε ο Κ. Παρθένης στην Αλεξάνδρεια
The school attended by C. Parthenis in Alexandria.

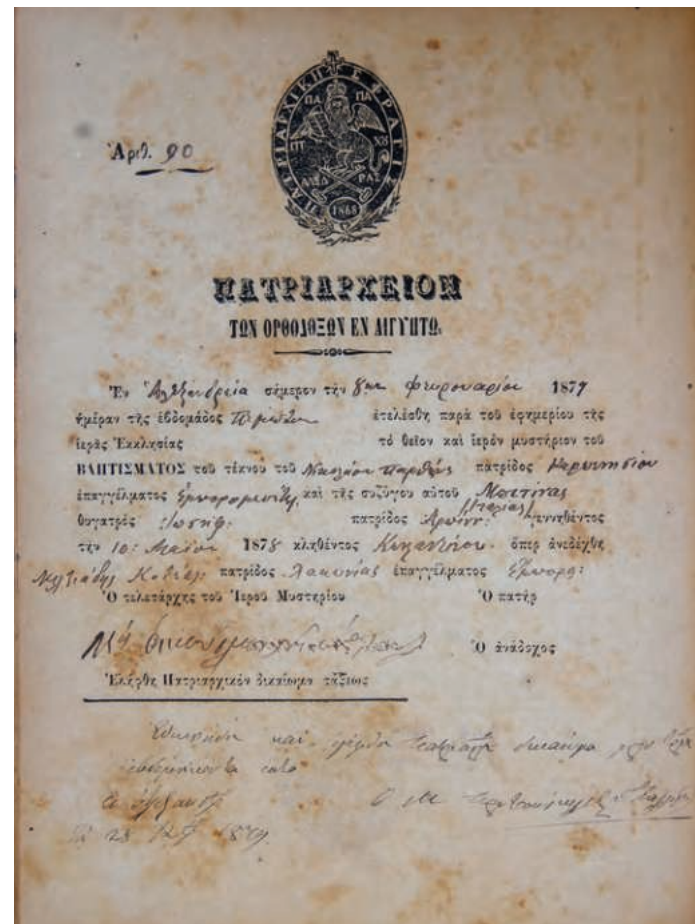
Μαθητές της σχολής του Αγίου Φραγκίσκου Ξαβέριου
Pupils in the school of St Francis Xavier

Η Γαλλική Σχολή Ιησουιτών στην οποία σπούδαζε ο Παρθένης, παρά το ιερατικό κλίμα με τη συμμετοχή στη θεία λειτουργία και στο πνευματικό ανάγνωσμα, δεν υπεράσπιζε αυστηρές δογματικές αρχές και δεν ασκούσε προσηλυτισμό στους μαθητές της. Άλλωστε, η Αλεξάνδρεια την περίοδο εκείνη ήταν μια πόλη ανοιχτή στους ξένους, κοσμοπολίτικη, με έντονο το ευρωπαϊκό στοιχείο. Ο νεαρός Κωστής, λοιπόν, αν και βαπτίστηκε Ορθόδοξος στον ιστορικό ναό του Ευαγγελισμού της Αλεξάνδρειας (8/2/1879), στα μαθητικά του χρόνια δεν ήλθε σε επαφή με την ορθόδοξη εικονογραφία, αλλά με την θρησκευτική τέχνη της Αναγέννησης και τις Δυτικές αγιογραφίες (αργότερα θ' απεικόνιζε την Αγία Καικιλία, τον Άγιο Σεβαστιανό και την Παναγία με βιβλίο).

Πέρα από τον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της σχολής, ο Παρθένης ανδρώθηκε σε μια κοινότητα, που είχε έντονο το στοιχείο της σύνδεσης με τη μητροπολιτική Ελλάδα και μάλιστα, που είχε ενεργό ρόλο στην αναγέννησή της. Ο ζωγράφος ορφάνεψε κι από τους δύο γονείς σε νεαρή ηλικία – πέθαναν πριν από το 1895 –, αλλά σημαντικοί πάτρωνες τον έθεσαν υπό την προστασία τους, αναγνωρίζοντας πολύ νωρίς το ταλέντο του. Εκτός από την προσωπογραφία που είχε φιλοτεχνήσει ο Παρθένης για τον κορυφαίο ευεργέτη Γεώργιο Αβέρωφ (1896), φανερώνεται στον Αλεξανδρινό Τύπο και η σύνδεσή του με έναν άλλο μεγάλο ευπατρίδη, τον Τραπεζίτη Γεώργιο Γούσιο.

«Ο μακαρίτης Γούσιος, η φλογεράς φιλοπατρίας εκείνη καρδιά, διείδε τί εις την ψυχήν του μικρού μαθητού εκρύπτετο. Και εφρόνει από πεποιθήσεων εδραίων ο φωτισμένος εκείνος πατριώτης, ότι είνε αναγκαία βεβαίως εις την Πατρίδα η ναυπήγησις θωρηκτών, αλλά είνε επιτακτικώτερον και σωτηριωδέστερον και ευγενέστερον η ναυπήγησις ανδρών οι οποίοι θα οδηγήσουν το Έθνος εις τον πολιτισμόν και εις την καθόλου πληρώσιν των εθνικών ιδεωδών [...] Ιδού διατί συγκινεί η ευρύτης των σκέψεων του αειμνήστου Γουσίου, όστις έπεισεν και τον αοίδιμον Αβέρωφ και αμφοτέροι ανέλαβον ν' αναπτύξουν την προνομιούχον

the historic church of the Annunciation in Alexandria (8/2/1879), had no contact with Orthodox iconography during his school years; to the contrary, he was exposed to the religious art of the Renaissance and Western images of saints (later, he was to depict St Cecilia, St Sebastian and the Madonna with book).

Although the school was European in character, Parthenis grew up in a community in which ties with metropolitan Greece were strong and which indeed played an active role in the country's rebirth. The painter lost both parents while in his teens – they died before 1895 – but important patrons, quick to recognize his talent, took him under their wing. This is evident not only from the portrait he had painted of the paramount benefactor of the Nation, Georgios Averoff (1896), but also from his connection with another great supporter of Greece, the banker Georgios Gousios, as reported in the Alexandrian Press.

"The late Gousios, that heart of ardent love of the fatherland, saw into what was hidden in the young schoolboy's soul. And that enlightened patriot, from deep-seated convictions, considered that it is necessary of course to build battleships in the Homeland, but it is more imperative and more salvatory and more noble to build men who will lead the Nation to culture and to the total fulfilment of the national ideals [...] Behold why the breadth of thoughts of the late Gousios is touching, because he

Ο Κωστής σε εφηβική ηλικία,
στην Αλεξάνδρεια, τη δεκαετία του 1890.
Costis in his teens, in Alexandria
during the 1890s.

φύσιν του μικρού καλλιτέχνου»¹.

Ο ζωγράφος, από νεαρός ήδη, έτρεφε εντός του φλογερό το αίσθημα της αποστολής, το οποίο και ενέπνεε σε όσους τον γνώριζαν. Η τέχνη έλεγε «είναι ένα μέσον εκφράσεως των ιδανικών της ζωής»². Από πολύ νωρίς είχε συνείδηση του ρόλου του ως μύστη ενός νέου ζωγραφικού τρόπου, που φέρει σαν «κιβωτό» του τον Ελληνισμό, ακριβώς όπως αισθανόταν κι ο Σικελιανός για την ποίηση. Δεν είναι τυχαίο που ένας από τους όψιμους μαθητές του στη Σχολή Καλών Τεχνών, ο Παναγιώτης Τέτσης, τον χαρακτήρισε³ Ιεροφάντη.

Με την ίδια ζέση, ο Γεώργιος Μιχαήλ, ο άνθρωπος που χρηματοδότησε τον Παρθένη για να εικονογραφήσει στα 1907, το ναό του Αγίου Γεωργίου στον Πόρο, πρέπει να του ανέθεσε ένα χρόνο αργότερα, την αγιογράφηση του καθολικού της Μονής του Αγίου Γεωργίου στο Κάιρο. «Ο εν Αλεξανδρεία από του παρελθόντος Δεκεμβρίου διατρίβων ζωγράφος κ. Κωνσταντίνος Παρθένης ειργάσθη διαφόρους πίνακας ανατολικών υποθέσεων εκδραμών εις Άνω Αίγυπτον μέχρι του Luxor. Επανερχόμενος εις Αθήνας θα εκθέση τους πίνακας τούτους. Εις τον κ. Παρθένην ανετέθη υπό πλουσίου ομογενούς η εκτέλεσις των τοιχογραφιών της νεοδμήτου εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου εν Καΐρω»⁴.

Ο Μιχαήλ, εμποροπλοίαρχος στο επάγγελμα, αν και Ποριώτης, έζησε το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του στο Σουέζ. Γόνος επιφανούς οικογένειας, με σημαντική περιουσία και επαγγελματική δραστηριότητα

1. Ταχυδρόμος, 15/4/1908
2. Σκριπ, 18/6/1903
3. Προσωπική μας συνομιλία, 1/7/2014
4. Πινακοθήκη, έτος Η' 1908-1909, σελ. 97

Αντιπρόεδρος της Ελληνικής
Κοινότητας επί Γ. Αβέρωφ,
ο Χαλκιδαίος Γεώργιος Γούσιος
πρωτοστατεί στην Αλεξάνδρεια σε κάθε
κοινωνική και καλλιτεχνική δράση.
Το 1897 στρατολόγησε εθελοντές και
πολέμησε ο ίδιος στον ατυχή
Ελληνοτουρκικό πόλεμο.
Ο θάνατός του συγκίνησε το
πανελλήνιο και την αιγυπτιακή
κοινότητα

Vice President of the Greek Community
under G. Averoff, Georgios Gousios from
Chalkis played a leading role in every
social and artistic activity in Alexandria.
In 1897 he recruited volunteers and fought
himself in the ill-fated Greek-Turkish War.
His death was mourned by all Greeks, not
least the community of Greeks in Egypt.

persuaded also the illustrious Averoff and both undertook to develop the young artist's privileged nature"¹.

From an early age, Parthenis had a burning sense of mission, which he insufflated in all who met him too. Art, he declared, "is a means of expressing the ideals of life"². He was acutely aware of his role as an initiate of a new painting manner, which bears Hellenism as its "ark", exactly as Sikelianos felt about poetry. Little wonder that one of his later pupils in the School of Fine Arts, Panagiotis Tetsis, spoke of him as a Hierophant³.

With the same enthusiasm, Georgios Michail, the man who funded Parthenis to execute in 1907 the wall-paintings in the church of St George on the island of Poros, must have commissioned him one year later to decorate with wall-paintings the katholikon of the monastery of St George in Cairo. "The painter Mr Constantinos Parthenis, working in Alexandria since last December, has created various paintings of eastern subjects, travelling in Upper Egypt as far as Luxor. On returning to Athens he will exhibit these paintings. Mr Parthenis has been commissioned by wealthy Greeks resident abroad to execute the wall-paintings in the newly-built church of St George in Cairo"⁴.

Michail, a captain in the merchant navy by profession, although he hailed from Poros, lived most of life in Suez. Scion of an eminent family, with a considerable fortune and business interests in Egypt, he got to know the Egyptian Parthenis when the artist was on working vacation in Poros. The way in which the donor acted, without seeking permits and so on from the Metrop-

1. Tachydromos, 15/4/1908
2. Skrip, 18/6/1903
3. Private conversation, 1/7/2014
4. Pinakothek, year VII 1908-1909, p. 97

Ο τρούλος του ναού του Αγίου Γεωργίου, Πόρος
The dome of the church of St George, Poros

στην Αίγυπτο, σχετίστηκε με τον αιγυπτιώτη Παρθένη, όταν ο καλλιτέχνης παραθέριζε και εργαζόταν στον Πόρο. Ο τρόπος που ενήργησε ο δωρητής – χωρίς να ζητήσει άδειες κλπ από τη Μητρόπολη και μόνο σε άμεση συνεννόηση με τους εφημέριους του ναού– στην απευθείας ανάθεση του ζωγραφικού διάκοσμου του Μητροπολιτικού ναού του Πόρου στον Παρθένη, μας επιτρέπει να εικάσουμε τον τρόπο της προσωπικής εμπλοκής του Μιχαήλ στην αγιογράφηση του τρούλου του Αγίου Γεωργίου στο Κάιρο.

Τα δύο αγιογραφικά έργα (Πόρος, Κάιρο), φιλοτεχνημένα το ένα μετά το άλλο σε σύντομο χρονικό διάστημα (1907-1908), καλλιτεχνικά εμπνέονται από το ναό της Σωτήρας Λυκοδήμου στην οδό Φιλελλήνων, γνωστή μας και ως Ρώσικη εκκλησιά. Ο ναός αυτός αγιογραφήθηκε στα μισά του 19ου αι. (1853-1855) σε μία προσπάθεια ανανέωσης της εκκλησιαστικής εικονογραφίας από τον Βαυαρό ελληνολάτρη Λουδοβίκο Θείρσιο. Το διακοσμητικό πρόγραμμα του ναού λειτούργησε ως «καλλιτεχνικό μανιφέστο» μιας νέας, μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα, όχι μόνο για τους καλλιτέχνες του 19ου αι., αλλά και για μεταγενέστερους δημιουργούς, όπως ο Παρθένης. Κι αυτός, όπως στο παρελθόν ο Θείρσιος, είχε μιαν αντίστοιχη μαθητεία στα μωσαϊκά της Μονής Δαφνίου, ενώ από τα πρώτα του κιόλας βήματα ο Παρθένης είχε δηλώσει: «Σήμερα η ζωγραφική, όχι μόνον έχει τελειότερα μέσα από ό,τι είχαν άλλοτε, αλλά και χειραφετηθή πλέον από την θρησκευτική τέχνη, καταστάσα κοσμικωτέρα»⁵. Επομένως,

5. Σκριπ, 18/6/1903

Ο τρούλος του ναού της Σωτήρας του Λυκοδήμου, Αθήνα
The dome of the church of the Saviour Lykodemou, Athens

olis, and only in direct agreement with the vicars of the church, commissioning directly from Parthenis the painted decoration of the island's Greek Orthodox cathedral, gives us an inkling into Michail's involvement with the decoration of the dome of the St George church in Cairo.

The two painting projects (Poros, Cairo), carried out within a short time of each other (1907-1908), are inspired artistically by the Athenian church of the Saviour Lykodemou in Philhellenon Street, also known as the Russian church. This monument was decorated with wall-paintings in the middle years of the nineteenth century (1853-1855), in an attempted renewal of ecclesiastical iconography by the Bavarian painter and adulator of Greece, Ludwig Thiersch. The decorative programme of the church functioned as an "artistic manifesto" of a new, Postbyzantine ecclesiastical painting in Greece, not only for nineteenth-century artists but also for later creators, Parthenis among them. He, like Thiersch before him, had served a corresponding apprenticeship on the mosaics in the Daphni monastery, while from his first steps Parthenis had stated: "Today painting not only has more perfect means than it used to have, but also now emancipated from religious art, has become more secular"⁵. Consequently, religious painting was by no means alien to the creator and certainly it was not an activity motivated by purely professional considerations, as has been shortsightedly claimed.

"On returning to his homeland, Parthenis saw himself drawn to Byzantine religious painting. So in the end he found his way in the wall-paintings,

5. Skrip, 18/6/1903

η θρησκευτική ζωγραφική, όχι μόνο δεν ήταν ξένη στο δημιουργό, αλλά σίγουρα δεν αποτέλεσε ενασχόληση με αμιγώς επαγγελματικά κίνητρα, όπως έχει κοντόφθαλμα υποστηριχθεί.

«Επιστρέψας εις την πατρίδα του ο Παρθένης είδεν εαυτόν ελκόμενον προς την βυζαντινήν αγιογραφικήν. Ούτω δε τέλος εύρε την οδόν του εν ταις τοιχογραφίαις, τας οποίας αλληλοδιαδόχως εξετέλεσεν εν τοις ναοίς του Αγίου Γεωργίου εν Καβάλλα και εν Δράμα και τέλος εν τω του Πόρου» έγραφε ο Jean Libert στο Παρισινό περιοδικό *Isis*, με τον εύγλωττο τίτλο «Η Αναγέννησις της Βυζαντινής Τέχνης. Ο ζωγράφος Κωστής Παρθένης». Εκεί σημειώνει χαρακτηριστικά: «ο ζωγράφος Κ. Παρθένης, αν και θαυμαστής της κλασικής τέχνης της γενεθλίου του χώρας, της Μεγάλης Ελλάδας, φαίνεται μετατοπίζων την αρχαίαν παράδοσιν εν τη συγκινήσει του συμβόλου ενός ιδανικού κόσμου και ανα-νεοί την βυζαντινήν τέχνην, από πολλού εξαφανισθείσαν, διότι τα άμορφα σχεδιάσματα των μοναχών του Άθω δεν ημπορούν να παρουσιάσωσι μίαν τέχνην τελειώς ωρισμένην»⁶.

Το άρθρο αυτό αναδημοσιεύτηκε, όχι μόνο στην Ελλάδα,⁷ αλλά και στον «Εκκλησιαστικό Φάρο»⁸, ιστορική έκδοση του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, που μαζί με περιοδικό «Πάνταινος» ξεκίνησαν στα 1908, με πρωτοβουλία του Πατριάρχου Αλεξανδρείας Φωτίου. Τακτικός αρθρογράφος και εκφραστής της επίσημης γραμμής του Πατριαρχείου στα περιοδικά εκείνα ήταν ο γραμματέας του Αλεξανδρινού Θρόνου, διάκονος Δημήτριος Καλλίμαχος.

Ο Καλλίμαχος θα γράψει πληθώρα μελετημάτων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος και κρίσεις γύρω από την εκκλησιαστική ζωγραφική. Αυτός άλλωστε, θα παρουσιάσει στον «Πάνταινο» σε δύο συνέχειες, το ιστορικό της Μονής του Αγίου Γεωργίου, μετά τα εγκαίνια του νεοαναγεγυρωμένου καθολικού, την 1η Νοεμβρίου 1909.

«Ο Ναός ούτος», γράφει, «υψούμενος επί του διορόφου ιστορικού πύργου είνε κυκλοτερής κατά τον αρχιτεκτονικόν ρυθμόν του Βαπτιστηρίου της αρχαίας Εκκλησίας. Λόγω του ρυθμού τούτου αποτελεί μοναδικόν μνημείον της Ελληνικής Ανατολής και δεν έχει άλλον εφάμιλλον ει μη τον εν Ραβέννη της Ιταλίας αρχαίον Βυζαντινόν ναόν του αγίου Βιταλίου, έσται δε κτίσμα εξ αεί, συμβολίζον την μετά χρηστοτάτων ελπίδων αρχαμένην παλιγγενεσίαν του πάλαι ποτέ ευκλεούς Αλεξανδρινού Θρόνου προς δόξαν της Ελληνικής Εκκλησίας»⁹. Ο Καλλίμαχος, αναφερόμενος στο ιστορικό της Μονής, αποτυπώνει το αίτημα της σύνδεσης της Αλεξανδρινής Εκκλησίας με το ένδοξο Βυζάντιο· ένα αίτημα απόλυτα σύμφωνο με τις ιδεολογικές αναζητήσεις της εύρωστης τότε ελληνικής κοινότητας στην Αίγυπτο στο ξεκίνημα του 20ου αιώνα. Οι αισθητικές απόψεις του Καλλίμαχου ανταποκρίνονται στο αίτημα της στροφής της

Ο διάκονος Δημήτριος Καλλίμαχος (1879-1964) με τον Κ. Παρθένη στην Αίγυπτο
The deacon Demetrios Kallimachos (1879-1964) with C. Parthenis in Egypt

which he executed successively in the churches of St George in Kavala and in Drama, and last in that of Poros”, wrote Jean Libert in the Parisian periodical *Isis*, with the eloquent title “The Renaissance of Byzantine Art. The painter Constantine Parthenis”. There he notes characteristically: “The painter C. Parthenis, although an admirer of the Classical art of his birthplace, Magna Graecia [sic], seems to shift the ancient tradition, moved by the symbol of an ideal world and renews the Byzantine art, long vanished, because the formless drawings of the monks of Athos cannot presented a completely defined art”⁶.

This article was republished, not only in Greece⁷, but also in the *Ekklesiastikos Pharos* (Ecclesiastical Lighthouse)⁸, historical publication of the Patriarchate of Alexandria, which together with the periodical *Pantainos* was launched in 1908, on the initiative of the Patriarch of Alexandria Photios. Regular contributor to these periodicals and expresser of the Patriarchate’s official line was the secretary to the Alexandrian Throne, Deacon Demetrios Kallimachos.

Kallimachos was to write a host of studies of archaeological interest and critiques of ecclesiastical painting. Moreover, it was he who was to recount

6. *Isis*, Ιούλιος 1908

7. Πινακοθήκη, τ.χ.91, Σεπτέμβριος 1908

8. Αναδημοσιεύεται μερικώς στο *Εκκλησιαστικός Φάρος* Β', ιβ', 1908, σ. 535.

9. Το πρώτο μέρος δημοσιεύθηκε την Πέμπτη 19/11/1909 και το δεύτερο 26/11/1909.

6. *Isis*, July 1908

7. *Pinakothek*, iss. 91, September 1908

8. Republished in part in *Ekklesiastikos Pharos* II, xii, 1908, p. 535.

Ο Κ. Παρθένης στη μονή
του Αγίου Γεωργίου Καΐρου (1908-1909)
C. Parthenis in the monastery of St George,
Cairo (1908-11909)

μεταβυζαντινής παράδοσης προς το νατουραλισμό.

Ο Παρθένης παρακολούθησε με εγρήγορση και αφομοιωτική ικανότητα τις μορφολογικές αναζητήσεις της «βελτιωμένης» μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Σε σχέση με τα εικονογραφικά πρότυπά του, ο ζωγράφος βασίστηκε πρωτίστως στις αναζητήσεις της περισσότερο κοντινής του ναζαρηνής αγιογραφίας, όπως την δίδαξε ο Θείρσιος. Η προσπάθεια του Θείρσιου για τη σύνθεση μιας τεχνοτροπίας, η οποία θα συνδύαζε το βυζαντινό με το ναζαρηνό ύφος, δεν μπο-

ρούσε να μην έχει αντίκτυπο στο εικαστικό λεξιλόγιο του Κωστή Παρθένη. Ο κοσμοπολιτισμός, η βαθιά ευρωπαϊκή παιδεία και η θητεία του Παρθένη στις νεωτεριστικές ευρωπαϊκές αναζητήσεις, του επέτρεψαν ν' αφογκραστεί τις ιδεολογικές συμπαραδηλώσεις της συγκεκριμένης τάσης. Ήταν σε θέση λοιπόν να μεταφέρει δημιουργικά το πρότυπο του Θείρσιου στον αιγυπτιακό ελληνισμό, υπηρετώντας έτσι την παλιγγενεσία της Αλεξανδρινής Εκκλησίας και την αστική συνείδηση της εύρωστης ελληνικής κοινότητας.

Δεν είναι τυχαίο που ο Καλλίμαχος υμνολογούσε στον «Ταχυδρόμο» Αλεξανδρείας το ζωγραφικό τάλαντο του αιγυπτιακού ζωγράφου, κλείνοντας με μια ευχή, αποκαλυπτική των αισθητικών προτιμήσεων του Πατριαρχείου: «Δυστυχώς τον κ. Παρθένην, ως τον Γύζην και τον Θεοτοκόπουλον, απερρόφησεν η Δύσις και απώλεσε το Εθνικόν Πολυτεχνείον. Θα ήτο άρα γε δυνατόν να ελπίσωμεν να ιδρυθή υπό μεγαπλούτου τινός της Αιγύπτου Σχολή Καλλιτεχνική προς αναβίωσιν της αληθούς βυζαντινής τέχνης;»¹⁰

in *Pantainos*, in two instalments, the history of the monastery of St George, after the inauguration of the newly-built katholikon on 1 November 1909.

"This church", he writes, "erected on top of the two-storey historical tower, is of circular plan, after the architectural order of the Baptistry of the ancient Church. Due to this order it is a unique monument of the Greek East and has no other rival except the ancient Byzantine church of San Vitale in Ravenna of Italy, it will be moreover a building for eternity, symbolizing the resurgence of the once splendid Alexandrian Throne which commenced with the highest hopes for the glory of the Greek Church"⁹. Kallimachos, referring to the history of the monastery, states the aspiration of linking the Alexandrian Church with glorious Byzantium; an aspiration totally attuned to the ideological inquiries of the thriving Greek community in Egypt at the dawn of the twentieth century. Kallimachos' aesthetic views correspond to the petition for the turn of Postbyzantine tradition towards naturalism.

Parthenis followed with alertness and assimilative ability the morphological inquiries of "improved" Postbyzantine painting. For his iconographic models he relied primarily on the inquiries of Nazarene religious painting, as this was taught by Thiersch and which was closer to him. Thiersch's endeavour to synthesize a style which would combine the Byzantine with the Nazarene manner could not but have an impact on Costis Parthenis' visual vocabulary. Thanks to his cosmopolitanism, his profoundly European education and his apprenticeship in modernist European explorations, Parthenis was able to grasp the ideological connotations of the specific trend. Thus, he was in a position to transfer creatively Thiersch's model to Egyptian Hellenism, so serving the resurgence of the Alexandrian Church and the bourgeois consciousness of the flourishing Greek community.

It is not fortuitous that Kallimachos sang the Egyptian painter's praises, in the *Tachydromos* of Alexandria, concluding with a wish that reveals the aesthetic preferences of the Patriarchate: "Unfortunately, Mr Parthenis, like Gyzis and Theotokopoulos, has been absorbed by the West and is lost to the National Polytechnion. Would it, I wonder, be possible for us to hope for the founding by some magnate of Egypt an Art School for the revival of true Byzantine art"¹⁰.

And while the Secretary of the Alexandrian Church equals Parthenis to paramount creators, characterizes him as representative of true Byzantine art and vests him with such trust that he wrote an extensive article about him in two instalments in the Alexandrian Press, Patriarch Photios gives an order from Constantinople to his close collaborator, Bishop Theophanes of Tripoli:

9. The first part was published on Thursday 19/11/1909 and the second a week later, on 26/11/1909.

10. *Tachydromos*, 16/4/1908

10. Ταχυδρόμος, 16/4/1908

Ο ΕΛΛΗΝ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΡΘΕΝΗΣ

Σκιαγραφία του καλλιτέχνη

Από μηνών δύο παρειαυμει εν Καίρω ὁ Ἑλληὺ καλλιτέχνης Κωνσταντίνος Παρθένης ὅστις κατ' αὐτὸς ἀπέρχεται διὰ Νεαπόλεως εἰς Βιέννην, εἰς τὴν πόλιν τῆς καλλιτεχνικῆς κινήσεως, ὅπου ἔζησε καὶ ἐργάσθη καὶ ἐτίμησε τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα καὶ ἐξετιμήθη ὑπερόχως τὸ καλλιτεχνικὸν του τάλαντον.

Ὁ Παρθένης, ἀδελφὸς τοῦ ἐν Παρισίῳ Ἀριστείδου Παρθένου, τοῦ εὐφύμους εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον γνωστοῦ λογοτέχνου ὑπὸ τὸ ὄνομα Ary René d'Yvermon, ἐγεννήθη εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

Τὴν τιμὴν τῶν ἀδελφῶν Παρθένου τὴν διεκδικεῖ τὸ κτίσμα τοῦ Μεγάλου Μακεδόνης καὶ διὰ τοῦτο προτιμῶ ὄχι ἀπὸ σπηλῶν φιλολογικῆς ἐπιθεωρήσεως ἀλλὰ ἀπὸ Ἀλεξανδρινῆς ἐφημερίδος νὰ καταστήσω μὲ ὑπερηφάνειαν εἰς τὸν ἐν Αἰγύπτῳ Ἑλληνισμὸν γνωστὴν τὴν ὥραιαν φουσιγνωμίαν τοῦ Ἑλλήνου ζωγράφου.

•••

Ὁ Παρθένης, ὅτε ἦτο ἀκόμη μικρὸς μαθητὴς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, εἶδειεν ὅτι ἦτο ψυχὴ βαθέως καλλιτεχνικὴ. Ἰσχυσε καὶ εἰς τὸν ἡμέτερον ζωγράφον ἡ κοινὴ ἀλήθεια ὅτι ὁ καλλιτέχνης ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν γινώσκει καὶ δὲν γίνεται. Τὴν πολλὰς ἀμφισβητηθεῖσαν γνώμην τοῦ Λατίνου λογοτέχνου poeta nascitur non fit ἐκύρωσαν αἱ μεγαλύνται καλλιτεχνικαὶ φουσιγνωμίαι ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Γκαίτε μέχρι τοῦ Μπετόβεν, τοῦ Μόζαρτ, τοῦ Σέιχ, τοῦ Φλοριζέλ. Καὶ ὁ Παρθένης προνομιοῦχος φύσις, γεννημένος νὰ αἰσθάνηται τὴν ζωὴν ὅπως οἱ ἄλλοι ἐκείνοι εἰς τοὺς ὁποίους ἐνέβαλεν ἡ Θεία Πρόνοια σπινθήρας ἀγίου φωτός, ἠτύχησε νὰ εὖρη ἀνοικτὸν τὸν δρόμον διὰ νὰ ἐμπαρῶσθαι νὰ ἐκδηλώσῃ τὸ τάλαντον αὐτοῦ.

Ὁ μακαρίτης Γούσιος, ἡ φλογερὰς φιλοπατρίας ἐκείνη καρδία, διείδε τί εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ μικροῦ μαθητοῦ ἐκρύπτετο. Καὶ ἰφρόνει ἀπὸ πεποισήσεων ἐδραίων ὁ φατισμένος ἐκείνος πατριώτης, ὅτι εἶνε ἀναγκαῖα βεβαίως εἰς τὴν Πατρίδα ἡ ναυπήγησις θαυμασίων, ἀλλ' εἶνε ἐπιτακτικώτερον καὶ σωτηριωδέστερον καὶ εὐγενέστερον ἡ ἱναυπήγησις ἀνδρῶν οἱ ὅποιοι θὰ ὀδηγήσουν τὸ Ἔθνος εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ εἰς τὴν καθόλου πληρώσει τὸν ἐθνικὸν ἰδεωδῶν. Τὰ εὐαγῆ καταστήματα, τὰ Νοσοκομεῖα, Ὁρφανοτροφεῖα καὶ Συστήτια καὶ τὰ κοσμοῦντα τὴν πρωτεύουσάν τοῦ Βασιλείου ἱδρύματα καὶ πάντα τὰ ἄλλα δσα τιμοῦν τὴν γενναιοδορίαν τῶν ἐν διασπορᾷ Ἑλλήνων βεβαίως ἀποτελοῦσι σημεῖα τῆς ὑπὲρ τοῦ κοιντοῦ εὐγενοῦς τοῦ Ἑλλήνου ἀμιλλῆς, ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἶνε προσωρισμένα μοιραίως νὰ ὑποστῶσι τὴν ἐπίδρασιν τῆς παρὰδόξου ἱστορικῆς ἐξελίξεως καὶ νὰ ἴδουν οἱ μεταγενέστεροι κόρακας κρῶζοντας ἀπαισίως ἐπὶ εἰρεπίων, ὅπως εἰς πλεῖστα εὐαγῆ ἑλληνικὰ ἱδρύματα ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Αὐστρίᾳ καὶ τελευταίως ἐν Ρουμανίᾳ καὶ Βουλγαρίᾳ, εἰς παραλλήλως δὲν ἐμπνεόμεθα θυμοσάφως νὰ ναυπηγήσωμεν ὀλίγους ἀνδρας οἱ ὅποιοι θὰ διαφυλάξουν τὸς κτήσεις καὶ θὰ δημιουργήσουν Πατρίδα ἐνωτέρως ἐλευθερίαν εἰς φρόνημα, εἰς ἰδέας, εἰς ἔξαρσιν, εἰς μεγαλείον. Ἰδοὺ διατὶ συγκινεῖ ἡ ἀνύτης τῶν σκέψεων τοῦ δεινέστου Γουοίον, ὅστις ἐπειθε καὶ τὸν ἀδελφὸν Ἀβέρωφ καὶ ἀμφότεροι ἀνελάμβανον ν' ἀναπτύξουν τὴν προνομιοῦχον φύσιν τοῦ μικροῦ καλλιτέχνη.

Ἦτο μεκοσπαιετὴς ἀκόμη ὁ Ἑλληὺ καλλιτέχνης ὅταν συνθέτε τὸν πίνακα αὐτοῦ «ὁ Ναπολέων εἰς Ἀλεξανδρείᾳ». Ἡ σύνθεσις ἐκείνη ἡ ὁποία ἀπέδιδε κατὰ δυνάμειν τὸν χαρακτῆρα τοῦ μεγάλου Κορσικανοῦ ἀνικτήτορος ἐκτεθείσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐξέπληττε ἕνα μέγαν Γερμανὸν καλλιτέχνην, τὸν ἐμπνευσμένον σιβολιστὴν Δίφφειμαχ, ὁ ὁποῖος ἐβίβασε καὶ παρέλας μεθ' αὐτοῦ τὸν Παρθένον εἰς Βιέννην.

Ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τῆς μεγάλης κινήσεως διὰ τὴν καθόλου τέχνην, ἐνθα ἔλαθ' τὴν κατ' ἐξοχὴν αὐτοῦ μορφήν ὁ ἱμπρεσιονισμὸς καὶ ἐβλήθη εἰς τὴν σύγχρονον ζωγραφικὴν ὁ Ἑλληὺ καλλιτέχνης εὖρε στάδιον εὐρὺ πρὸς ἐλευθερίαν ἐκδηλώσειν τὰ καλλιτεχνικὰ αὐτοῦ τάλαντον. Συμπληρῶν τὰς σπουταὶς τὸν εἰσῆλθεν ὁ νεαρὸς Ἑλληὺ ζωγράφος εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ὁραίων Τεχνῶν ἀπόθεν ἐξῆλθε μὲ τὴν δάφνην τοῦ πρώτου βραβείου ὅπως καὶ ἐν Ἰταλίᾳ.

Ἐν τῇ διαθνήῃ ἐκείνῃ πόλει ἐκαλλιέργησεν ὁ καλλιτέχνης καὶ τὴν μουσικὴν ἥτις προσέδωκε στοιχεῖα νῆα εἰς τὸ τάλαντον τοῦ τεχνίτου. Καὶ ἔτσι—ὅπως γράφει διὰ τὸν Παρθένον ὁ φιλοδόξουτος Γάλλος κριτικὸς Philéas Lebesgue, ὁ γνωστὸς νεοελληνιστὴς συνεργάτης τοῦ Mercure de France — εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς συνθέσεις ὁ Ἑλληὺ ζωγράφος μὲς δεικνύει τὸς μουσικὰς συλλήψεις τοῦ καλλιτέχνη αἰσθητο-

ποιοῦμενος εἰς εἰκόνας ἀντὶ συμφωνιῶν, καὶ εἶνε ἀληθινὰ μουσικαὶ συμφωνίαι οἱ πίνακες: Τὸ Ἄσμα τῶν Ἀστρῶν, ὁ Χόρος τῶν κυμάτων, τὸ Ὀνειροπόλημα, ἡ Ἑλληνικὴ Δύσις, αἱ Ἀλπεῖς, τὸ ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος, τὸ προσκύνημα τῆς Ἀφροδίτης, τὸ Ἀθάνατο τραγοῦδι καὶ τόσαι ἄλλαι ὥραιαι συλλήψεις τῆς γονίμου φαντασίας τοῦ Ἑλλήνου Τεχνίτου.

Τὸ Ἀθάνατο Τραγοῦδι λ. χ. ἀποτελεῖ μίαν ἐπέροχον μουσικὴν συμφωνίαν ἡ ὁποία διαλαλεῖ τὸ μουσικὸν τῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς ἀθανασίας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Μέσα εἰς τὸ σκιδόφω μὲς ἡρεμίας, σιγαλῆς βραδυᾶς προβάλλει μακρόθεν ὁ θεὸς τῆς Ἀκροπόλεως βράχος μὲ ὅλα του τὰ ἱερά καὶ τοὺς παλαιούς θεούς. Ἐμπρὸς ἀπλοῦται ἀντισμένος ὁ μυροβόλος κήπος τοῦ Ζαπελείου, ἐξιδανικευμένος ὡς Ἐδέμ.

Τὰ ἡγαυιμένα τοῦ καλλιτέχνη κυπαρίσσια δὲν λείπουν, μαζὶ μὲ τὰς μυροῖνας καὶ τὰς δάφνας. Τὰ δένδρα ποὺ ἐστῶλίζον τὰ ἄλση τῶν παλαιῶν θεῶν προσδίδουν μὲ πένθυμὴ ὡμορφίᾳ ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰ λείψανα τοῦ Παρθενῶνος. Καὶ μέσα εἰς τὸ ἄλσος ἐκείνο διακρίνονται αἱ ἀτασθαί, ὡς πνεύματα αἰθέρια, Δριάδες ποὺ μὲ τοὺς αὐλοὺς τῶν ὑψηλῶν τὸ ἀθάνατο τραγοῦδι τοῦ ἑλληνικοῦ Καλοῦ. Ὅταν βλέπεις τὴν μαγικὴν τοῦ καλλιτέχνη σύνθεσιν νομίζεις ὅτι ἀπὸ τὸ σιγαλὸ ἐκείνο μυστήριον ἀκούεις τοὺς μουσικοὺς τόνους τοῦ Ἀθανάτου Τραγοῦδιοῦ. (Ἀῦριον τὸ τέλος)

Ἐν Καίρω.

Δ. Καλλιμάχος

Ο ΕΛΛΗΝ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΡΘΕΝΗΣ

ἔχει τὸ εὐτύχημα νὰ μελετήσῃ ἐπὶ μακρὸν χρόνον διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἔργου τοῦ τεχνίτου. Τὸν παρηκολούθησα εἰς τὰς καλλιτεχνικὰς τῶν Ἀθηνῶν ἐκθέσεις ὅταν μὲς ἐπέλεξεν ἐκ Βιέννης τοὺς πίνακας αὐτοῦ, οἱ ὁποῖοι τόσον ἐξείζον μὲ τὴν νέαν τεχνότητα τοῦ σιτισμοισμοῦ. Ἀλλ' ἠτύχησα νὰ παρακολούθησῃ τὴν καλλιτέχνην καὶ ὅταν οὗτος καταλείπων τὴν Βιέννην ἀπεφάσιζε πρὸς τριετίας νὰ μελετήσῃ τὸ ἑλληνικὸν φῶς καὶ τὰς ἀπαλὰς καὶ ἁρμονικὰς γραμμάς τῆς αἰωνίως ὥραιας ἑλληνικῆς φύσεως. Καὶ εἶδα ὅτι ὁ καλλιτέχνης εἰς τοὺς ποιητικὸς του πίνακας ἀντιγράφει ἀπλῶς τὴν βαθέως ποιητικὴν τοῦ Παρθένου ψυχὴν. Ὁραῖον μυστικὸν καλύπτει τὴν αἰσθηματικὴν τοῦ τεχνίτου καρδίαν, σιγῆλὸς πάντοτε, προτιμᾷ τὴν μόνωσιν ἐὰν δὲν εὐρίσκη ὁμιλητὴν ὁ ὁποῖος νὰ ἡμπορῇ νὰ αἰσθάνηται τὰς λεπτάς τῆς λύρας του χορδὰς.

Τὴν ζωὴν του εἰς πάσας αὐτῆς τὰς ἐκδηλώσεις αὐτοῦ κανονίζει ἡ Αἰσθητικὴ Λαοθάνη ὅτι ζῇ καὶ ζῶν εἶνε βαθὺς παρρησιότης τῆς πέριξ του κινήσεως καὶ πολλὰς μαντεύει μᾶλλον μὲ τὴν ψυχικὴν του διαίσθησιν παρὰ διανοεῖται. Ὁ Παρθένης εἶνε Ἀρμονία, δυστυχῆς ὅτι βλέπει πέριξ του δυσαρμονίαν. Εἰς τὴν μορφήν του εἰς τὴν ὁμοίαν ἔχουν δύο μεγάλα ἥρημα μάτια, εἶνε ζωγραφισμένη ἡ πικρία τῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀπογοήτεσις. Εἶνε ἀτυχῶς τὰ γνωρίσματα τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτέχνη.

•••

Ὁ καλλιτέχνης ἐκτελεῖ τὰ ἔργα του μὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ Σιτισμοισμοῦ ὁ ὁποῖος σημειωθεὶς εἰς τὰ ἔργα τοῦ Τιτανίου [1576] καὶ τοῦ Ἰσπανοῦ Velasquez (1680) τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διδασκάλου τοῦ Ἑλλήνου Δομενίκου Θιτοκοκοπούλου καὶ τονισθεὶς ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν Γάλλων Μονὲ καὶ Μαγὲ περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος εἰσεχώρησε σήμερον ἀπανταχοῦ. Ἡ Σιτισμοὶς καταδικάσασα τὰς ἀντιλήψεις τῆς παλαιῆς τεχντοροπίας ἐκδηλοῦται σήμερον ὡς προορροαφλισμὸς ἐν Ἀγγλίᾳ, ὡς ἱμπρεσιονισμὸς ἐν Γερμανίᾳ καὶ ὡς νεοιδεαλισμὸς ἐν Γαλλίᾳ. Τὰ ἔργα τοῦ Ἑλλήνου τεχνίτου ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς νέας τέχνης ἔτυχον πάντοτε εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς εἰς τὰς ἐκθέσεις τῆς Αὐστρίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Γαλλίας. Ἰδίᾳ ἐθαυμάσθη ὅταν ἐξετέθη εἰς τὸ Kunstlerhaus ἡ μεγάλη τριλογία τοῦ καλλιτέχνη ἡ παριστώσα τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν πρὸ Χριστοῦ ἀνθρωπότητα, τὸν πάσχοντα Χριστὸν καὶ τὸν μετ' αὐτὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν Ἐδέμ μὲ τὴν ὀνειρώδη εὐδαιμονίαν τῆς.

Δύο matures mortes τοῦ Ἑλλήνου ζωγράφου κοσμοῦσι τὸ βρετανικὸν Μουσεῖον ἐπίσης ἡ προσωπογραφία τοῦ Δημάρχου Ichebeck ἐν τῷ Δημαρχεῖῳ τῆς Βιέννης, ἡ προσωπογραφία τῆς ἐξιδανικευμένης Αὐτοκρατορίας Ἐλισάβετ εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐταιρείαν Concordia ἐν Βιέννῃ, ἡ προσωπογραφία τοῦ Γερμανοῦ συγγραφέως Lotpi εἶνε ἔργα τιμῶντα ἐν τῇ ζῆνῃ τὸ ἑλληνικὸν ὄνομα.

Ἀλλ' ὁ Παρθένης ἐξαιρετικῶς ἠσθάνθη πολλὴν συμπάθειαν καὶ πρὸς τὴν Βυζαντινὴν ἀγιογραφίαν Χορηγούντος τοῦ ἐθνικοῦ εὐεργέτου Δοῖματα ἔγραψε τὸν ἐν Βιέννῃ Ἑλλ. Ναὺν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐξετέλεσε παραγγελίας διὰ τὴν Κοβάλλαν καὶ τὴν Δράμαν καὶ κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος ἠσχολήθη καὶ ἐξετέλεσε τοιχογραφίας τοῦ ἐν Πύρῳ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σχεδίων τοῦ Γερμανοῦ Thiers ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μελέτης τῶν λαμπροτέρων βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὁσίου Λουκᾶ καὶ τοῦ Δαυνίου. Ἡ κριτικὴ ἐν Ἀθήναις ἔγραψεν ὁμοφώνως μετὰ θαυμασμοῦ διὰ τὰς τελευταίας τοῦ Ἑλλήνου καλλιτέχνη τοιχογραφίας.

Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη ἐξηκολώθη εἰς τὰς ἀριστοκρατικὰς ἀγιογραφίας τοῦ Δαυνίου, πλήρεις ζωῆς καὶ ἐκφράσεως καὶ μεγαλοπρεποῦς ἡγεμίας, καὶ εἰς τοὺς περιφρόνους Ναοὺς τοῦ Μιστρά, ὅπου συντελεῖται ἡ ἀναγέννησις τῆς Βυζαντινῆς τέχνης διὰ τῶν ἀγνώστων καλλιτεχνῶν ἰδίως τοῦ 18 αἰῶνος. Ὅταν ἠτύχησα πρὸς τριετίας νὰ μελετήσῃ τὰ μεγαλοπρεπῆ τοῦ Μιστρά βυζαντινὰ μνημεῖα τὴν μοναδικὴν ἐκείνην νεκρόπολιν ἥτις ἀποτελεῖ ἕνα ἀπέραντον βυζαντινὸν Μουσεῖον εὐρον ἐργαζόμενον τὸν Ἀκαδημαϊκὸν Μελέδης μοὶ μετέδωκε τὸν θαυμασμὸν του διὰ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν μεθ' ἧς ἐξηκολώθη ἡ ἑλληνικὴ χριστιανικὴ τέχνη ἐν Μιστρά.

Ὁ ἴδιος ἔγραψε βραδύτερον εἰς τὴν περὶ Μιστρά ὀγκώδη συγγραφὴν του ὅτι αἱ τάσεις τῆς ἐν Μιστρά καλλιτεχνικῆς Σχολῆς εἶναι τοιαῦται ὥστε ἐὰν δὲν ἐπύρχετο ἡ ὑποδοχὴ τῆς Πελοποννήσου ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐπελθοῦσα ἀναγέννησις τῆς Τέχνης θὰ συνετελεῖτο πρότερον ἐν Μιστρά μετὰ μεζονος μεγαλοπρεπείας ἐν τῇ παραγωγῇ.

Κατόπιν τοιούτων προτύπων, αἷνα ἐκρηγοῦσάν ἡμῖν οἱ πατέρες ἡμῶν θὰ ἦτο ἀνάγειν τῆς ἐν Ἀνατολῇ ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθους ἐὰν ἐξηκολούθει ἐπὶ πλέον ἡ ἀνηλεὲς δολοφονία τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ὁ Παρθένης, αἰσθανόμενος τὴν θρησκείαν του βαθέως μ' ἐμπνέει ἐν τῇ ἐκτελείᾳ ἔργων ἀγιογραφίας.

Θὰ ἤθελα νὰ μὴ ἀπερρόφα ἡ Δύσις τὸν Ἑλληνα καλλιτέχνην ὅπως ἀπερρόφησε τὸν Θεοτοκόπουλον (1622) καὶ τὸν Νικ. Γούζην καὶ ἄλλους ἑργάτας τῆς λογοτεχνίας, οἵτινες ἐσώθησαν μὲν δι' αὐτοῦ, ἐλάθησαν ἔμεις διὰ τὴν ἀτυχῆ Ἀνατολὴν στερηθεῖσαν τῆς εὐεργετικῆς τῶν ἐπιδράσεως.

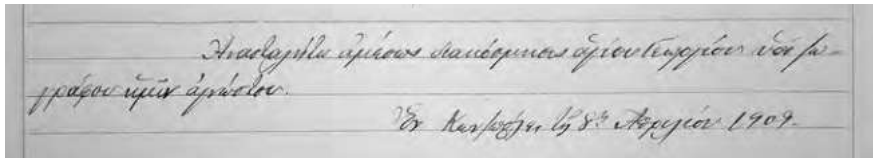
Θὰ ἤθελα τὸν Παρθένον, ἐμπνευσμένον καλλιτέχνην καὶ ἀριτύτητα μορφωμένον, ν' ἀποσπασθῇ ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ Πολυτεχνείου εἰς τὴν δημιουργίαν Σχολῆς Βυζαντινῆς Τέχνης. Ἀλλὰ θὰ ἤθελα ἰδίως νὰ ἐχειροκρότουν τὸν μεγάλιστον ἐκείνον ὁμογενῆ τῆς Αἰγύπτου, ὁ ὁποῖος θὰ ἠσθάνετο τὴν μεγάλην καὶ εὐγενῆ ταύτην φιλοδοξίαν ν' ἀπαθανάτισθαι καὶ νὰ παραδώσῃ τὸ ὄνομά του εἰς τὴν ἐθνικὴν εὐγνωμοσύνην διὰ τῆς ἰδρύσεως τοιαύτης Σχολῆς πρὸς ἀναβίωσιν τῆς Ἑλλήν. Τέχνης.

Ἐν Καίρω

Δ. Καλλιμάχος

Κι ενώ ο Γραμματέας της Αλεξανδρινής Εκκλησίας εξισώνει τον Παρθένη με κορυφαίους δημιουργούς, τον χαρακτηρίζει εκπρόσωπο της αληθούς βυζαντινής τέχνης και τον περιβάλλει με τόση εμπιστοσύνη ώστε να γράψει γι’ αυτόν εκτενές άρθρο σε δύο συνέχειες στον Αλεξανδρινό Τύπο, ο Πατριάρχης Φώτιος δίνει εντολή από την Κωνσταντινούπολη στον στενό συνεργάτη του, Επίσκοπο Θεοφάνη Τριπόλεως:

«Ανασταλήτω αμέσως διακόσμησις αγίου Γεωργίου υπό ζωγράφου ημών αγνώστου»¹¹.

Την επομένη κιόλας ημέρα, άλλη μακροσκελής επιστολή καταφθάνει αυτήν τη φορά στον ηγούμενο της Μονής του Αγίου Γεωργίου, Αρχιμανδρίτη Νεόφυτο. Είναι η πιο σκληρή επίθεση που θα γραφτεί ποτέ για τον Κωνσταντίνο Παρθένη: «τερατουργείται διακόσμησις μεν ονόματι, δυσθέατος πράγματι βαφή εν τω νεοδμήτῳ ναῶ»¹². Ακολουθεί κι άλλο γράμμα πάλι στον Επίτροπο Αλεξανδρείας Τριπόλεως, με το ίδιο επιτιμητικό ύφος τόσο για τον “άπειρο” και “αμαθή” ζωγράφο, όσο και για τον ηγούμενο, απ’ τον οποίο και αφαιρείται η επιστασία, όχι μόνο του ζωγραφικού διάκοσμου, αλλά κάθε οικοδομικής εργασίας. Εξουσιοδοτεί μάλιστα τον Επίσκοπο Θεοφάνη, αφού επιθεωρήσει το αγιογραφικό έργο, να το επαναφέρει στο “πάλαι λευκόν”¹³! Ευτυχώς ο Επίσκοπος δεν έκανε υπακοή και το έργο του Παρθένη, που μόλις είχε ολοκληρώσει στον τρούλο, διασώθηκε.

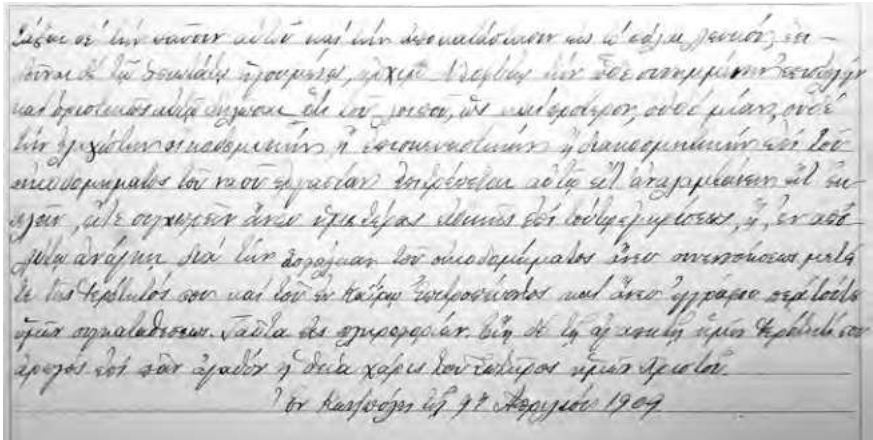
Γιατί, όμως, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Φώτιος επιτίθεται με τόση σφοδρότητα στη ζωγραφική του Παρθένη; Δυστυχώς, δεν σώζεται τίποτα γύρω από τον ζωγράφο στα αρχεία της Μονής του Αγίου Γεωργίου. Αναζητώντας απαντήσεις για την στάση του Φωτίου, ανακαλύπτουμε στον Αιγυπτιώτικο Τύπο της εποχής την ακόλουθη αναγγελία: «Ο καθηγητής της ζωγραφικής του Πολυτεχνείου Αθηνών κ. Εμ. Λαμπάκης αφικόμενος εσχάτως εις την ημετέραν πόλιν διωργάνωσεν επί της οδού Γερμανίας, παραπλεύρως των ημετέρων γραφείων, καλλιτεχνικὴν έκθεσιν περιλαμβάνουσαν διαφόρους ελαιογραφίας, προϊόντα του ιδίου αυτού χρωστήρος [...] Αυτός, εν συνεργασία μετά του διασήμου γερμανού αγιογράφου Θειοσίου, εξωγράφησε τον εν Παρισίοις ελληνικόν ναόν, πρόκειται ήδη να ζωγραφίσῃ και περικαλλύνῃ διά του αριστοτεχνικού χρωστήρος του και τον εν Καῖρῳ ναόν του Αγίου Γεωργίου»¹⁴.

11. Αρχείο επίσημης αλληλογραφίας του Πατ. Αλεξανδρείας, Κωνσταντινούπολη 8/4/1909
12. Αρχείο επίσημης αλληλογραφίας του Πατ. Αλεξανδρείας, Κωνσταντινούπολη 9/4/1909
13. Αρχείο επίσημης αλληλογραφίας του Πατ. Αλεξανδρείας, Κωνσταντινούπολη 9/4/1909
14. Ταχυδρόμος, 16 Φεβρουαρίου 1908

“I suspend immediately the decoration of St George by a painter unknown to me”¹¹.

The very next day, another long letter arrives, this time addressed to the abbot of the monastery of St George, Archimandrite Neophytos. This is the harshest attack ever written on Constantinos Parthenis: “monstrous decoration in name, in reality blasphemous in bad taste to look at in the newly-built church”¹². A further letter follows, again addressed to the Commissioner of Alexandria Bishop of Tripoli, in the same admonitory vein, both about the “inexperienced” and “ignorant” painter, and the abbot, who is relieved of overseeing not only the painted decoration but every building work. Indeed, it authorizes Bishop Theophanes, after inspecting the painting work, to restore it to the “old white”¹³! Fortunately, the bishop did not obey and Parthenis’ work, which had been completed in the dome, was saved.

But why did the Patriarch of Alexandria Photios attack so vehemently Parthenis’ painting? Unfortunately, nothing pertaining to the painter sur-

vives in the archives of the monastery of St George. In seeking explanations of Photios’ stance, we discovered in the Egyptian Press of the day the following announcement: “The Professor of Painting of the Athens Polytechnion, Mr E. Lambakis, lately arrived in our city, organizes in Germanias Street, adjacent to our offices, an art exhibition including various oil paintings, products of his own paintbrush [...] He, in collaboration with the renowned German painter Thiersch, has decorated the Greek church in Paris, is going already to paint and beautify with his masterly brush also the church of St George in Cairo”¹⁴.

And again, a few days later: “The exhibition [i.e. of Emmanuel Lambakis] was visited also by His Divine Beatitude the Patriarch of Alexandria Pho-

11. Archive of the official correspondence of the Patriarchate of Alexandria, Constantinople 8/4/1909
12. Archive of the official correspondence of the Patriarchate of Alexandria, Constantinople 9/4/1909
13. Archive of the official correspondence of the Patriarchate of Alexandria, Constantinople 9/4/1909
14. Tachydromos, 16/2/1908

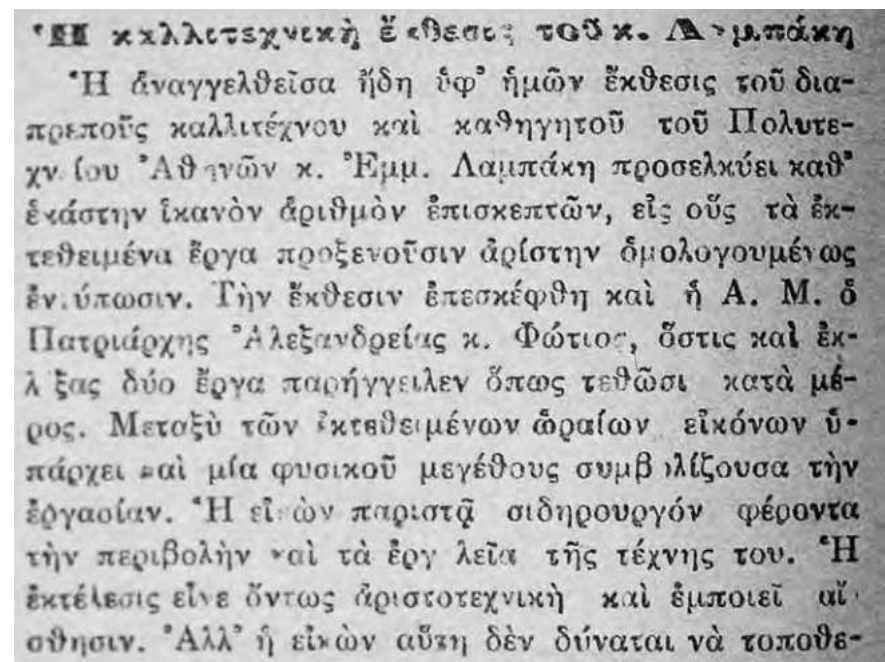
Κι ύστερα πάλι, μετά από λίγες ημέρες: «Την έκθεσιν (ενν. του Εμμανουήλ Λαμπάκη) επεσκέφθη και η Α. Μ. ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας κ. Φώτιος, όστις και εκλέξας δύο έργα παρήγγειλεν όπως τεθώσι κατά μέρος»¹⁵.

Ο Πατριάρχης Φώτιος είχε πράγματι, προκρίνει την ζωγραφική του Λουδοβίκου Θεόδορου για τον ιερό ναό του Αγίου Γεωργίου, αλλά από το χέρι ενός άλλου, μαθητή του βαυαρού δασκάλου, Καθηγητή στο Πολυτεχνείο και με σημαντική θητεία στην εκκλησιαστική εικονογραφία, του Εμμανουήλ Λαμπάκη. Όπως αποκαλύπτεται κι από την αλληλογραφία του Πατριαρχείου, φαίνεται πως ο ηγούμενος της Μονής Νεόφυτος, σε συνεργασία με τον χορηγό Μιχαήλ και εν γνώσει του γραμματέα του Θρόνου διακόνου Δημητρίου Καλλιμάχου, ανέθεσε στον Κωνσταντίνο Παρθένη την αγιογράφιση του ναού, παρακάμπτοντας τον παραγγελιοδόχο ζωγράφο Εμ. Λαμπάκη. Γι' αυτό και, μολονότι σώζεται πλήρης καταγραφή των δωρητών της μονής για την ανέγερση και διακόσμηση του καθολικού, το όνομα του εφοπλιστή Γεωργίου Μιχαήλ, χορηγού του Παρθένη στον Πόρο, έμεινε στην αφάνεια.

Στην αφάνεια, όμως, έμεινε για πολύ καιρό και το ίδιο το μνημειακό έργο του Κωνσταντίνου Παρθένη. Η κληρονομιά αυτή παρέμεινε για πάνω από έναν αιώνα στο σκοτάδι, κι εξακολουθούσε να είναι αδημοσίευτη και συνεπώς απροσπέλαστη στους πιστούς και στο φιλότεχνο κοινό. Γι' αυτό και το ανακαινιστικό έργο που έγινε και ολοκληρώθηκε στη μονή του Αγίου Γεωργίου με τη φροντίδα του Πάπα και Πατριάρχου Θεοδώρου και με τη χορηγία Αθανασίου και Μαρίνας Μαρτίνου, δεν καθάρισε μόνο από την σκόνη του χρόνου τη μνημειακή ζωγραφική του καλλιτέχνη. Συνιστά, παράλληλα, αναστήλωση του θρησκευτικού έργου και ηθική αποκατάσταση του ίδιου του δημιουργού του. Έλληνες και Αιγύπτιοι συντηρητές, επέτρεψαν να δούμε το έργο αυτό του Έλληνα δημιουργού. Κι ο Πατριάρχης Θεόδωρος απέδωσε την οφειλόμενη τιμή στον κορυφαίο αιγυπτιώτη ζωγράφο Κωστή Παρθένη.

15. Ταχυδρόμος, 29 Φεβρουαρίου 1908

tios, who after he selected two works ordered that they be put aside”¹⁵.

Patriarch Photios had indeed decided on the painting of Ludwig Thiersch for the holy church of St George, but by the hand of another student of the Bavarian master, Professor in the Polytechnion and with a significant service in ecclesiastical iconography, Emmanuel Lambakis. As is revealed also by the correspondence of the Patriarchate, the abbot of the monastery, Neophytos, in collaboration with the sponsor, Michail, and to the knowledge of the secretary to the Throne, Deacon Demetrios Kallimachos, had apparently assigned Constantinos Parthenis to decorate the church with murals, bypassing the commissioned painter Emmanuel Lambakis. For this reason and although a full record of the donors of the monastery for the building and decorating of the katholikon survives, the name of shipowner Georgios Michail, sponsor of Parthenis on Poros, remained in obscurity.

The actual monumental work by Constantinos Parthenis also remained in oblivion for a long time. This bequest remained in the dark for over a century and it continues to be unpublished and therefore inaccessible to believers and art lovers. That is why the renovation work carried out in the monastery of St George, under the auspices of the Pope and Patriarch Theodoros and with the sponsorship of Athanasios and Marina Martinos, has not just cleaned away the dust of time from the artist's monumental painting. It is, at the same time, a restoration of the religious work and moral rehabilitation of its creator himself. Greek and Egyptian conservators have allowed us to see this work of the Greek creator. And Patriarch Theodoros has paid the homage due the unrivalled Egyptian painter Costis Parthenis.

15. *Tachydromos*, 29/2/1908

Επάνω αριστερά: ο Παρθένης με τον Ηγούμενο της μονής Νεόφυτο
δίπλα και κάτω: ο ζωγράφος στην Αίγυπτο
Top left: Parthenis with the abbot of the monastery, Neophytos.
Below: the painter in Egypt

Κ. Παρθένης, «Παντοκράτωρ», 1907
 Ι. Ναός Αγίου Γεωργίου, Πόρος
 C. Parthenis, "Pantocrator", 1907. Church of St George, Poros

Λουδοβίκος Θείρσιος, «Παντοκράτωρ», 1855
 Σωτήρα του Λυκοδήμου (Ρώσικη), Αθήνα
 Ludwig Thiersch, "Pantocrator", 1855. Church of the Saviour
 Lykodemou (Russian church), Athens

Παρουσίαση των τοιχογραφιών

Ο υπερμεγέθης Παντοκράτωρ εικονίζεται σε χρυσό φόντο «τη μεν δεξιά ευλογών, τη δε αριστερά κρατών κεκλεισμένον ιερόν Ευαγγέλιον». Αποδίδεται με ροζ και όχι με πορφυρό χιτώνα, όπως ο προγενέστερος χρονικά Παντοκράτορας του Πόρου, και ιμάτιο χρώματος μπλε ultramarine, με χρυσή παρυφή.

Η διακοσμητική ζώνη περιμετρικά του δίσκου εικονογραφείται διαφορετικά από την αντίστοιχη ζώνη του Παντοκράτορα στον Άγιο Γεώργιο Πόρου.

Η αίσθηση του χρώματος που έχουμε στον Παντοκράτορα του Θείρσιου, επιτυγχάνεται με έναν πυροδισμό που δίνει μια θερμή απόχρωση και βγάζει μια γλυκύτητα. Αυτή η γλυκιά έκφραση δίνει στον Παντοκράτορα της Ρωσικής εκκλησίας στην Αθήνα ένα ύφος καλοκάγαθο, ένα πρόσωπο συμπαθητικό. Στο Κάιρο ο Παρθένης αποδίδει ένα στιβαρό πρόσωπο, καλύτερα, ένα πρόσωπο «αιώνιο» - όπως άλλωστε το θέλει το μωσαϊκό στη μονή Δαφνίου. Θα μπορούσαμε λοιπόν, να πούμε ότι στην Ρωσική εκκλησία έχουμε μια πιο ηθική προσέγγιση του Χριστού: ο Παντοκράτορας εμφανίζεται ως καλός άνθρωπος ή καλός διδάσκαλος. Στον αντίποδα, έχουμε μία ζωγραφική υπερβατική με έναν Χριστό πιστό στο ανατολικό εικονογραφικό ήθος. Με την ήρεμη έκφραση των ματιών, την ήρεμη στάση των τόξων των φρυδιών, ο Παρθένης κατορθώνει να αποδώσει έναν διαφορετικό Παντοκράτορα επάνω στο σχέδιο του Βαυαρού δασκάλου.

Presentation of the wall-paintings

The huge Pantocrator is depicted against a gold ground, blessing with his right hand and holding a closed Gospelbook in the left. He is vested in a rose-coloured chiton, rather than the purple one of the earlier Pantocrator in Poros, and an ultramarine himation with gold border.

The zone around the disc is decorated differently from the corresponding zone of the Pantocrator in St George on Poros.

The sense of colour we have in Thiersch's Pantocrator is achieved by a rouging that imparts a warm hue and brings out a sweetness. This sweet expression gives the Pantocrator in the Russian church in Athens a benign aspect, a sympathetic countenance. In Cairo Parthenis paints a robust face, or rather an "eternal" face – as in the mosaic in the Daphni monastery. So, we could say that in the Russian church we have a more moral approach to Christ: the Pantocrator appears as a kindly man or a goodly teacher. At the antipode we have a transcendental painting, with a Christ faithful to the iconographic ethos of the Eastern Church. With the tranquil expression of the eyes, the serene arc of the eyebrows, Parthenis succeeds in rendering a different Pantocrator upon the design of the Bavarian master.

Depicted in the celestial vault around the Pantocrator are eight large six-winged seraphim in alternation. Four measuring 2 m. and the other four slightly bigger, measuring 2.5 m. Their visage is idealized and virtually identical, in no way imitating the child-like faces of the hexapteryga in the Poros metropolis. Parthenis lavished special care on the texture of the an-

Κ. Παρθένης, «Παντοκράτωρ», 1909 Ι. Ναός Αγίου Γεωργίου, Παλαιό Κάιρο
C. Parthenis, "Pantocrator", 1909. Church of St George, Old Cairo

Στον ουράνιο θόλο γύρω από τον Παντοκράτορα εικονίζονται εναλλάξ οκτώ ευμεγέθη εξαπτέρυγα σεραφείμ. Τέσσερα στη διάσταση των 2 μ. και άλλα τέσσερα, λίγο μεγαλύτερα, στη διάσταση των 2,5 μ. Τα σεραφειμικά πρόσωπα είναι εξιδανικευμένα, δεν μιμούνται όπως στο καθολικό του Πόρου παιδικά πρόσωπα, και σε γενικές γραμμές δεν διαφέρουν μεταξύ τους στην έκφραση. Ξεχωριστή φροντίδα έδειξε ο Παρθένης και στην υφή των φτερών των αγγέλων, καθώς δεν αποδίδονται σχηματικά όπως στη Μητρόπολη του Πόρου, αλλά με έμφαση στη λεπτομέρεια.

Αξιοπρόσεκτη είναι η απεικόνιση φλόγας επάνω στα κεφάλια των σεραφείμ. Παραπέμπουν ενδεχομένως στην εικόνα της Πεντηκοστής, όπου έτσι εικονίζεται το Άγιο Πνεύμα, με τη μορφή πύρινης γλώσσας πάνω στις κεφαλές των Αποστόλων. Η λεπτομέρεια αυτή είναι σπάνια, ίσως και μοναδική. Στα εξαπτέρυγα ο Παρθένης διαφοροποιείται εντελώς από τον Θείρσιο και τολμά μια προσωπική ζωγραφική σε ένα εξαιρετικά στιλιζαρισμένο είδος.

Ο τρούλος φέρει στη βάση του 16 παράθυρα, στα δε διαστήματα μεταξύ των παραθύρων και σε κυκλική σειρά απεικονίζονται σε φυσικό μέγεθος δεκαέξι προπάτορες και προφήτες: οι Αδάμ, Νώε, Σαμουήλ, Σολομώντας, Ιεζεκιήλ, Ιερεμίας, Ησαΐας, Ζαχαρίας, Ιωάννης ο Προδρόμος, μνήστωρ Ιωσήφ, Προφήτης Ηλίας, Δανιήλ, Ελισσαίος, Δαβίδ, Μωϋσής και Αβραάμ.

Στην περίπτωση των ολόσωμων Προφητών, οι συγγένειες με τις ομόθεμες παραστάσεις του Θείρσιου σε πρώτη ανάγνωση δείχνουν ευανάγνωστες. Ο Παρθένης, με την εξαίρεση των Προφητών Ζαχαρία και Ιωάννη του Προδρόμου, ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις παραστάσεις των προφητών του Βαυαρού δασκάλου στον τρούλο της Σωτήρας του Λυκοδήμου. Διατηρεί τα σχέδια των ολόσωμων αγίων, τα πλούσια ενδύματά τους, τις κινήσεις των χεριών σε στάση ομιλίας, ευλογίας και ευσέβειας και τις χαρακτηριστικές στάσεις του σώματος, με την ελαφρά προβολή του ενός ποδιού. Το περίγραμμα μορφής του προφήτη είναι σχεδόν ίδιο σε όλα τα δείγματα (Σωτήρα, Πόρος, Κάιρο), ωστόσο διαπιστώνουμε μια σοβαρή διαφοροποίηση του Παρθένη στο Κάιρο: είναι η κατάργηση της υλικότητας και η πνευματοποίηση των μορφών: δεν υπάρχουν ερριμμένες σκιές. Παράλληλα, ο Παρθένης προσπαθεί να διατηρήσει την αίσθηση της βυζαντινής αγιομορφίας, με τη χρήση των χρυσών φωτοστεφάνων. Σε αντίθεση με τον Πόρο που αποδίδεται με έναν κύκλο, ο θερμός φωτοστέφανος εδώ τονίζεται περισσότερο επάνω στο ψυχρό γαλάζιο φόντο.

Στις τριγωνικές απολήξεις των τυμπάνων των τόξων εικονίζονται εντός μεταλλίων τρεις και εμμέσως τέσσερις Πατριάρχες Αλεξανδρείας: ο Κύριλλος, ο Μέγας Αθανάσιος, ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων, και ο Κωνσταντινουπόλεως Μέγας Φώτιος [μια παραδήλωση του συγχρόνου του Πατριάρχου Αλεξανδρείας] ενώ στα μετάλλια βλέπουμε τα σύμβολα των τεσσάρων Ευαγγελιστών: ο αετός του Ιωάννου, ο άγγελος του Ματθαίου, ο Λέων του Μάρκου και ο βους του Λουκά.

gels' wings, which are not rendered schematically as in the Poros metropolis, but with emphasis on detail.

Noteworthy is the motif of a flame upon the seraphim heads, possibly alluding to the icon of the Pentecost, in which the Holy Spirit is represented thus, in the form of a tongue of fire above the Apostles' heads. This detail is rare, perhaps even unique. In the six-winged seraphim Parthenis differs completely from Thiersch and dares a personal painting in

an extremely stylized genre.

At the base of the dome are 16 windows and in the intervening spaces (lunettes) are represented, in circular arrangement and life-size, sixteen figures of forefathers and prophets: Adam, Noah, Samuel, Solomon, Ezekiel, Jeremiah, Isaiah, Zechariah, John the Baptist, Joseph the betrothed, Prophet Elijah, Daniel, Elisha, David, Moses and Abraham.

In the case of the prophets, the affinities with the representations of the same subject by Thiersch are readily apparent at first glance. Parthenis follows in general outline the images of them by the Bavarian master in the dome of the Saviour Lykodemou, excepting the prophets Zechariah and St John the Baptist. He keeps the designs of the full-bodied saints, their opulent garments, their hands in gestures of speech, blessing and reverence, and the characteristic poses of the body, with one leg slightly to the fore. The outline of the figure of the prophet is almost the same in all the monuments (Saviour Lykodemou, Poros, Cairo), nonetheless we observe a serious differentiation by Parthenis in Cairo, namely the abolition of the materiality of the figures and their spiritualization: there are no cast shadows. Concurrently, Parthenis tries to keep the sense of Byzantine saintly images, by using gold haloes. In contrast to Poros, where the halo is rendered by a circle, here its glow is emphasized further upon the cold light blue ground.

In the spandrels of the tympana of the arches, three and indirectly four Patriarchs of Alexandria are depicted inside medallions: Cyril, Athanasios the Great, St John Eleemon (the Merciful), and of Constantinople, Photios

Ο Παρθένης, πρώτος από δεξιά, με τον μπερέ και την παλέτα, στο τύμπανο του τρούλου του ναού, Άγιος Γεώργιος Παλαιού Καΐρου 1909
Parthenis, first from right, with beret and palette, in the tympanum of the dome of the church of St George in Old Cairo, 1909

Στην Αίγυπτο συναντούμε συχνά το θέμα των συμβόλων των Ευαγγελιστών στις ψίδες των κοπτικών παρεκκλησιών από τον 6ο έως τον 11ο αι., όπου ο Χριστός περιβάλλεται από δόξα, πίσω από την οποία προβάλλουν τα τέσσερα ζώδια. Στις περισσότερες από αυτές τις παραστάσεις δεν κρατούν Ευαγγέλιο και φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή δεν ταυτίζονται με τους Ευαγγελιστές, αλλά εμφανίζονται με την ιδιότητά τους ως αποκαλυπτικών όντων. Η συχνή παρουσία τους στις χριστιανικές εκκλησίες της Αιγύπτου πιθανόν να οφείλεται στο ότι τα τέσσερα ζώα λατρεύονταν εκεί ως άγιοι και εορτάζονταν στις 4 Νοεμβρίου.

Οι εκκλησιαστικές μορφές αποδίδονται σε απαλούς χρωματικούς τόνους, ιδιαίτερα γνώριμους στην παλέτα του Παρθένη, όπως το γαλάζιο, το λιλά και το πράσινο επάνω σε μαύρο φόντο. Στους τέσσερεις Πατριάρχες, λοιπόν, δεν ισχύει ο γραμμικός χαρακτήρας, που έχουμε στις παραστάσεις των Προφητών. Εκεί ο Παρθένης δεν αισθάνεται εικονογραφικές «δεσμεύσεις» από τη Σωτήρα Λυκοδήμου. Είναι μια φυσική με απαλούς χρωματικούς τόνους ζωγραφική, που αναδεικνύει το προσωπικό εικαστικό ιδίωμα του Παρθένη. Σε «τολμηρό» μαύρο φόντο, όπου προβάλλουν οι μορφές, ο ζωγράφος δεν αισθάνθηκε την ανάγκη να φωτίσει τα φωτοστέφανα. Χρησιμοποιεί ένα μοτίβο για τα πρόσωπα των Ιωάννη, Αθανασίου, Κυρίλλου, ενώ απεικονίζει διαφορετικά τον Φώτιο, που μοιάζει νεότερος σε ηλικία.

Ο ζωγράφος στο πιο ψηλό σημείο του ναού (1909)
The painter at the highest point in the church (1909)

the Great [allusion to his contemporary Patriarch of Alexandria), while in the medallions we see the symbols of the Evangelists: eagle of John, angel of Matthew, lion of Mark and ox of Luke.

The symbols of the Evangelists are encountered frequently in Egypt, in the apses of Coptic chapels from the sixth to the eleventh century, where Christ is surrounded by a mandorla, behind which the four “zodia” project. In most of these representations they do not hold a Gospelbook and it seems that in this case they are not identified with the Evangelists but appear in their status as apocalyptic beings. Their frequent presence in Christian churches of Egypt is perhaps due to the fact that the four animals were venerated as saints there, with feast day 4 November.

The ecclesiastical figures are executed in pastel tones, particularly familiar in Parthenis’ palette, such as light blue, lilac and green upon a black ground. The linear character of the representations of the prophets is not observed in those of the four patriarchs. In these Parthenis does not feel iconographic “commitments” to the works in the Saviour Lykodemou. This is a natural painting in muted tones, which enhances Parthenis’ personal artistic idiom. On the “bold” black ground against which the figures are projected, the painter did not feel the need to illumine the haloes. He uses one motif for the faces of John, Athanasios and Cyril, whereas he depicts differently the face of Photios, who appears younger.

Από το κέντρο της σολέας αντικρίζουμε στον τρούλο του ναού την εργασία του αιγυπτιώτη ζωγράφου. Δεσπόζει η εικόνα του Παντοκράτορα, περικυκλούμενη από οχτώ εξαπτέρυγα σεραφείμ. Στη βάση του χαμηλού τυμπάνου του τρούλου, ανάμεσα στα παράθυρα, εικονίζονται δεκαέξι όρθιοι και μετωπικοί Προφήτες, ενώ στα οχτώ σφαιρικά τρίγωνα, επάνω από τα κορινθιακά κιονόκρανα, διακρίνονται τα σύμβολα των Ευαγγελιστών και οι μορφές τεσσάρων Πατριαρχών.

From the centre of the solea we look up into the dome decorated by the Egyptian painter. Dominant is the image of Christ Pantocrator, encircled by eight six-winged seraphim.

At the base of the low drum of the dome, in the lunettes, are the figures of sixteen Prophets, depicted standing and in frontal pose, while in the eight pendentives, above the Corinthian column capitals, are the symbols of the Evangelists and the figures of four Patriarchs.

Ο Προφήτης Ελισσαίος
Prophet Elisha

Ο Προφήτης Δανιήλ
Prophet Daniel

Ο Προφήτης Δαβίδ
Prophet David

Ο Προφήτης Ησαΐας
Prophet Isaiah

Ο Πατριάρχης Αβραάμ
Patriarch Abraham

Ο Θεόπτης Μωσής
Moses the Theoptes (God-Seeing)

Ο Προφήτης Ηλίας
Prophet Elijah

Ο Προφήτης Ζαχαρίας
Prophet Zechariah

Ο Πρωτοπάτωρ Αδάμ
Protopater Adam

Ο Πατριάρχης Νώε
Patriarch Noah

Ο Μνήστωρ Ιωσήφ
Joseph the Betrothed

Ο Προφήτης Σαμουήλ
Prophet Samuel

Ο Προφήτης Σολομών
Prophet Solomon

Ο Προφήτης Ιεζεκιήλ
Prophet Ezekiel

Ο Ιωάννης ο Προδρομος
John the Baptist

Ο Προφήτης Ιερεμίας
Prophet Jeremiah

«ο Αετός του Ιωάννου», «ο Βους του Λουκά» τοιχογραφίες, σφαιρικά τρίγωνα στον τρούλο, 1909
 “the Eagle of John”, “the Ox of Luke”, wall-paintings in pendentives of the dome, 1909

«ο Λέων του Μάρκου», «ο Άγγελος του Ματθαίου» τοιχογραφίες, σφαιρικά τρίγωνα στον τρούλο, 1909
 “the lion of Mark”, “the Angel of Matthew”, wall-paintings in pendentives of the dome, 1909

«ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Κύριλλος», «ο Μέγας Φώτιος» τοιχογραφίες, σφαιρικά τρίγωνα στον τρούλο, 1909
 "Patriarch of Alexandria Kyrillos, "Photios the Great", wall-paintings in pendentives of the dome, 1909

«ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Ιωάννης ο Ελεήμων», «ο Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας Αθανάσιος» τοιχογραφίες, σφαιρικά τρίγωνα στον τρούλο, 1909
 "Patriarch of Alexandria John the Eleemon (Merciful)", "Archbishop of Alexandria Athanasios", wall-paintings in pendentives of the dome, 1909

Η Ωραία Πύλη στο ναό / The royal doors in the church.

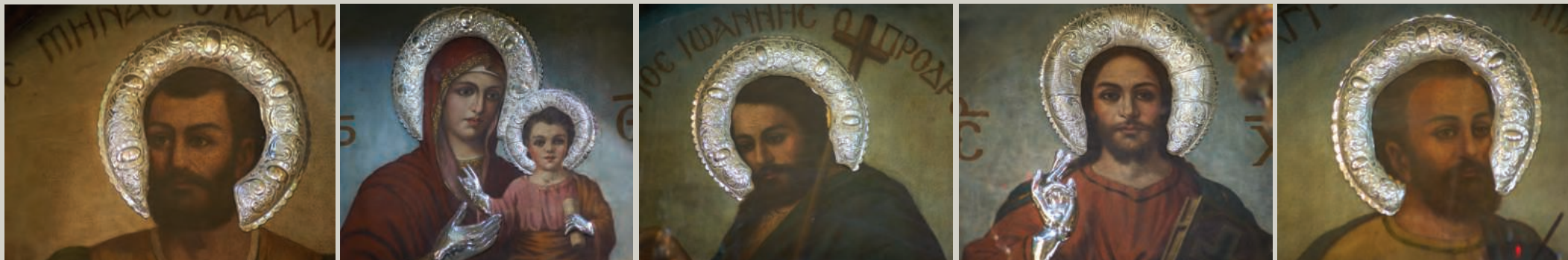

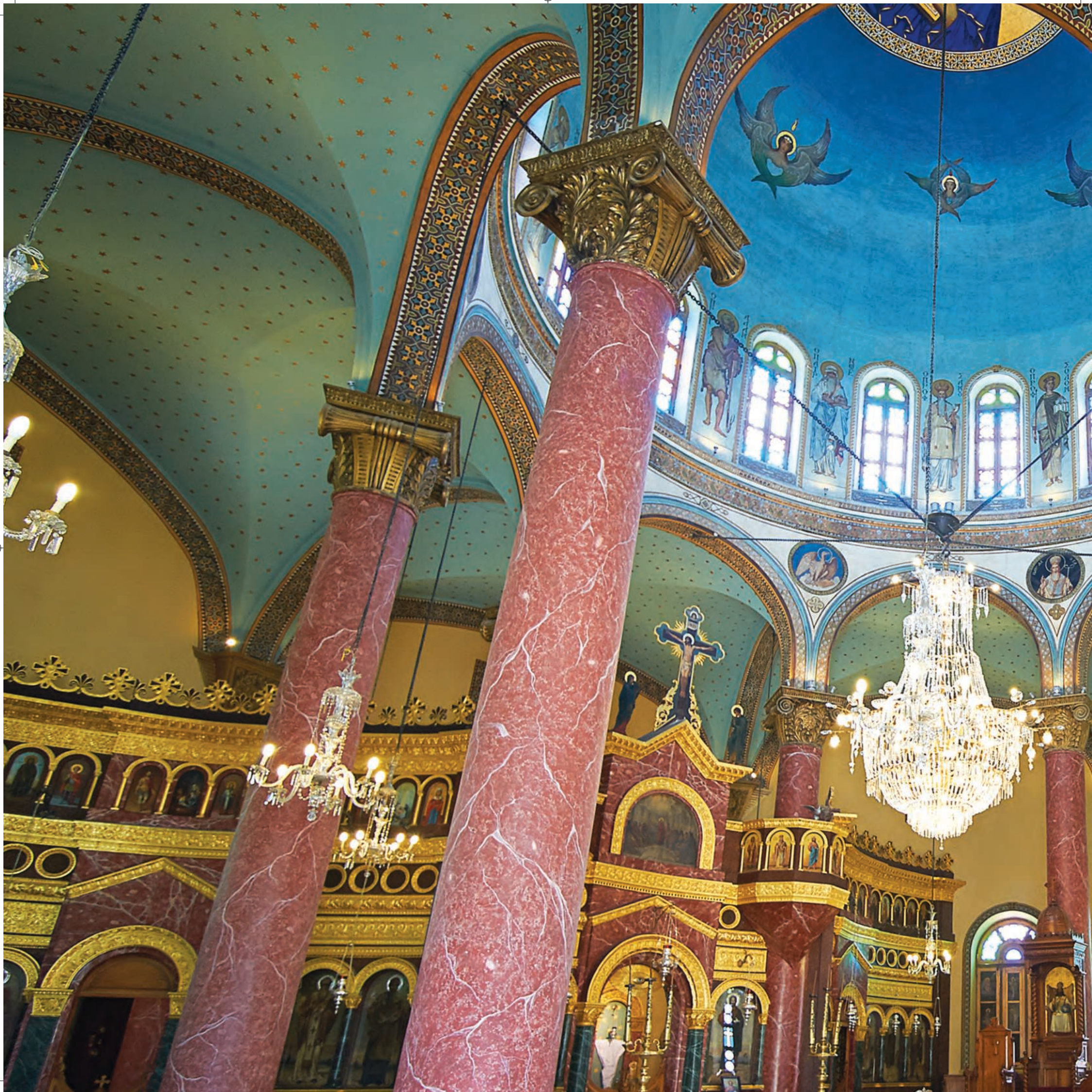

Μέσα στο Ιερό, ο ναός του Αγίου Γεωργίου σε μικρογραφία
Inside the sanctuary, the church of St George in miniature

Στο κτιστό προσκυνητάριο, όπου είναι τοποθετημένη η εικόνα του Αγίου Γεωργίου με το αργυρό πάμφυλλο, πραγματοποιήθηκε η επιχρυσώση του ανάγλυφου διακόσμου

On the built proskynetarion (icon-stand), where the icon of St George with its silver revetment is place, the relief decoration was gilded

Εργασίες συντήρησης του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο Conservation Works in the Holy Church of Saint George in Old Cairo

Νικόλαος Μίνως

Συντηρητής Αρχαιοτήτων, Επίτιμος Προϊστάμενος της Διεύθυνσης
Συντήρησης Αρχαίων και Νεοτέρων Μνημείων
του Υπουργείου Πολιτισμού

Nikolaos Minos

Conservator of Antiquities, Honorary Head of the Directorate
of Conservation of Ancient and Modern monuments
of the Hellenic Ministry of Culture

Εισαγωγή

Ο ιερός ναός του Αγίου Γεωργίου, της ομώνυμης ιεράς Μονής, βρίσκεται στο Παλαιό Κάιρο. Πρόκειται για ναό κυκλοτερούς ρυθμού (ροτόντα) που εδράζεται επί τριώροφου ρωμαϊκού πύργου, στη θέση παλαιότερου ναού ο οποίος καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1904. Οι εργασίες ανέγερσης του ναού, υπό του αρχιτέκτονα Νικολάου Καΐρη, διήρκησαν από το 1905 έως το 1909.

Στο πλαίσιο του έργου «Αναστήλωση του Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου στο Κάιρο και του υποκείμενου πύργου» που πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία του Μακαριωτάτου Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής Θεόδωρου του Β' και αποκλειστική χορηγία Αθανασίου και Μαρίνας Μαρτίνου, με project manager την Penelis Consulting Engineers SA και ανάδοχο την αιγυπτιακή εταιρεία Arab Contractors εκτελέστηκαν και εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, της ανάγλυφης παράστασης του Αγίου Γεωργίου, του τέμπλου, της προσκυνηματικής εικόνας και του προσκυνηταρίου του ναού καθώς και των παρεκκλησίων των Αγίων Θεοδώρων, των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και των Αγίων Γαβριήλ και Κερμηδόλη στο εσωτερικό του ρωμαϊκού πύργου.

Οι εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν από ομάδα ειδικευμένων συντηρητών, της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού της Ελλάδας, σε διαδοχικές μεταβάσεις από το 2012 μέχρι το 2015. Οι επεμβάσεις έγιναν με τη σύμφωνη γνώμη του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και την έγκριση του Υπουργείου Αρχαιοτήτων της Αιγύπτου.

Introduction

The church of St George, of the holy monastery of the same name, is located in Old Cairo. Of circular plan (rotunda), it is founded on top of a three-storey Roman tower on the site of an earlier church which was destroyed by fire in 1904. It was built to plans by the architect Nikolaos Kairis, between 1905 until 1909.

In the framework of the project for the “Restoration of the Holy Church of St George in Cairo and the underlying tower”, which was implemented on the initiative of the Most Blessed Pope and Patriarch of Alexandria and All Africa Theodoros II, and with the exclusive sponsorship of Athanasios and Marina Martinos, with project manager Penelis Consulting Engineers SA and contractor the Egyptian company Arab Contractors, conservation work was carried out on the wall-paintings, the relief representation of St George, the iconostasis, the *proskynesis* icon and the icon stand of the church, as well as of the *parekklesia* of the Sts Theodore, the Forty Holy Martyrs, and Sts Gabriel and Kermedole in the interior of the Roman tower.

The conservation works were carried out by a team of specialist conservators of the Directorate of Conservation of Ancient and Modern Monuments of the Hellenic Ministry of Culture, on successive missions from 2012 to 2015. The interventions were made with the assent of the Patriarchate of Alexandria and the approval of the Ministry of Antiquities of Egypt.

Οι τοιχογραφίες του Κωνσταντίνου Παρθένη στον τρούλλο του ναού.

«Δουλεύω στην εκκλησία, σε ύψος 23 μέτρα, ακριβώς στο πιο ψηλό σημείο», «[...] Τώρα δουλεύω τον Παντοκράτορα, τον ίδιο που έκανα και στον Πόρο, και σου έστειλα σε φωτογραφία. Αυτή τη φορά επειδή η εκκλησία είναι πολύ μεγάλη, ο Παντοκράτορας έχει διάμετρο 5 μέτρα...», γράφει στην Ιουλία Βαλσαμάκη ο Κωνσταντίνος Παρθένης έχοντας επιστρέψει στην γενέτειρά του, όταν του ανατέθηκε η τοιχογράφηση του τρούλλου του Αγίου Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο. [Επιστολή Παρθένη 6.6.1908]

Σχεδόν εκατό χρόνια μετά, τον Σεπτέμβριο του 2012, ύστερα από αίτημα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και εντολή της Γενικής Γραμματέως του ΥΠΠΟ κ. Λίνας Μενδώνη πραγματοποιείται η πρώτη αυτοψία στον Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου στο Παλαιό Κάιρο από κλιμάκιο της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων προκειμένου να εκτιμηθούν οι ανάγκες συντήρησης και οι απαιτούμενες επεμβάσεις για την αποκατάσταση των τοιχογραφιών του Κωνσταντίνου Παρθένη.

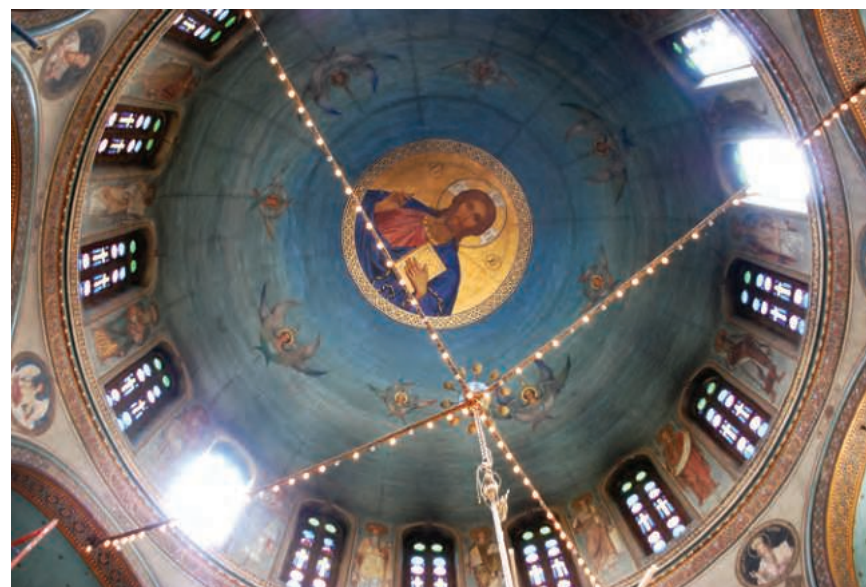
Η πρώτη αυτοψία και λόγω του ότι δεν είχαν τοποθετηθεί ακόμα ικριώματα στο εσωτερικό περιορίστηκε σε μακροσκοπική εξέταση και φωτογραφική τεκμηρίωση από το ύψος του δαπέδου στο κέντρο του μνημείου από όπου είναι ορατός ο επιβλητικός τρούλλος της Ροτόντας του ναού.

Η μορφή του Παντοκράτορα δεσπόζει στο κέντρο του τρούλλου σε μετάλλιο με διακοσμητική ταινία σε γαλάζιο ουρανό, πλαισιωμένος περιμετρικά από αγγέλους. Στο τύμπανο του τρούλλου, ανάμεσα στα παράθυρα ιστορούνται οι μορφές 12 προφητών, ολόσωμες, μετωπικές σε μνημειακές διαστάσεις. Στα σφαιρικά τρίγωνα και κάτω από περιμετρική περίτεχνη ανάγλυφη διακοσμητική ζώνη εικονίζονται σε μετάλλια τα σύμβολα των τεσσάρων ευαγγελιστών και οι Πατριάρχες Φώτιος, Κύριλλος, ο Ιωάννης ο Ελεήμων και ο Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας Αθανάσιος.

Κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης προσέγγισης παρατηρήθηκαν στη ζωγραφική επιφάνεια των τοιχογραφιών ρωγμές σε μεγάλη έκταση που προέρχονται από το υπόστρωμα και πιθανόν από την τοιχοποιία του τρούλου, καθώς και στρώμα αιθάλης και λοιπών επικαθήσεων.

Μετά τις εκτιμήσεις αυτές και λαμβάνοντας υπόψη τη μοναδικότητα του μνημείου και την ιδιαίτερη σημασία του τοιχογραφικού διακόσμου του Κωνσταντίνου Παρθένη, καθώς και τα ειδικά προβλήματα που ενδεχομένως να προέκυπταν κατά την εφαρμογή επεμβάσεων συντήρησης, προτάθηκε η εκ νέου επίσκεψη στο μνημείο, μετά την τοποθέτηση ικριωμάτων και την εξασφάλιση της δυνατότητας εκ του πλησίον πρόσβασης για την αναλυτική καταγραφή των αναγκών συντήρησης των τοιχογραφιών.

Ένα έργο ζωγραφικής αρχίζει να φθίρεται σχεδόν αμέσως μετά την ολοκλήρωσή του. Λίγες μέρες ή μήνες είναι η μόνη χρονική περίοδος που η κατάσταση του θεωρείται τέλεια. Ο βαθμός αλλοίωσης του εξαρτάται άμεσα από την ένταση των συνθηκών του περιβάλλοντος του και

Ο τρούλλος πριν τη συντήρηση / The dome before conservation works

The wall-paintings by Constantinos Parthenis in the dome of the church

"I am working in the church at a height of 23 metres, exactly at the highest point [...] Now I am working on the Pantocrator, the same one as I painted in Poros, and of which I have sent you a photograph. This time, because the church is very large, the Pantocrator is 5 metres in diameter...", Constantinos Parthenis wrote to Julia Valsamaki, on returning to his birthplace after receiving the commission to execute the wall-paintings in the dome of St George in Old Cairo [Letter from Parthenis, 6.6.1908]

Almost one hundred years later, in September 2012, at the request of the Patriarchate of Alexandria and on the order of the Secretary General of the Hellenic Ministry of Culture Lina Mendoni, the first *in-situ* inspection was conducted in the church of St George in Old Cairo, by a team of the Directorate of Conservation of Ancient and Modern Monuments, in order to assess the conservation requirements and the necessary interventions for the restoration of the wall-paintings by Constantinos Parthenis. Given that scaffolding had not yet been installed in the church interior, this first autopsy was limited to macroscopic examination and photographic documentation from floor level at the centre of the monument, from where the imposing dome of the rotunda is visible.

Dominating the centre of the dome is the figure of Christ Pantocrator in a medallion with decorative band, against a blue heaven and encircled by angels. In the lunettes between the windows in the tympanum of the dome are the figures of 12 prophets, full-bodied, in frontal pose and monumental scale. In the pendentives and below an intricate decorative zone in relief, depicted in medallions are the symbols of the four Evangelists and the patriarchs Photios, Cyrill, John Eleemon (the Merciful) and the Archbishop of Alexandria Athanasios.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών / Conservation works in progress on the wall-paintings

της επίδρασης αυτών στα υλικά κατασκευής του. Πριν την εφαρμογή οποιωνδήποτε επεμβάσεων συντήρησης είναι απαραίτητο να προηγηθεί λεπτομερής προκαταρκτική εξέταση για την καταγραφή της έκτασης και την ερμηνεία των αιτιών φθοράς.

Στοχεύοντας στην εξασφάλιση των καλύτερων δυνατών συμπερασμάτων για την κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών, πραγματοποιήθηκε στις αρχές Δεκεμβρίου του ίδιου έτους και αφού είχαν αναπτυχθεί στο μνημείο τα απαραίτητα ικρίσματα εκ νέου μετάβαση ομάδας ειδικευμένων συντηρητών από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού με τον αναγκαίο εξοπλισμό οργάνων και συσκευών για την εξέταση των τοιχογραφιών.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του κλιμακίου έγιναν σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση, καταγραφή και μετρήσεις υγρασίας και θερμοκρασίας της επιφάνειας των τοιχογραφιών και εγκατάσταση δικτύου οργάνων μέτρησης της υγρασίας του εσωτερικού χώρου του μνημείου. Επίσης, πραγματοποιήθηκε φωτογράφιση στο υπέρυθρο και υπεριώδες φάσμα για τη διερεύνηση κατωτέρων στρωμάτων της ζωγραφικής.

Στο πλαίσιο της προκαταρκτικής εξέτασης και με σκοπό την κατανόηση της τεχνολογίας κατασκευής των τοιχογραφιών χρησιμοποιήθηκε μη καταστρεπτική τεχνική φασματοσκοπίας για την ταυτοποίηση των χρωστικών.

Οι κυριότερες αλλοιώσεις που διαπιστώθηκαν στον τοιχογραφικό διάκοσμο του τρούλου του ναού του Αγίου Γεωργίου ήταν ρωγμές του κονιάματος που διατρέχουν τον τρούλο από την κορυφή του, ακτινωτά, μέχρι το ύψος των παραθύρων και οφείλονται στην ύπαρξη μεταλλικής ενίσχυσης της τοιχοποιίας του. Μερική ή ολική απώλεια κονιάματος

In this first inspection, cracks were observed over a wide area of the paint surface, arising from the priming and possibly from the masonry of the dome, as well as a layer of soot and other incrustations.

After these assessments and taking into account the uniqueness of the monument and the especial importance of the mural decoration by Constantinos Parthenis, as well as the particular problems that might arise in the course of implementing conservation interventions, a new visit to the monument was proposed, after the installation of scaffolding, so securing the possibility of close access to the wall-paintings, in order to record analytically their conservation needs.

A painted work begins to deteriorate almost immediately after its completion. Its state is considered perfect for only a few days or months. The degree of its deterioration depends directly on its environmental conditions and their effect on the materials of which it is made. Any conservation intervention must be preceded by a detailed preliminary examination, in order to record the extent and the suspected causes of the deterioration.

With the aim of ensuring the best possible conclusions on the state of preservation of the wall-paintings in the church of St George, in early December 2012, and after the necessary scaffolding had been installed in its interior, a team of specialist conservators of the Directorate of Conservation of Ancient and Modern Monuments of the Hellenic Ministry of Culture returned with the necessary equipment and instruments for examining them.

During the team's stay, measured drawings and photographs of the wall-paintings were taken, the humidity and temperature of their surface was measured and recorded, and instruments for measuring humidity in the church interior were installed. Furthermore, infrared and ultraviolet photography was carried out, in order to investigate underlying layers of the painting.

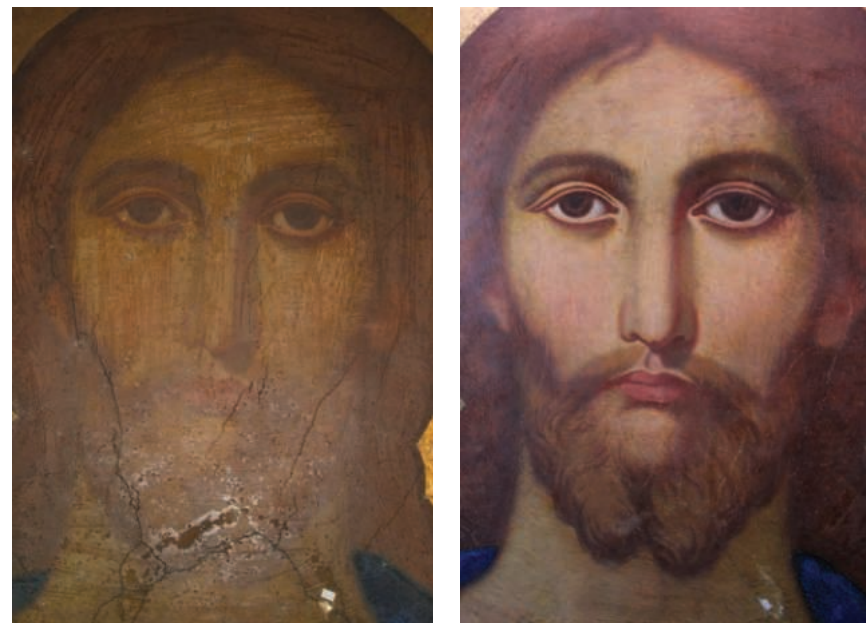
και χρωματικού στρώματος παρατηρήθηκε σε περιορισμένη έκταση κατά περιοχές. Έντονη αποκόλληση ζωγραφικού στρώματος διαπιστώθηκε σε πολλά σημεία στις μορφές των Προφητών, που οφείλεται στην είσοδο υγρασίας από τα παράθυρα του τυμπάνου. Ολόκληρη η επιφάνεια του τοιχογραφικού διακόσμου καλύπτεται από παχύ στρώμα επικαθήσεων, αιθάλης, σκόνης και άλλων ρύπων της ατμόσφαιρας. Επιπροσθέτως η ζωγραφική επιφάνεια του τρούλλου μέχρι το ύψος της ζώνης των Προφητών είναι εμφανές ότι έχει επιχριστεί στο παρελθόν με κάποιο προστατευτικό υλικό. Η επίχριση διακρίνεται αδέξια εφαρμοσμένη, έχει συρρικνωθεί, είναι λιπαρή και κολλώδης διευκολύνοντας τη συσσώρευση σκόνης και ρύπων στην επιφάνεια των τοιχογραφιών.

Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής των παραπάνω διαγνωστικών μεθόδων και της καταγραφής της παθολογίας των τοιχογραφιών πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία με την ομάδα των αιγυπτίων συντηρητών της Arab Contractors, οι πρώτες δοκιμές εκτέλεσης εργασιών καθαρισμού και στερέωσης της ζωγραφικής επιφάνειας σε επιλεγμένα σημεία και ετέθησαν οι προδιαγραφές για την επιλογή των μεθόδων και των υλικών συντήρησης που θα εφαρμοστούν. Επίσης, λήφθηκαν δείγματα από το κονίαμα του υποστρώματος, από το χρυσό της διακοσμητικής ταινίας, από το γαλάζιο φόντο και από το υλικό της νεότερης επίχρισης προκειμένου να δοθούν για εξέταση στην Ελλάδα.

Τα αποτελέσματα των εξετάσεων και των δοκιμών, καθώς και το υλικό που συλλέχθηκε από την προκαταρκτική εξέταση επεξεργάστηκαν από την ομάδα των συντηρητών της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων στην Αθήνα και μαζί με τα ιστορικά στοιχεία και την φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση συμπεριλήφθηκαν στο τεύχος μελέτης που εκπονήθηκε για το έργο. Τα συμπεράσματα της μελέτης αξιολογήθηκαν συγκριτικά με τη μελέτη που εκπόνησε η ίδια ομάδα για τη συντήρηση των τοιχογραφιών στον τρούλλο του ναού του Αγ. Γεωργίου στον Πόρο, έργο, επίσης, του Κωνσταντίνου Παρθένη, κατά το έτος 1907.

Εκτός από τις τεχνοτροπικές ομοιότητες στην απόδοση των μορφών του Παντοκράτορος και των Προφητών, αν και σε διαφορετική κλίμακα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα των αναλύσεων των χρωστικών και του συνδετικού υλικού που όπως διαπιστώθηκε έχουν κοινά χαρακτηριστικά.

Τα συμπεράσματα αυτών των μελετών, καθώς και παραδείγματα από τη μελέτη ανάλογων έργων στην Ελλάδα, παρουσιάστηκαν από την ομάδα των συντηρητών της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων κατά τη μετάβαση που πραγματοποιήθηκε στο Κάιρο, τον Ιανουάριο του 2013. Η παρουσίαση πραγματοποιήθηκε σε αίθουσα συσκέψεων της Arab Contractors και την παρακολούθησαν οι επιβλέποντες και το συνεργείο των αιγυπτίων συντηρητών. Στη συζήτηση που ακολούθησε επισημάνθηκαν τα χαρακτηριστικά της τεχνικής κατασκευής των τοιχογραφιών, η κακή κατάσταση διατήρησης, η αστάθεια σε πολλές περιοχές του ζωγραφικού στρώματος και η έκταση της αλλοίωσης της επιφάνειας του από την επικάθηση ρύπων, καθώς και

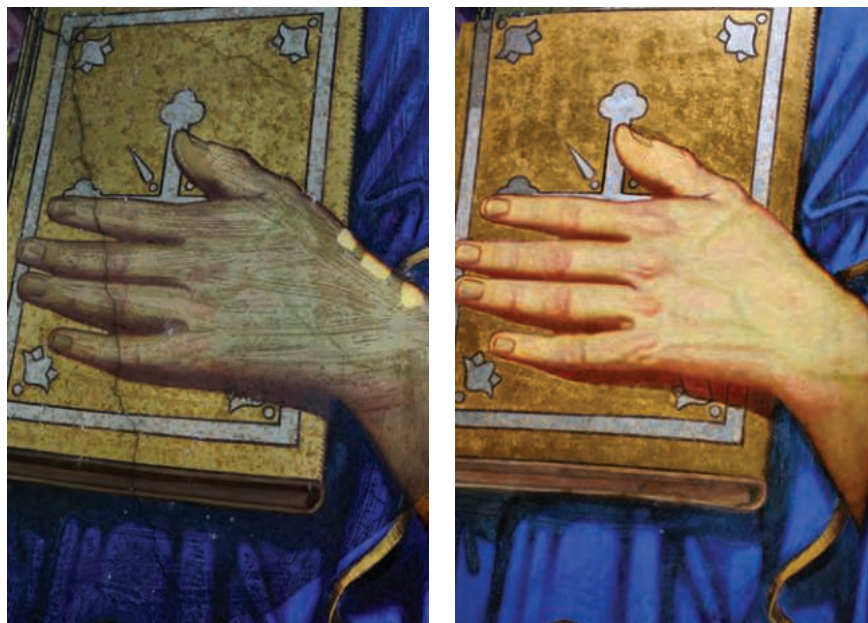
Λεπτομέρεια πριν και μετά τη συντήρηση
Detail before and after conservation

As part of the preliminary examination and in order to understand the technology of the construction of the wall-paintings, the non-destructive technique of spectroscopy was employed to identify the pigments.

The main damage noted in the painted decoration of the church of St George was cracking of the plaster all over the dome, from its apex radially down to the level of the windows, which is due to the presence of metal reinforcement of its masonry. Partial or total loss of plaster and painting layer was observed locally over small areas. Detachment of the painting layer was ascertained at several points on the figures of the prophets, which was due to the seeping of moisture through the windows of the tympanum. The entire surface of the wall-paintings was covered by a thick layer of incrustations, soot, dust and other atmospheric pollutants. In addition, it became clear that the painting surface of the dome, to the height of the zone of the prophets, had been coated with some protective material in the past. This coat, which had shrunk, had been clumsily applied. It was greasy and sticky in texture, and attracted dust and pollutants on the surface of the wall-paintings.

In the course of applying the aforesaid diagnostic methods and recording the pathology of the wall-paintings, the first trials of cleaning and consolidating the painting surface were made at selected points, in collaboration with the team of Egyptian conservators of Arab Contractors, and the specifications for the conservation methods and materials to be applied were reached. Samples were taken of the plaster of the priming layer, of the gold of the decorative band, of the blue ground and of the material of the later coating, in order to be analysed in Greece.

The results of the examinations and the trial tasks, as well as the material collected from the preliminary examination, were processed in Athens by

Λεπτομέρεια πριν και μετά τη συντήρηση
Detail before and after conservation

η μεθοδολογία και τα υλικά που προτείνονται να εφαρμοστούν για την αποκατάστασή τους και πραγματοποιήθηκαν επιδείξεις εφαρμογής στερεώσεων και καθαρισμού σε συνεργασία με τους αιγύπτιους συντηρητές για την παροχή κατευθύνσεων και οδηγιών για τα στάδια και την έκταση των επεμβάσεων.

Στο διάστημα που ακολουθεί οι εργασίες συντήρησης εκτελούνται από το συνεργείο της Arab Contractors, ύστερα από προ-συνεννόηση σε ότι αφορά τις περιοχές επέμβασης, η οποία επικαιροποιείται ανάλογα με τα αποτελέσματα σε κάθε νέα μας αποστολή.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην παράσταση του Παντοκράτορος στον τρούλλο. Οι εργασίες καθαρισμού, αφαίρεσης ρύπων και του νεότερου επιχρίσματος, που όπως διαπιστώθηκε από τις αναλύσεις επρόκειτο για κερι μέλισσας, πραγματοποιήθηκαν κάτω από τη συνεχή παρουσία και επίβλεψη του κλιμακίου μας.

Στο πρόσωπο του Χριστού, στα χέρια και στο ευαγγέλιο, στο κόκκινο ιμάτιο και στο μπλε χιτώνα όπου διαπιστώθηκε ιδιαίτερη ευαισθησία των χρωστικών, οι εργασίες εκτελέστηκαν από συντηρητές του κλιμακίου μας, με ιδιαίτερη μέριμνα για την ασφαλή αποκάλυψη των λεπτομερειών της τεχνικής της ζωγραφικής του Κωνσταντίνου Παρθένου.

Στη Ζώνη των Προφητών πριν τον καθαρισμό προηγήθηκε στερέωση των αποκολλημένων περιοχών του ζωγραφικού στρώματος προκειμένου να διασφαλιστεί η μη περαιτέρω απώλεια επιφάνειας ενώ για τα σημεία των απωλειών προτάθηκε η χρησιμοποίηση ακρυλικών χρωμάτων και πραγματοποιήθηκαν σχετικές επιδείξεις εφαρμογής ώστε το αποτέλεσμα των συμπληρώσεων να είναι διακριτό από την αυθεντική επιφάνεια της ζωγραφικής. Η ίδια μεθοδολογία ακολουθήθηκε και στη συντήρηση της ανάγλυφης διακοσμητικής ζώνης, καθώς και στα

the team of conservators of the Directorate of Conservation of Ancient and Modern Monuments, and together with the historical data and the photographic and graphic documentation were included in the study file prepared for the project. The results of the study were evaluated comparatively with the study prepared by the same team for the conservation of the wall-paintings in the dome of the church of St George on the Greek island of Poros, also works by Constantinos Parthenis, executed in 1907.

Apart from the stylistic similarities in the rendering of the figures of the Pantocrator and the prophets, although in different scale, particularly interesting were the results of the analyses of the pigments and the binder, which were found to have common characteristics.

The conclusions of these studies, as well as examples from the study of analogous works in Greece, were presented by the team of conservators of the Directorate of Conservation of Ancient and Modern Monuments on their visit to Cairo in January 2013. The presentation took place in a conference room of Arab Contractors and was attended by the supervisors and the team of Egyptian conservators. In the ensuing discussion, the technical characteristics of the wall-paintings were noted, as well as the poor state of preservation, the instability of the painting layer in many areas and the extent of the deterioration of its surface due to incrustation of pollutants. The methodology and the materials proposed for application for their restoration were deliberated upon, and demonstrations of consolidation and cleaning were made in collaboration with Egyptian conservators, to provide directions and guidelines for the stages and the scope of the interventions.

During the following period, the conservation works were carried out by the team from Arab Contractors, after prior agreement with regard to the areas of intervention, which was updated in accordance with the results at every new mission of the Greek team of conservators.

Particular emphasis was placed on the representation of the Pantocrator in the dome. The tasks of cleaning, removing pollutants and the later coating, which analyses showed was of beeswax, were carried out under the constant supervision of our team.

On the face of Christ, the hands and the Gospelbook, on the red himation and the blue chiton, where particular sensitivity of the pigments was observed, the tasks were carried out by conservators of our team, with especial care to reveal safely the details of Constantinos Parthenis' painting technique.

In the zone of the prophets, cleaning was preceded by consolidation of the detached areas of the painting layer, in order to prevent further loss of the surface, while at the points of the losses the use of acrylic paints was proposed and related demonstrations of application were made, so that the result of the completions is distinct from the authentic painting surface. The same methodology was followed also in the conservation of the relief decorative zone, as well as on the medallions of the Evangelists and the patriarchs. After completion of the works of consolidation, cleaning and aesthetic restoration of the ensemble of wall-paintings, a final protection of

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης
Conservation works in progress

μετάλλια των Ευαγγελιστών και των Πατριαρχών. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης, καθαρισμού και αισθητικής αποκατάστασης του συνόλου των τοιχογραφιών, προτάθηκε η εφαρμογή τελικής προστασίας της επιφάνειας τους με ψεκασμό διαλύματος κατάλληλης ακρυλικής ρητίνης.

Η Ανάγλυφη Παράσταση του Αγίου Γεωργίου

Παράλληλα με την εκτέλεση των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών του Κωνσταντίνου Παρθένου εξετάστηκαν από το κλιμάκιο μας οι ανάγκες συντήρησης της ανάγλυφης παράστασης του Αγίου Γεωργίου.

Πρόκειται για ανάγλυφο με ολόγλυφες λεπτομέρειες κατασκευασμένο από γύψο, διαστάσεων 3,10 μέτρα ύψους επί 1,60 μέτρα πλάτους, που απεικονίζει τον Άγιο Γεώργιο, έφιππο, να φονεύει το δράκο με δόρυ.

Βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του ναού, στο τέλος της κεντρικής κλίμακας που οδηγεί στην είσοδο, ένθετο σε λίθινη αρχιτεκτονική κατασκευή με αέτωμα που παραπέμπει σε ναόσχημο πρόπυλο δωρικού ρυθμού.

Προφανώς κατασκευάστηκε την περίοδο 1943 - 48 που έγινε και η προσθήκη της κλίμακας που οδηγεί στο ναό υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ι. Νικολαΐδη.

Κατά την εξέταση και διερεύνηση της επιφάνειας του διαπιστώθηκε η ύπαρξη επάλληλων νεότερων επικαλυπτικών στρωμάτων από ασβεστόχρυσμα και πλαστικά χρώματα, ενώ σε αρκετά σημεία σώζονται ίχνη χρωματισμού της επιφάνειας. Ίχνη επιχρυσώσης διαπιστώθηκαν στο μεταλλικό δόρυ. Οι ενδείξεις αυτές μας οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι το ανάγλυφο ήταν αρχικά πολύχρωμο.

Το ανάγλυφο πριν και μετά τη συντήρηση
The relief before and after conservation

their surface by spraying with a dilution of appropriate acrylic resin was proposed.

The relief representation of St George

Alongside the execution of the conservation works on the wall-paintings by Constantinos Parthenis, our team examined the conservation needs of the relief representation of St George.

This is a plaster relief with details in the round, measuring 3.10 x 1.60 m., depicting St George on horseback and slaying the dragon with a spear.

It is situated on the north side of the church, at the end of the central staircase leading to the entrance, set in a stone architectural construction with pediment, which refers to a temple-shaped propylon in the Doric order.

Presumably it was sculpted in the period 1943-1948, when the staircase leading to the church was added, under the supervision of architect Ioannis Nikolaidis.

The examination and investigation of the surface revealed the existence of later coatings of whitewash and plastic paints, while at several points traces of coloration of the surface survive. Traces of gilding were ascertained on the metal spear. These indications led us to the conclusion that the relief was initially polychrome.

The stages of the interventions included the removal of the layers of coatings and the later pigments, consolidation of the surface and filling in of the losses.

With the completion of the cleaning it became possible to see the original image of the coloration of the relief. The artist had used shades of black and earth pigments to emphasize the figure of the dragon and to shadow the

Τα στάδια των επεμβάσεων συμπεριέλαβαν την απομάκρυνση των επικαλυπτικών στρώματων και των νεότερων χρωστικών, στερέωση της επιφάνειας και συμπλήρωση των απωλειών.

Με την ολοκλήρωση του καθαρισμού κατέστη δυνατή η αρχική εικόνα του χρωματισμού του αναγλύφου. Αποχρώσεις μαύρου και γαιωδών χρωμάτων είχαν χρησιμοποιηθεί από τον καλλιτέχνη για να τονίσουν τη μορφή του δράκου και να σκιάσουν την παράσταση από δυσμάς, ενώ το άλογο και η μορφή του Αγίου αποδιδόταν με αποχρώσεις ώχρας και λευκού.

Μετά την κατάλληλη προετοιμασία της επιφάνειας πραγματοποιήθηκε η αισθητική αποκατάσταση με την εφαρμογή αραιού διαλύματος χρωστικών σε επάλληλα στρώματα διατηρώντας όπου ήταν δυνατό το σωζόμενο αρχικό χρωματισμό.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκαν χαράγματα, ονόματα και επιγραφές σε αραβική γραφή στο κατώτερο τμήμα του λαιμού του δράκου, σημείο σχετικά εύκολα προσβάσιμο στον επισκέπτη προσκυνητή. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκάλεσε ο εντοπισμός στο εσωτερικό του στόματος του δράκου γραπτού σημειώματος, επίσης στην αραβική.

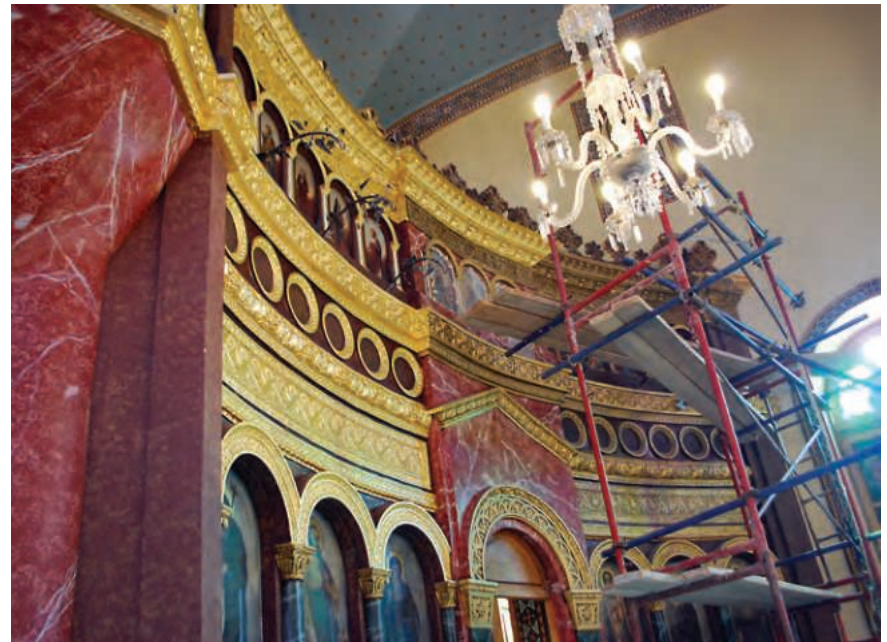
Πρόκειται για το γράμμα ενός Αιγύπτιου μαθητή, με το όνομα Φάραγκ Γουάντια Αμπ Ελ Σαϊέτ, ο οποίος επικαλείται τη βοήθεια του Αγίου Γεωργίου ώστε να πετύχει στις εξετάσεις. Με ιδιαίτερο σεβασμό και ευαισθησία αναφέρεται στους γονείς του και παρακαλεί τον Άγιο Γεώργιο να σταθεί δίπλα του δηλώνοντας ακόμα και τον αριθμό της θέσης του. Το χειρόγραφο συντηρήθηκε και εκτίθεται σε χώρο της Ιεράς Μονής.

Παρά τις προσπάθειες δε κατέστη δυνατό μέχρι και τη στιγμή της συγγραφής αυτού του κειμένου να εντοπιστεί το όνομα του καλλιτέχνη του προπλάσματος του αναγλύφου, που αποδίδεται με εξαιρετικά στοιχεία κλασικίζουσας και αναγεννησιακής πλαστικής. Η εκμάγευση του αντιγράφου πολύ πιθανόν να πραγματοποιήθηκε στην κοντινή περιοχή El-Fustat, περιοχή με παράδοση σε ανάλογα εργαστήρια γυψοτεχνίας, κάποια από τα οποία λειτουργούν ακόμα.

Το τέμπλο, το κτιστό προσκυνητάρι και η εικόνα του Αγίου Γεωργίου.

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης του κτιστού τέμπλου από το συνεργείο των αιγυπτίων συντηρητών κρίθηκε αναγκαίο να πραγματοποιηθεί η επιχρύσωση του ανάγλυφου διακόσμου καθώς και η αισθητική αποκατάσταση και προστασία της επιφάνειάς του.

Εργασίες καθαρισμού και αποκατάστασης της αυθεντικής επιφάνειας του ζωγραφικού και ανάγλυφου διακόσμου πραγματοποιήθηκαν και στο κτιστό προσκυνητάρι. Κατά τη διάρκεια των εργασιών κάτω από αλλεπάλληλα στρώματα νεότερων επεμβάσεων αποκαλύφθηκε στη βάση του τρούλλου επιγραφή του δωρητή “ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ Θ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΕΚ ΛΑΒΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ ΑΠΚΣ’ (1926) και σε πεσό, του δημιουργού “ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΕΚΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΟΥ Π.Α. ΑΡΑΘΥΜΟΥ ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΔΕ ΥΠΟ ΚΟΡΑΛΙΑΣ Π. ΑΡΑΘΥΜΟΥ”.

Το τέμπλο του ναού κατά τη διάρκεια των εργασιών επιχρύσωσης
Gilding works in progress on the iconostasis of the church

representation from the west, while the horse and the figure of the saint had been rendered in shades of ochre and white.

After the appropriate preparation of the surface, the aesthetic restoration was carried out by applying a weak dilution of pigments in successive layers, preserving wherever possible the surviving original coloration.

In the course of the works, incisions, names and inscriptions in Arabic script were identified on the lower part of the dragon's neck, a point relatively easily accessible to the visiting pilgrim. Particularly interesting was the finding, inside the dragon's mouth, of a note, also in Arabic.

This is the letter from an Egyptian schoolboy, by the name of Farag Wadia Ab El Saiet, who seeks the assistance of St George to pass the examinations. With particular respect and sensitivity, he refers to his parents and invokes St George to stand by him, declaring even the number of his place. The manuscript was conserved and is exhibited in the premises of the Holy Monastery.

Despite our efforts, it has not been possible to find the name of the artist who created the model of the relief, which is rendered with superb traits of Classicizing and Renaissance sculpture. The cast was very likely made in the nearby neighbourhood of El-Fustat, where traditionally there were workshops producing analogous plaster-casts, some of which still operate.

The iconostasis, the built icon-stand and the icon of St George

After the team of Egyptian conservators completed conservation works on the built iconostasis, it was decided necessary to gild the relief decoration, as well as to proceed to the aesthetic restoration and protection of its surface.

The authentic surface of the painted and relief decoration of the built icon-stand (*proskynetari*) was also cleaned and restored. In the course of

Αποκάλυψη επιγραφών κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης
Inscriptions being revealed in the course of conservation works

Λεπτομέρεια κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης
Detail from conservation works in progress

Τοποθετημένη στο εσωτερικό του προσκυνηταρίου βρίσκεται η εικόνα του Αγίου Γεωργίου, διαστάσεων 1,10x0,89 μ. Καλύπτεται από επιχρυσωμένο αργυρό πάμφυλλο, το οποίο πλαισιώνεται από ορειχάλκινη ανάγλυφη κορνίζα με φυτικό διάκοσμο. Το σχέδιο στην επιφάνεια του μεταλλικού πάμφυλλου ακολουθεί σχεδόν πιστά το αντίστοιχο ζωγραφικό που υπάρχει από κάτω και φέρει επιγραφή χαραγμένη, σε ελληνική και αραβική γραφή, “ΔΑΠΙΑΝΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΟΥΚΡΗ ΖΑΧΡ 1914”. Μετά την απομάκρυνση του πάμφυλλου, που πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία της εικόνας, αποκαλύφθηκε ιδιαίτερης καλλιτεχνικής σημασίας ζωγραφικό έργο με τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά κρητικής σχολής. Απεικονίζει τον Άγιο Γεώργιο, έφιππο, να φονεύει το δράκο. Στο άλογο συνιππεύει μορφή εφήβου, κάτω δεξιά εικονίζεται η πριγκίπισσα, ενώ στον πύργο, ο βασιλιάς που κρατάει τα κλειδιά της πόλης, η βασίλισσα, σαλπιστές και πλήθος στρατιωτών.

Η ζωγραφική επιφάνεια παρουσίαζε εκτεταμένα προβλήματα συντήρησης. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, καθαρισμού και αισθητικής αποκατάστασης του υποστρώματος και της ζωγραφικής καθώς και καθαρισμός και προστασία του αργυρού πάμφυλλου.

Τα παρεκκλήσια στο εσωτερικό του ρωμαϊκού πύργου.

Μετά την ολοκλήρωση των αναστηλωτικών επεμβάσεων και παράλληλα με τις εργασίες προετοιμασίας της έκθεσης των κειμηλίων της Ιεράς Μονής στο εσωτερικό του ρωμαϊκού πύργου πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των τριών παρεκκλησίων

these works, the inscription of the donor was revealed under successive layers of later interventions, on the base of the dome: ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ Θ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ ΕΚ ΔΑΒΙΩΝ ΤΗΣ ΜΑΝΤΙΝΕΙΑΣ ΑΠΚΣ' (1926) (Dedication of Paraskeva Th. Georgopoulou from Davia in Mantinea 1926), and of the creator, on a pillar: ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ ΕΚΤΕΛΕΣΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΑΛΙΤΕΧΝΟΥ Π.Α. ΑΡΑΘΥΜΟΥ ΑΦΙΕΡΩΘΕΙΣΑ ΔΕ ΥΠΟ ΚΟΡΑΛΙΑΣ Π. ΑΡΑΘΥΜΟΥ (Decoration executed by the artist P.A. Arathymos and dedicated by Koralia P. Arathymou).

Placed inside the *proskynetari* is the icon of St George (1.10 x 0.89 m.). It is covered by an embossed sheet of silver gilt, within a bronze relief frame with vegetal decoration. The design on the surface of the sheet-metal cover follows almost faithfully the corresponding painted image underneath and carries an incised inscription in Greek and in Arabic script: ΔΑΠΙΑΝΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΟΥΚΡΗ ΖΑΧΡ 1914 (at the expense of Georgios Soukris 1914). After removal of the metal sheet, for the first time in the icon's history, a painted panel of outstanding artistic value was uncovered, with stylistic traits of the Cretan School. St George is depicted on horseback and slaying the dragon. He is accompanied on the horse by a youth, while represented bottom right is the princess and in the tower are the king holding the keys of the city, the queen, buglers and a host of soldiers.

The painting surface presented extensive conservation problems. Works on the consolidation, cleaning and aesthetic restoration of the priming and of the painting were carried out, as well as cleaning and protecting of the silver-gilt cover.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης
Conservation works in progress

Μετά την απομάκρυνση του πάμφυλλου / Η εικόνα μετά τη συντήρηση
After the removal of the precious metal revetment / The icon after conservation

Λεπτομέρεια του πάμφυλλου μετά τη συντήρηση
Detail of the precious metal revetment after conservation

The chapels inside the Roman tower

After completion of the restoration interventions in the monument and in parallel with the preparation of the exhibition of sacred treasures of the Holy Monastery, inside the Roman tower, conservation and restoration works were carried out in the three chapels (*parekklesia*) which are located

που βρίσκονται σε διάφορα επίπεδα και διαμορφώθηκαν μετά τις επεμβάσεις της περιόδου 1943 - 1948.

Το παρεκκλήσι των Αγίων Θεοδώρων

Βρίσκεται στο χαμηλότερο επίπεδο του ρωμαϊκού πύργου. Το κτιστό τέμπλο του παρεκκλησίου φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, επιχρυσωμένο. Στις θέσεις των δεσποτικών εικόνων έχουν δημιουργηθεί απευθείας

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης
Conservation works in progress

στο κονίαμα προσχέδια των παραστάσεων του Παντοκράτορος, της Θεοτόκου, του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και του Αποστόλου Λουκά.

Η κακή κατάσταση διατήρησης της αρχικής επιφάνειας και οι εκτεταμένες απώλειες που είχε υποστεί απαίτησαν μετά τις εργασίες καθαρισμού να πραγματοποιηθούν εργασίες στερέωσης του υποστρώματος που σώζεται ο αρχικός διάκοσμος και να προετοιμαστούν κατάλληλα οι περιοχές των απωλειών για τη ζωγραφική αναπαραγωγή και αποκατάσταση του διακόσμου. Επίσης πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού στα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά στοιχεία του παρεκκλησίου.

Το παρεκκλήσι των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων

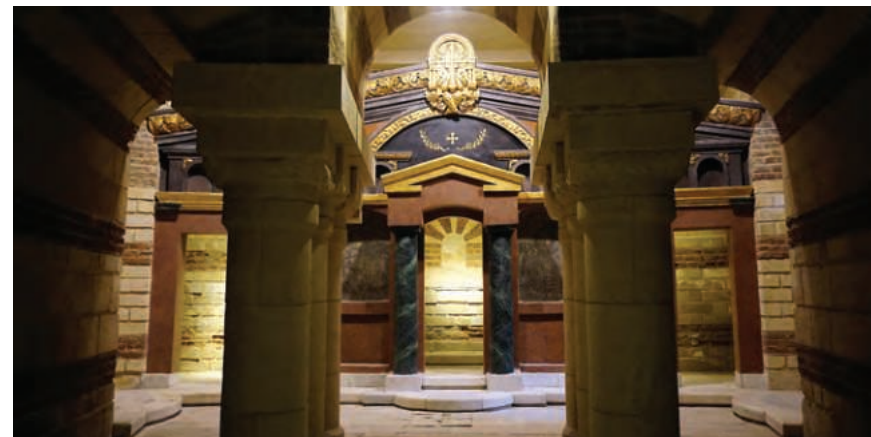
Βρίσκεται στο πρώτο επίπεδο στο εσωτερικό του ρωμαϊκού πύργου. Ο διάκοσμος του κτιστού τέμπλου του παρεκκλησίου αποτελείται από γύψινο, επιχρυσωμένο, ανάγλυφο διάκοσμο και μαρμάρινη επένδυση. Στη θέση των εορτών υπάρχουν δύο μετάλλια, των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου και στην κάτω ζώνη εκατέρωθεν της ωραίας πύλης τέσσερις δεσποτικές εικόνες που εικονίζουν τον Παντοκράτορα, τη Θεοτόκο, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο και το μαρτύριο των Αγίων Τεσσαράκοντα. Στην πρόθεση και το διακονικό δυο ανάγλυφες θύρες φέρουν παραστάσεις αγίων και αγγέλων. Η κόγχη του ιερού είναι διαμορφωμένη με μαρμάρινα αρχιτεκτονικά στοιχεία αποτελούμενα από αέτωμα, διακοσμητικές ζώνες, γεισίποδες και πλάκες μαρμάρου.

Οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν περιελάμβαναν

at different levels and were formed after the interventions in the period 1943-1948.

The chapel of Sts Theodore

It is located on the lowest level of the Roman tower. The built iconostasis of the chapel has gilded relief decoration. In the positions of the despotic icons preliminary sketches of the representations of the Pantocrator, the Theotokos,

Το τέμπλο μετά τη συντήρηση
The iconostasis after conservation

St John the Baptist and Apostle Luke have been made directly on the stucco.

Due to the poor condition of the original surface and the extensive losses it has suffered, the cleaning was followed by consolidating the priming surviving from the original decoration and preparing the areas of the losses for the reproduction of the painting and restoration of the decoration. The marble architectural features of the chapel were also cleaned.

The chapel of the Forty Holy Martyrs

It is located on the first level inside the Roman tower. The built iconostasis of the chapel has gilded stucco relief decoration and marble revetment. In the position of the Dodecaorton are two medallions, of the apostles Peter and Paul, and in the lower zone, on either side of the royal doors, are four despotic icons, of the Pantocrator, the Theotokos, St John the Baptist, and the Martyrdom of the Forty Saints. In the prothesis and the diakonikon two relief doorways carry representations of saints and angels. The sanctuary conch is formed by marble architectural elements, consisting of a pediment, decorative zones, dentils and marble slabs.

The conservation works carried out included cleaning, consolidation and aesthetic restoration of the icons, the painted and relief decoration, as well as cleaning of the marble architectural elements.

The chapel of Sts Gabriel and Kermedole

It is located on the staircase that leads to the entrance to the Roman tower,

Το τέμπλο πριν τη συντήρηση
The iconostasis before conservation

εργασίες καθαρισμού, στερέωσης και αισθητικής αποκατάστασης των εικόνων, του ζωγραφικού και ανάγλυφου διακόσμου καθώς και καθαρισμού των μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών στοιχείων.

Το παρεκκλήσι των Αγίων Γαβριήλ και Κερμηδόλη

Βρίσκεται στην κλίμακα που οδηγεί στην είσοδο του ρωμαϊκού πύργου στο ίδιο επίπεδο με το μνήμα όπου κείνται τα λείψανα των μαρτύρων Γαβριήλ και Κερμηδόλη. Το τέμπλο του παρεκκλησίου είναι κτιστό, επενδεδυμένο στην όψη με μάρμαρο. Η επίστεψη, με ίχνη επιχρύσωσης, φέρει στο κέντρο μαρμαρίνο σταυρό. Το δάπεδο του ιερού και η αγία τράπεζα στην κόγχη καλύπτονται με περίτεχνα μωσαϊκά πλακίδια.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού της επιφάνειας των μαρμαρίνων επενδύσεων, των μωσαϊκών πλακιδίων και του ξυλόγλυπτου βημόθυρου. Η αισθητική αποκατάσταση του τέμπλου περιελάμβανε την αναπαραγωγή μίμησης ορθομαρμάρωσης στην ανώτερη ζώνη και επιχρύσωση της επίστεψης.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης
Conservation works in progress

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης
Conservation works in progress

at the same level as the tomb housing the relics of the martyrs Gabriel and Kermedole. The built iconostasis of the *parekklesion* is revetted on the outer face with marble. The architrave, with traces of gilding, has a marble cross in the middle. The floor of the sanctuary and the altar table in the conch are covered with elaborate mosaic tiles.

The surface of the marble revetment, the mosaic tiles and the wood-carved royal doors was cleaned. The aesthetic restoration of the iconostasis included reproduction of the imitation marble veneer in the upper zone and gilding of the architrave.

Επίλογος

Στο διάστημα από την πρώτη αυτοψία μέχρι την ολοκλήρωση των εργασιών, στο έργο συμμετείχε ομάδα ειδικευμένων στελεχών του Υπουργείου Πολιτισμού, καθώς και ειδικοί εξωτερικοί συνεργάτες που με την ιδιαίτερα άψογη συνεργασία τους, την προσήλωση τους στο αντικείμενο της ενασχόλησής τους, διασφάλισαν την άρτια εξέλιξη του έργου, κάτω από σχετικά δύσκολες συνθήκες παραμονής και συχνών μετακινήσεων από την Ελλάδα στην Αίγυπτο και παρά την ιδιαιτερότητα των απαιτήσεων συνεργασίας και επικοινωνίας με την ομάδα των Αιγυπτίων συντηρητών, ολοκλήρωσαν με επιτυχία το σκοπό της αποστολής τους καταλήγοντας σε εξαιρετικά ικανοποιητικό αποτέλεσμα.

Στις εργασίες συνέβαλαν αποφασιστικά με την παρουσία τους οι συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, Ι. Ματαράγκας, Γ. Σωτηροπούλου, Μ. Φωτοπούλου, Ι. Χάσκαρης Στ. Στεφανίδης, Αφ. Τηλιγάδα, Αθ. Τζελετόπουλος και ο ζωγράφος Δ. Νινιός, του Υπουργείου Πολιτισμού καθώς και οι εξωτερικοί συνεργάτες, συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, Γ. Παυλόπουλος, Ν. Σέχφε, Σπ. Τσιμάς και Λ. Παπαδάκης, Θ. Αθανασίου, Ει. Δέτση, Κ. Λυμπερόπουλος και Ν. Κοχύλης.

Οι αποστολές εκτελέστηκαν υπό την εποπτεία της κ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Προϊσταμένης της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟ, με την υποστήριξη, ενθάρρυνση και την φιλοξενία του Σεβασμιότατου Μητροπολίτη Πηλουσίου, κ. Νήφωνα, Καθηγουμένου της Ιεράς Μονής Αγίου Γεωργίου παλαιού Καΐρου, με την πολύτιμη συμβολή του επιβλέποντος, αρχιτέκτονα, της Penelis Consulting Engineers S.A. Κ. Μαγκανιώτη και της κ. Μ. Μερσυνιά, αρχειονόμου-βιβλιοθηκονόμου, καθώς και με τη συνεργασία του επιβλέποντος, πολιτικού μηχανικού, της Arab Contractors Mahmoud Saudi και της υπεύθυνης, του συνεργείου των αιγυπτίων συντηρητών, Jacqueline Samir.

Οι δαπάνες για τις μετακινήσεις των συντηρητών και της προμήθειας των απαραίτητων για τις εργασίες υλικών και εξοπλισμού, πραγματοποιήθηκαν με την προσωπική φροντίδα και την ευγενική χορηγία των κ.κ. Αθανασίου και Μαρίνας Μαρτίνου, που παρακολούθησαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε όλα τα στάδια την εξέλιξη του έργου.

Από το Σεπτέμβριο του 2012 μέχρι τον Απρίλιο του 2015 για την επίβλεψη και εκτέλεση των εργασιών που προαναφέρθηκαν πραγματοποιήθηκαν συνολικά 15 αποστολές, δίνοντας την ευκαιρία σε όσους συμμετείχαν να βιώσουν τη διαδρομή και το έργο του Κωνσταντίνου Παρθένη από την Αλεξάνδρεια στον Πόρο και από εκεί στο Παλαιό Κάιρο, αλλά και ακολουθώντας πιστά τα βήματα του Δημήτρη Πελεκάση που συντηρεί τη συλλογή έργων τέχνης του λόρδου Η. Kitchener στο Κάιρο το 1912-1913 και του Φώτη Κόντογλου, που το 1933 προσκαλείται από την αιγυπτιακή κυβέρνηση για τη συντήρηση των εκθεμάτων του Κοπτικού Μουσείου, το οποίο γειτνιάζει με το ναό του Αγ. Γεωργίου.

Το έργο της αποκατάστασης του Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου προκάλεσε για άλλη μια φορά την παρουσία και την ενασχόληση ειδικών από την Ελλάδα στην περιοχή, υπογραμμίζοντας τις άρρηκτες σχέσεις των δύο χωρών, ειδικότερα σε θέματα συνεργασίας για τη συντήρηση και προστασία μνημείων της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Epilogue

Over the entire period from the first visit to the monument to the completion of works, a team of specialist conservators of the Hellenic Ministry of Culture, together with special external collaborators, participated in the project. Thanks to their excellent collaboration and their dedication to the task in hand, they ensured the project's smooth development under relatively difficult conditions, involving frequent trips from Greece to Egypt and stays in the Cairo, as well as the particular demands of collaboration and communication with the team of Egyptian conservators. Their mission was completed successfully, with a highly satisfactory result.

Decisive contributions were made to the project by the conservators of antiquities and works of art I. Matarangas, G. Sotiropoulou, M. Photopoulou, I. Chaskaris, S. Stephanidis, A. Tiligada, A. Tzeletopoulos and the painter D. Ninios, of the Ministry of Culture, as well as by the external collaborators conservators of antiquities and works of art G. Pavlopoulos, N. Sehfe, S. Tsimas and L. Papadakis, Th. Athanasiou, I. Detsi, K. Lyberopoulos and N. Kochylis.

The missions were made under the supervision of M. Andreadaki-Vlazaki, Head of the General Directorate of Antiquities and Cultural Heritage of the Hellenic Ministry of Culture, with the support, encouragement and hospitality of His Eminence Metropolitan of Pelousios, Nephon, Abbot of the Holy Monastery of St George in Old Cairo. Valuable too was the input of the supervising architect of Penelis Consulting Engineers, S.A.K. Manganiotis, and of archivist-librarian, M. Mersynia, as well as of the supervising civil engineer of Arab Contractors, Mahmud Saudi, and of the head of the team of Egyptian conservators, Jacqueline Samir.

The expenses of the conservators' trips and of obtaining the necessary materials and equipment for the project were met with the personal care and generous sponsorship of Athanasios and Marina Martinos, who followed the project with particular interest at all stages.

From September 2012 to April 2015, a total of 15 missions were made to supervise and execute the aforesaid works, giving participants the opportunity to become familiar with the career and the work of Constantinos Parthenis, from Alexandria to Poros and from there to Old Cairo. The Greek conservators were able also to retrace the footsteps of Dimitris Pelekasis, who conserved Lord Kitchener's collection of artworks in Cairo, in 1912-1913, and of Photis Kontoglou, who in 1933 was invited by the Egyptian government to undertake conservation of the exhibits in the Coptic Museum, a stone's throw from the church of St George.

The project for the restoration of the Holy Church of Saint George involved, once again, the presence and employment of specialists from Greece in Egypt, underlining the close relations between the two countries, particularly regarding collaboration for the conservation and protection of monuments of the cultural heritage.

Το κτιστό προσκυνητάρι μετά τη συντήρηση / The built proskynetari after conservation

Μεγάλοι Ευεργέτες στην Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου Great Benefactors in the Holy Monastery of Saint George

† Ευθύμιος Σουλογιάννης

Καθηγητής Πανεπιστημίου της Ακαδημία Αθηνών
Μέγας Αρχων Πατριαρχείου Αλεξανδρείας
Πρόεδρος των Ελλήνων εξ Αιγύπτου στην Ελλάδα

† Efthymios Soulogiannis

University Professor, Academy of Athens
Megas Archon of the Patriarchate of Alexandria
President of the Greeks from Egypt in Greece

Οι Έλληνες ευεργέτες κράτησαν τον Ελληνισμό σε δύσκολες στιγμές της ιστορίας του και πρόσφεραν ως αντίδωρο στη μητέρα πατρίδα τους καρπούς του μόχθου και της δημιουργικότητάς τους. Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους το Γένος στηρίχθηκε ποικιλοτρόπως στις χορηγίες των Ελλήνων ευπόρων που ζούσαν εκτός Ελλάδας, μεταξύ των οποίων και οι Έλληνες της Αιγύπτου.

Από τα μινωικά χρόνια η παρουσία των Ελλήνων στην Αίγυπτο υπήρξε έντονη. Ιστορικά η παρουσία τους στο Παλαιό Κάιρο (Φοστάτ) και ειδικότερα στο Μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου απηχεί την κοινωνική διάρθρωση των Ελλήνων, με κύριο χαρακτηριστικό τις *συντεχνίες* ή *εσνάφια*, δηλαδή τις συνεταιριστικές – συνδικαλιστικές οργανώσεις βιοτεχνών. Ήδη από τον 8ο αιώνα, είναι γνωστή η συντεχνία των βελονοποιών που εξέλεξε στην ιστορική Μονή του Αγίου Γεωργίου τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Κοσμά (727), συντεχνίτης και ο ίδιος. Τα εσνάφια εξελίχθηκαν σε φατρίες, που είχαν κανονισμούς, ταμείο, προστάτη Άγιο (όπως οι γουναράδες τον Προφήτη Ηλία) και δάσκαλο (μοάλεμ στην αραβική γλώσσα). Στον Άγιο Γεώργιο σώζεται μάλιστα εικόνα του αγίου Σεραφείμ, με την εξής επιγραφή: «Δέησις των δούλων του Θεού γουναράδων εν Μισιρίω Καϊρου, 1717». Το 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα οι Έλληνες του Καϊρου ήσαν, κατά κανόνα, γουναράδες, σαράφηδες, χρυσοχόοι, ναυτικοί, μπογιατζήδες, καζαντζήδες, αμπατζήδες, μουτάφηδες, μάστοροι και πρωτομάστοροι.

Greek benefactors kept Hellenism alive in difficult moments of its history, offering as reciprocal gift to the motherland the fruits of their toil and their creativity. After Liberation from Ottoman rule, the Orthodox Greek Nation was supported in many ways by the benefactions of wealthy Greeks living outside Greece, among them the Greeks of Egypt.

Since Minoan times the presence of Greeks in Egypt has been robust. Historically, their presence in Old Cairo (*Fustat*) and specifically in the Monastery of St George echoes the Greeks' social articulation, principal characteristic of which was the guilds (*syntechnies* or *esnafia*), the co-operatives-unions of manufacturers and artisans. Known from as early as the eighth century is the guild of needle-makers, which elected in the historic Monastery of St George the Patriarch of Alexandria, Cosmas (727), himself a guild member. The guilds developed into factions, with their own regulations, fund, patron saint (such as Prophet Elijah of the furriers) and teacher (*moalem* in Arabic). Indeed, preserved in St George is an icon of St Seraphim, with the following inscription: "Δέησις των δούλων του Θεού γουναράδων εν Μισιρίω Καϊρου, 1717" (Prayer of the servants of God furriers in Misiri of Cairo, 1717). In the eighteenth and the early nineteenth century the main occupations of the Cairo Greeks were furriers, money-changers (*sarraf*s), goldsmiths, seamen, housepainters, cauldron-makers, carters, rope-makers, artisans and master craftsmen.

Τα σχολεία στο «ελληνικό τετράγωνο» της Αλεξάνδρειας
The schools in the "Greek block" of Alexandria

Η Αλεξανδρινή Εκκλησία έως την ανάληψη της εξουσίας από τον Μωχάμετ Άλυ και την επακόλουθη εγκατάσταση πολυάριθμων Ελλήνων στην Αίγυπτο, δε διέθετε ικανό αριθμό πιστών, αλλ' αποτελούσε το συνεκτικό στοιχείο των Ελλήνων στη Νειλοχώρα. Δε θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσουμε το μοναστήρι του Άη Γιώργη «Κιβωτό σωτηρίας» για τον Ελληνισμό. Στη συνοικία του Παλαιού Καΐρου ο Αλεξανδρινός Θρόνος για αιώνες συντηρούσε, με τα λιγοστά μέσα που διέθετε, τα πατριαρχικά ιδρύματα: νοσοκομείο, γηροκομείο, αλλά και άσυλο για τους φτωχούς. Αυτά είναι που κράτησαν άσβεστη τη φλόγα του Ελληνισμού και της Χριστιανοσύνης ως να έλθει η ακμή της καϊρινής παροικίας στα τέλη του 19ου αιώνα.

Στους δύσκολους χρόνους οι Έλληνες της Αιγύπτου ανήκαν σε δύο κατηγορίες: εκείνοι που είχαν παραμείνει στη χώρα από τη μουσουλμανική κατοχή και δε γνώριζαν την ελληνική γλώσσα, και όσοι μετανάστευσαν εκεί από τα νησιά της Ελλάδας κατά τους χρόνους της οθωμανικής κυριαρχίας στην Αίγυπτο. Οι ελληνικές κοινότητες της Αιγύπτου προέρχονταν κυρίως από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τα νησιά του Αιγαίου. Γνωστά μας ονόματα από κεντρικούς δρόμους της Αθήνας μετέβησαν στην Αίγυπτο, όπως οι Τοσίτσας, Στουρνάρης, Αβέρωφ, οι Ζερβουδάκηδες, οι Κοντομίχαλοι πριν μεταβούν στο Σουδάν, οι Χωρέμηδες, οι Σαλβάγοι, οι Μπενάκηδες, ο Τσανακλής, ο Μουρατιάδης, ο Σπετσερόπουλος, οι Μελαχρινοί, οι Καρτάληδες, οι

Το Πατριαρχείο σήμερα
The Patriarchate today

Until Mohamed Ali came to power and the consequent settling of numerous Greeks in Egypt, the Alexandrian Church had only a small number of congregants but was the cohesive element of the Greeks in the land of the Nile. It is no exaggeration to say that the Monastery of St George was an "Ark of Salvation" for Hellenism. In the neighbourhood of Old Cairo the Alexandrian Throne, with the meagre means at its disposal, was for centuries responsible for the upkeep of the patriarchal foundations: hospital, home for the elderly, as well as a poorhouse. It is these that kept the flame of Hellenism and of Christianity undying until the heyday of the Greek community in Cairo, in the late nineteenth century.

In the difficult years, there were two categories of Greeks in Egypt: those who had remained in the country since the Muslim occupation and did not speak Greek, and those who migrated there from the isles of Greece during the period of Ottoman rule in Egypt. The Greek communities in Egypt originated mainly from Epirus, Thessaly and the Aegean Islands. Names familiar to us from central streets of Athens are of families that had migrated to Egypt, such as Tositsas, Stournaris, Averoff, Zervoudakis, Kontomichalis before going on to the Sudan, Choremis, Salvagos, Benakis, Tsanaklis, Mouratiadis, Spetsieropoulos, Melachrinos, Kartalis, Achilopoulos and others, to mention only emblematic names of benefactors of the Nation.

Throughout Egypt Greek communities were established, which ap-

Μεγάλοι ευεργέτες της μονής του Αγίου Γεωργίου. Αριστερά ο Θεόδωρος Κότσικας και δεξιά ο Κωνσταντίνος Μουρατιάδης
Great benefactors of the monastery of St George. Left, Theodoros Kotsikas, and right, Constantinos Mouratiadis

Αχιλλόπουλοι και άλλοι για να μείνουμε σε εμβληματικά μόνο ονόματα ευεργετών.

Σε ολόκληρη την αιγυπτιακή επικράτεια δημιουργήθηκαν Ελληνικές Κοινότητες, που επιδόθηκαν με ζήλο στην ίδρυση ελληνικών σχολείων όλων των βαθμίδων. Επίσης, οι ευεργέτες ίδρυσαν νοσοκομεία, γηροκομεία και άλλους οίκους ευγηρίας, φιλανθρωπικούς φορείς, δηλαδή συλλόγους και εταιρείες, καθώς και γήπεδα για αθλοπαιδιές. Παρείχαν ακόμη υποτροφίες για ανώτερες σπουδές, ποσά για τα δίδακτρα, αλλά και ξενώνες για τους νέους που φοιτούσαν στην Αλεξάνδρεια, στο Κάιρο, στη Μανσούρα. Οι ευεργέτες αυτοί δεν «πότισαν» μόνο τη φιλόξενη γη της Αιγύπτου, καθώς δε λησμόνησαν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους και τη μεγάλη πατρίδα Ελλάδα. Δημιούργησαν σχολεία και ισχυρά ιδρύματα κοινωφελούς χαρακτήρα. Κορυφαίο παράδειγμα υπήρξαν οι Τοσίτσα που ίδρυσαν με τον Στουρνάρη και τον Αβέρωφ το Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα.

Τα περισσότερα από αυτά τα ονόματα είναι αποτυπωμένα στους μεγάλους ευεργέτες της Μονής του Αγίου Γεωργίου. Ειδικότερα, μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1904, το Μοναστήρι αναγεννήθηκε κυριολεκτικά μέσα από τις στάχτες του με τις συγκινητικές συνδρομές όλου του ποιμνίου. Η αγάπη αυτή συνεχίστηκε αδιάλειπτα, καθώς το 1943 ο

plied themselves zealously to setting up Greek schools of all levels. Benefactors also founded hospitals, hospices and homes for the elderly, philanthropic agencies, that is, associations and societies, as well as grounds and tracks for sports and athletics. They also provided scholarships for advanced studies, bursaries for tuition fees, but also hostels for the young men studying in Alexandria, Cairo, Mansura. These benefactors did not confine themselves to “watering” the hospitable land of Egypt, but also remembered their birthplaces and the great fatherland Greece. They created schools and influential social welfare foundations. Paramount examples was Tositsas who founded with Stournaris and Averoff the Metsovion Polytechnion (pres. National Technical University of Athens) and the National Archaeological Museum in Athens.

Most of these names appear among the great benefactors of the Monastery of St George. Specifically, after the destructive fire of 1904, the monastery was reborn from its ashes thanks to the touching contributions of the entire flock. This love continued without break, as in 1943 when the then President of the Greek Community of Cairo, Theodoros Kotsikas and his wife Despoina (*née* Benaki), made a munificent contribution to the “sacred and social welfare aims of the monastery”.

Almost a century was to pass without adequate financial means, until the monument as a whole was on the brink of collapse. It now urgently

τότε Πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου Θεόδωρος Κότσικας και η σύζυγός του Δέσποινα, το γένος Μπενάκη, προσφέρουν γενναϊόδωρα υπέρ «ιερών και κοινωφελών σκοπών της μονής».

Μεσολάβησε ένας αιώνας σχεδόν χωρίς αξιόλογα οικονομικά μέσα, ώσπου το όλο οικοδόμημα έφτασε στα όριά του. Έχρηζε πλέον γενναίας υποστήριξης. Και τότε βρέθηκε η γενναία χορηγία του αξιόλογου εφοπλιστού Αθανασίου Μαρτίνου, χορηγού και άλλων έργων πολιτισμού. Έτσι, η παρούσα δωρεά του είναι πολύτιμη και οι εργασίες αναπαλαίωσης της μονής είναι πραγματικότητα προς δόξα του ΕΥΕΡΓΕΤΗ και της ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ που στηρίζεται το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ευγ. Μιχαηλίδη, Η Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω (Βιβλιογραφία-Τοποθεσία-Ιστορία-Περιγραφή-Βιογραφία-Μουσείον) μετά 38 εικόνων, Πατριαρχικό Τυπογραφείο Αλεξάνδρεια 1936.
- Ευγ. Μιχαηλίδη, Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Π.Καΐρου εν Ημερολογίω (Αναμνηστικό Λεύκωμα), Αλεξάνδρεια 1943.
- Ευγ. Μιχαηλίδη, Ιεράς Μονής Αγ. Γεωργίου εν Παλαιώ Καίρω «ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΟΝ ΔΙΠΤΥΧΟΝ»
- Α' Ιεράς Μονής Αγ. Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω
- Επ'ευκαιρία Β' Χρυσού Ιωβηλαίου Αρχιερωσύνης Πατριάρχου Αλεξανδρείας ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ Β' 1908-1958, Αλεξάνδρεια 1958
- Επίσης βλ. «Αρχαία Πατριαρχική Τάξις Παραβαλανέων Σάββα του Ηγιασμένου», Αλεξάνδρεια-Αθήνα 2001, σς. 32-35, όπου Ευθ.Θ.Σουλογιάννη, Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Συμβολή στην ιστορία του.. Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου (Παλαιό Κάιρο).

needed substantial support. And then the generous sponsorship of the worthy ship-owner Athanasios Martinos, sponsor also of other cultural projects, came to the rescue. His present gift is precious indeed and works on restoring the monastery to its former state are now a reality, for the glorification of the BENEFACTOR and of the BENEFACTION which is supported by the Patriarchate of Alexandria.

BIBLIOGRAPHY

- E. Michailidis, Η Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω (Βιβλιογραφία-Τοποθεσία-Ιστορία-Περιγραφή-Βιογραφία-Μουσείον) μετά 38 εικόνων [The Monastery of St George in Old Cairo (Bibliography – Location – History – Description – Biography – Museum) with 38 illustrations], Patriarchal Printing Press, Alexandria 1936.
- E. Michailidis, Η Μονή του Αγ. Γεωργίου Π. Καΐρου εν Ημερολογίω (Αναμνηστικό Λεύκωμα) [The Monastery of St George, Old Cairo, in Calendar (Souvenir Album)], Alexandria 1943.
- E. Michailidis, Ιεράς Μονής Αγ. Γεωργίου εν Παλαιώ Καίρω ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΟΝ ΔΙΠΤΥΧΟΝ [Holy Monastery of St George in Old Cairo SOUVENIR DIPTYCH]
- Α' Ιεράς Μονής Αγ. Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω [I of the Sacred Monastery of St George in Old Cairo]
- Επ'ευκαιρία Β' Χρυσού Ιωβηλαίου Αρχιερωσύνης Πατριάρχου Αλεξανδρείας ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ Β' 1908-1958 [On the occasion of the II Golden Jubilee of the Primacy of the Patriarch of Alexandria, Christopher II 1908-1958], Alexandria 1958
- See also, «Αρχαία Πατριαρχική Τάξις Παραβαλανέων Σάββα του Ηγιασμένου» [Ancient Patriarchal Order of Parabalani of Sabbas the Sanctified], Alexandria-Athens 2001, pp. 32-35, with E. Th. Soulogiannis, Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Συμβολή στην ιστορία του. Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου (Παλαιό Κάιρο) [Greek Orthodox Patriarchate of Alexandria. Contribution to its history. Holy Monastery of St George (Old Cairo)].

Άγαλμα του Γ. Αβέρωφ
στον προαύλιο χώρο του Πατριαρχείου
Statue of Georgios Averoff, in the forecourt of the Patriarchate

Από το ελληνικό νεκροταφείο στην Αλεξάνδρεια
From the Greek cemetery in Alexandria

Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου και ο σύνδεσμός της με την παροικία The Holy Monastery of Saint George and its Connection with the Greek Community

Βίλλυ Πολίτη

Νομικός – Συγγραφέας

Πρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Αποφοίτων Αμπετείου Σχολής

Villy Politi

Lawyer – Author

President of the Association of Greek Alumni of the Abeteion School

Τρεις είναι οι βασικές ενότητες στις οποίες θα αναφερθούμε και που συνδέουν τον Άη Γιώργη με την παροικία μας. Η πρώτη ενότητα είναι η Μεγάλη Παρασκευή, η δεύτερη η Πανήγυρις του Ναού και η τρίτη τα Κοιμητήρια.

Μεγάλη Παρασκευή:

Κάθε χρόνο τη Μεγάλη Παρασκευή η Μονή γεμίζει με εκατοντάδες πιστούς που έρχονται για την περιφορά του Επιταφίου. Από νωρίς το πρωί, καταφθάνουν οι πάροικοι για να στολίσουν με λουλούδια τους τάφους των συγγενών τους ώστε να είναι καθαροί και στολισμένοι οι τάφοι, όταν θα περάσει η πομπή του Επιταφίου. Η Περιφορά του Επιταφίου ξεκινά γύρω στις 4:00 μ.μ. από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, διασχίζει το νεκροταφείο και το παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και καταλήγει ξανά πίσω στην Εκκλησία. Τον Επιτάφιο σηκώνουν οι εκπρόσωποι των διπλωματικών και παροικιακών αρχών οι οποίοι καθ' όλη τη διάρκεια της περιφοράς μοιράζουν τα ροδοπέταλα του Επιταφίου στους παρευρισκόμενους. Μπροστά προχωρά η μπάντα του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων Καΐρου και πίσω ακολουθούν οι πιστοί. Γύρω από την μπάντα και τον Επιτάφιο οι πρόσκοποι κρατούν κορδόνι ώστε να μπορέσουν να τηρήσουν την τάξη.

Η πομπή είναι συγκινητική και γεμάτη κατάνυξη. Οι ήχοι από τα τύμπανα, τις σάλπιγγες και την γκρανκάσα εναλλάσσονται με τα τροπάρια και τους ύμνους που ψέλνουν οι ιερείς και οι ψάλτες. Στα μισά της πομπής, σχεδόν μπροστά από το παρεκκλήσι της Κοιμήσεως της

Τhree are the basic units linking Ai Giorgis to the Greek community, which will be referred to here. The first unit is Good Friday, the second the *Panegyris* (Feast Day) of the church, and the third the Cemetery.

Good Friday:

On Good Friday every year the monastery fills with hundreds of believers, who come for the procession of the *Epitaphios* (Christ's Bier). From early morning members of the community come to clean the graves of their relatives and bedeck them with flowers, in readiness for the Epitaphios procession that will pass among them. The *Periphora* of the Epitaphios begins around four o'clock in the afternoon, from the church of St George, crosses the cemetery, halts at the chapel of the Dormition of the Virgin, and ends again at the monastery church. The Epitaphios is borne aloft by representatives of the diplomatic corps and officials of the Greek community, who during the procession distribute rose petals from the Sacred Bier to all those present. In the vanguard is the band of the Company of Greek Boy Scouts of Cairo and behind them walk the faithful. The Boy Scouts hold a ribbon around the band and the Epitaphios, so as to keep order.

The Periphora is a very moving experience, charged with pious emotion. The sounds of the drums, the trumpets and the bass drum alternate with the troparia and hymns chanted by the priests and the cantors. Half way along its route, more or less in front of the chapel of the *Koimesis*, the procession observes a one-minute silence and memorial prayers are said for the repose of the departed in the cemetery. The orisons conclude with bu-

Θεοτόκου, τηρείται ενός λεπτού σιγή και τελείται επιμνημόσυνη δέηση υπέρ αναπαύσεως των κεκοιμημένων στο νεκροταφείο και καταλήγει η δέηση με προσκοπικό σιωπητήριο σαλπίγγων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι την όλη περιφορά, εκτός από τους πιστούς, παρακολουθούν ευλαβικά και οι κάτοικοι της περιοχής από τα μπαλκόνια τους.

Ο εορτασμός της Μεγάλης Παρασκευής στον Αη Γιώργη και η περιφορά είναι ένα έθιμο που τηρείται εδώ και δεκαετίες και συνεχίζει αδιάκοπα στο πέρασμα του χρόνου μαρτυρώντας ότι οι Αιγυπτιώτες Έλληνες τηρούν τις παραδόσεις και τα ήθη και τα έθιμα.

Η Πανήγυρις του Ναού κατά την εορτή του Αγίου Γεωργίου:

Η εορτή του Μεγαλομάρτυρα Αγίου Γεωργίου είναι κινητή εορτή και τα τελευταία χρόνια στο Κάιρο εορτάζεται Πέμπτη και Παρασκευή ώστε να μπορούν οι πιστοί να λειτουργηθούν την Παρασκευή καθότι οι περισσότεροι δεν εργάζονται αφού είναι η επίσημη αργία της Χώρας.

Η Πανήγυρις του Ναού ξεκινά την Πέμπτη με τον εσπερινό. Χιλιάδες πιστοί έρχονται από το Κάιρο και τα περίχωρα για να προσευχηθούν. Παλαιότερα σχεδόν όλοι οι Έλληνες το είχαν ως τάμα, κάθε χρόνο να έρχονται με τα πόδια από το σπίτι τους την ημέρα αυτή. Μαζευόντουσαν ανά ομάδες από κάθε περιοχή του Καΐρου και ερχόντουσαν με τα πόδια όλοι μαζί. Άλλοι που έμεναν σε απομακρυσμένες περιοχές έπαιρναν το τραμ μέχρι το τέρμα στην κορνίς (ο δρόμος κατά μήκος του Νείλου ποταμού) δίπλα στο ξενοδοχείο Χίλτον και μετά συνέχιζαν με τα πόδια. Σήμερα λόγω του τρόπου ζωής και της πολυκοσμίας στους δρόμους, είναι πολλοί λίγοι αυτοί που τηρούν το έθιμο και έρχονται με τα πόδια.

gles playing the scouts' "last post".

It should be noted that apart from the participants in the procession, residents of the neighbourhood also watch it reverently from their balconies.

The celebration of Good Friday in Ai Giorgis, with the Periphora of the Epitaphios, is a custom that has been observed without break for decades, attesting that the Egyptian Greeks keep their traditions and mores.

The Panegyris of the church on the feast of St George:

The feast of the Great Martyr St George is a moveable feast and in recent years in Cairo it is celebrated on Thursday or Friday, so that the faithful can attend Mass on Friday, as most of them do not work on that day, which is Egypt's official day of rest.

The *Panegyris* of the church begins on Thursday with vespers. Thousands of believers come to Cairo from the surrounding areas, in order to pray. In days gone by, almost all the Greeks had made the vow (*tama*) to come on foot from their home to the church on this day, every year. They gathered in groups from all quarters of Cairo and walked all together. Others, who lived further away, took the tram as far as the corniche (the road alongside the River Nile), next to the Hilton hotel, and continued on foot from there. Today, due to the way of life and the over-crowded streets, very few keep this custom of walking all the way to the church.

Most congregants come early, in order to attend vespers. However, others come late at night, as on that day the church is open round the clock, while no mean number spend the night in the church and leave after Mass on the feast day itself. On this day many Greeks from Alexandria come specially to

Οι περισσότεροι πιστοί έρχονται νωρίς για να παρακολουθήσουν τον εσπερινό. Υπάρχουν όμως και άλλοι που έρχονται αργότερα το βράδυ αφού την ημέρα αυτή ο ναός είναι συνέχεια ανοιχτός ενώ δεν είναι λίγοι αυτοί που διανυχτερεύουν στο Ναό και φεύγουν μετά την Θεία Λειτουργία ανήμερα της εορτής. Την ημέρα αυτή έρχονται ειδικά από την Αλεξάνδρεια και πολλοί Έλληνες πιστοί. Παράλληλα πολλοί είναι και οι Κόπτες και οι Μουσουλμάνοι που επισκέπτονται την ημέρα αυτή τη Μονή διότι το θεωρούν ευλογία και επειδή πολλές αναφορές λέγονται από στόμα σε στόμα για διάφορα θαύματα που έγιναν κατά καιρούς στην περιοχή του Παλαιού Καΐρου.

Στην κεντρική είσοδο της Μονής, στέκονται συνέχεια, από το απόγευμα της Πέμπτης μέχρι την Παρασκευή το μεσημέρι, εθελόντριες Κυρίες οι οποίες καρφισώνουν στο πέτο ή στην μπλούζα των πιστών μια χάρτινη εικόνα του Αγίου και προσέχουν και τα κουτιά του εράνου υπέρ των πτωχών.

Στην είσοδο της εκκλησίας οι Επίτροποι του Ναού βρίσκονται καθ' όλη τη διάρκεια της Πανηγύρεως στο παγκάρι και δίνουν κεριά στους πιστούς καθώς και λαμπάδες σε όσους έχουν κάνει κάποιο τάμα.

Οι Πρόσκοποι τηρούν την τάξη μέσα στο Ναό και προσπαθούν να κρατήσουν μια σειρά για να προσευχηθούν οι πιστοί πιο άνετα στο κτιστό κυκλικό εικονοστάσι που αποτελείται από τέσσερις κολώνες στο οποίο βρίσκεται η μεγάλη χρυσή θαυματουργή εικόνα του Αγίου Γεωργίου. Όπως λένε οι παλαιοί πριν πολλά χρόνια κάποιος κλέφτης προσπάθησε να κλέψει την εικόνα αυτή αλλά τη στιγμή που πήγε να την αφαιρέσει, παρέλυνε δεν κατάφερε να την κλέψει και τον συνέλαβαν. Άλλοι απλά ασπάζονται την εικόνα και προσεύχονται, άλλοι προσφέ-

attend. Many too are the Copts and the Muslims who visit the monastery on the feast day of St George, because they consider it a blessing and because tales are passed on by word of mouth of various miracles that took place, at various times, in the quarter of Old Cairo.

From Thursday afternoon until Friday noon, lady volunteers stand at the main entrance to the monastery and pin on the lapel or the blouse of the faithful a paper icon of the saint, while also keeping their eye on the collection boxes for alms for the poor.

Throughout the *Panegyris*, the churchwardens are on duty at the counter, giving candles to the congregants as well as votive candles to those who have made a vow.

The Boy Scouts keep order inside the church and try to direct a tidy line so that believers can pray more comfortably at the built circular icon-stand consisting of four columns, on which is the large gold miracle-working icon of St George. *Old people relate that many years ago a thief tried to steal this icon, but at the moment he went to remove it he was paralysed. He did not manage to steal it and was arrested.* Some simply embrace the icon and pray, others place gold or silver votive offerings (*tamata* – models of eyes, hands, feet, etc.), and others place a coin on the glass of the icon, making a wish and moving the coin until it sticks to the glass. If the coin sticks, this means that the wish requested of the saint will come true.

Until the 1960s the Greek restaurants of Cairo leased from the Municipality space on the pavement outside the monastery, where they set out tables, and all night long they were cooking food (mainly grilled and fried dishes) so that the faithful and those attending the nocturnal vigil in the church could eat. These restaurants were the Roy, the Cursal, the

ρουν χρυσαφικά ή και ασήμι ως τάματα (ομοιώματα ματιών, παλαμών, ποδιών κ.α.) και άλλοι ακουμπούν ένα κέρμα στο τζάμι της εικόνας κάνοντας μια ευχή και μετακινούν το κέρμα μέχρι να κωλύσει στο τζάμι. Αν τελικά το κέρμα κωλύσει τότε σημαίνει ότι ευχή που ζήτησαν από τον Άγιο θα πραγματοποιηθεί.

Ως τη δεκαετία του '60 τα ελληνικά εστιατόρια του Καΐρου νοίκιαζαν από τον Δήμο κάποιο χώρο στο πεζοδρόμιο έξω από την Μονή, έστρωναν και κάποια τραπέζια κι όλο το βράδυ έψηναν διάφορα φαγητά (ως επί το πλείστον φαγητά της ώρας) ώστε να φάνε οι πιστοί και όσοι διανυκτέρευαν στο Ναό. Τα εστιατόρια ήταν τα: «Roy», «Cursal», «Pariziana» κ.α. ενώ υπήρχαν και κάποια ακριβά αιγυπτιακά εστιατόρια με κεμπάπ όπως τα «Alfy» και «Haty». Τα εστιατόρια κανόνιζαν με το Δήμο μήνες πριν την εορτή την ενοκίαση του χώρου, ώστε να πετύχουν μια καλή θέση. Στην απέναντι πλευρά του πεζοδρομίου, μετά τις γραμμές του τραίνου, έστρωναν τραπέζια και διάφορα αιγυπτιακά εστιατόρια πιο λαϊκά και πιο φθηνά. Επίσης την εποχή εκείνη όλα τα μικρά καταστήματα που ήταν κατά μήκος του στενού δρόμου που ξεκινούσε από την κορνίζ και έφθανε μέχρι την Μονή, πωλούσαν κεριά και λαμπάδες στους πιστούς, και πολλοί αγόραζαν από εκεί διότι η ουρά στο παγκάρι του Ναού ήταν ατελείωτη.

Ακόμη παλαιότερα, προπολεμικά, ανάμεσα από τα τραπέζια περνούσαν κάποιοι Έλληνες με κιθάρες και βιολιά και τραγουδούσαν καντάδες, αλλά αυτό το έθιμο δεν κράτησε πολύ.

Σχεδόν πάντα τον εσπερινό και την λειτουργία ανήμερα τελούσε ο εκάστοτε Πατριάρχης Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής μαζί με αρκετούς Μητροπολίτες και Δεσπότες ενώ όλο και κάποιος Μητροπολίτης από την Ελλάδα ερχόταν στην Πανηγυρη του Ναού. Επίσης κάποιες φορές ερχόντουσαν ειδικά για την εορτή του Αγίου διάφορες χορωδίες από την Ελλάδα - ενδεικτικά θα αναφέρω την χορωδία της Ιεράπετρας Κρήτης το 2008 και την Βυζαντινή χορωδία «Ηδύμελον» το 2009.

Αμέσως μετά το πέρας της Λειτουργίας ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας, όλος ο κλήρος, οι Επίτροποι του Ναού και οι εκπρόσωποι των διπλωματικών και παροικιακών αρχών γευμάτιζαν στο ηγουμενείο της Μονής. Όμως κατά την δεκαετία του '90, δύο ή τρεις χρονιές, το γεύμα της πανηγύρεως παρατέθηκε στο ελληνικό εστιατόριο «Ανδρέα» στο Μοκάταμ και στο Ελληνικό Κέντρο Καΐρου.

Τα Κοιμητήρια:

Τα κοιμητήρια του Αγίου Γεωργίου, το μοναδικό ελληνικό νεκροταφείο στο Κάιρο αποτελούν την τελευταία κατοικία όλων των παροίκων που διαμένουν στο Κάιρο και τα περίχωρά του αλλά και των Αραβοφώνων που ανήκουν στο δικό μας Πατριαρχείο. Επίσης είναι το μοναδικό που ανήκει στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας καθότι σε όλες τις υπόλοιπες πόλεις που ζούσαν Έλληνες τα νεκροταφεία ήταν ιδιοκτησία των Κοινοτήτων αντίστοιχα.

Στο Κέντρο των κοιμητηρίων βρίσκεται και το εκκλησάκι της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στο υπόγειό του βρίσκεται το πηγάδι όπου η

Pariziana, and others, while there were also some expensive Egyptian restaurants with kebabs, such as the Alfy and the Haty. The restaurants made agreements with the municipality months in advance, in order to secure a good position. On the opposite side of the pavement, beyond the train tracks, various more popular and cheaper Egyptian restaurants set out tables. In this season too, all the little shops along the narrow street leading from the corniche to the monastery, were selling candles and votive candles to the faithful, many of whom bought from there because the queue at the church counter was endless.

Even earlier, before the war, Greeks playing guitars and violins moved between the tables and sung serenades, but this custom was rather short-lived.

Almost always the vespers service and the Mass on the feast day was celebrated by the Patriarch of Alexandria and All Africa, together with several Metropolitans and Bishops, while invariably some prelate from Greece attended the *Panegyris* of the church. Sometimes, various choirs from Greece came especially for the saint's feast day – I mention indicatively the Choir of Hierapetra in Crete, in 2008, and the Byzantine Choir “Hedymelon”, in 2009.

Immediately after the Mass, the Patriarch of Alexandria, the entire clergy, the churchwardens, the representatives of the diplomatic service and the officials of the Greek Community, lunched together in the *Hegoumeneion* of the monastery. However, for a couple of years in the 1990s the *Panegyris* lunch was held in the Greek restaurant Andreas at Mokatam and in the Greek Centre of Cairo.

Αγία Οικογένεια έμεινε ένα διάστημα στο χώρο αυτό. Πολλοί πιστοί επισκέπτονται καθημερινά την Μονή του Αγίου Γεωργίου αλλά και το πηγάδι αυτό. Σχεδόν όλες οι κηδείες και τα μνημόσυνα τελούνται εκεί. Ο Ιερός αυτός Ναός ανακαινίστηκε πρόσφατα χάριν στην ευγενική προσφορά της κας Αριάδνης Ψύλλου από το Ζιμπάμπουε και τα επίσημα Θυρανοίξια του Ναού τελέστηκαν στις 23/11/2001.

Υπάρχουν διαφόρων ειδών τάφοι στο νεκροταφείο. Άλλοι λιτοί, άλλοι με αγάλματα, άλλοι με μάρμαρα και γρανίτες κ.λ.π. Στο χώρο αυτό βρίσκονται και οι τάφοι των Μεγάλων Ευεργετών της παροικίας αλλά και οι τάφοι

των βοηθουμένων για τους οποίους μεριμνά η Ελληνική Κοινότητα Καΐρου. Μάλιστα τώρα τελευταία η Α.Θ.Μ. ο Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής κ.κ. Θεόδωρος Β' παραχώρησε ένα χώρο ώστε να χτίσει η Κοινότητα εκεί τάφους – συρτάρια για τους απόρους της παροικίας. Γύρω - γύρω στην περιφραξη των κοιμητηρίων υπάρχουν δωμάτια τύπου μαυσωλείων όπου στο υπόγειο θάβουν τους νεκρούς και στο δωμάτιο κάθονται οι συγγενείς και μνημονεύουν τους νεκρούς τους. Κάποια από αυτά είναι ιδιοκτησίες παλαιών μεγάλων οικογενειών, ρώσων ιερέων και ιερομονάχων της Ιεράς Μονής Σινά.

Στην είσοδο του Νεκροταφείου βρίσκεται το Μουσείο-Σκευοφυλάκειο της Μονής το οποίο κατασκευάστηκε με τη χορηγία του Ιδρύματος Λίλιαν Βιδούρη και εγκαινιάστηκε το 2001 παρουσία πολλών επισήμων και πιστών.

Τέλος στο νεκροταφείο βρίσκεται και το μνημείο του άγνωστου αεροπόρου και το ηρώο πεσόντων στη μάχη του Ελ Αλαμείν όπου μέχρι και το 1971 (από το 1972 και μετά η τελετή γίνεται στο Ελληνικό μνημείο στο Ελ Αλαμείν) τελούνταν επιμνημόσυνη δέηση και κατάθεση στεφάνων κάθε Οκτώβριο ως απότιση φόρου τιμής στους πεσόντες στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην τελετή μαζεύοντουσαν οι εκπρόσωποι των Θρησκευτικών, Διπλωματικών και παροικιακών Αρχών, οι μαθητές των Ελληνικών Σχολείων, πολλοί πάροικοι, παλαιοί πολεμιστές από την Ελλάδα με επικεφαλής τον Στρατηγό Κατσώτα ο οποίος ήταν αρχηγός στρατού στον πόλεμο και πολέμησε στο πλευρό του Άγγλου Στρατηγού Μοντγκόμερυ. Μέχρι σήμερα οι παλαιοί πολεμιστές και οι στρατιωτικοί που έρχονται από την Ελλάδα, για το μνημόσυνο του Ελ Αλαμείν καταθέτουν και στεφάνι στο ηρώο αυτό.

The Cemetery:

The cemetery of St George, the sole Greek cemetery in Cairo, is the last resting place of all members of the Greek community resident in Cairo and its environs, as well as of Arab-speaking Christian congregants of the Patriarchate of Alexandria. It is also the sole cemetery belonging to the Patriarchate of Alexandria, as in all the other cities where Greeks were living the cemeteries were the property of the respective Communities.

At the centre of the cemetery stands the small church of the Dormition of the Virgin, in the crypt of which is the well beside which the Holy Family stayed for a while on this spot. Many believers visit the monastery of St George daily, and also this well. Almost all the funerals and memorial services are held there. This holy church was renovated recently thanks to the generous donation of Ariadni Psyllou from Zimbabwe and the formal consecration (*Thyranoixia* = "opening of the doors") was celebrated on 23 November 2001.

There are various kinds of tombs in the cemetery. Some are simple graves, some are adorned with statues, others are revetted in marble and granite, and so on. The tombs of the Great Benefactors of the community are located here, as well as the graves of those they helped, of which the Greek Community of Cairo takes care. Indeed, lately, His Most Divine Beatitude the Pope and Patriarch of Alexandria and All Africa Theodoros II made over a plot so that the Greek Community could build shelf-graves there for its indigent members. All around the enclosure of the cemetery are mausoleum-type tombs, in the vaults of which the dead are buried and in the room above the relatives sit and commemorate their dead. Some of these are properties of old distinguished families, of Russian priests and hieromonks of the Holy Monastery of Sinai.

At the entrance to the cemetery is the Museum-Sacristy of the monastery, which was built with sponsorship from the Lilian Voudouri Foundation and was inaugurated in 2001, in the presence of many dignitaries and congregants.

Last, the cemetery also houses the cenotaph of the unknown airman and the War Memorial for those who fell in the Battle of El Alamein, where until 1971 (from 1972 onwards the ceremony takes place at the Greek memorial at El Alamein) a memorial service was held and wreaths were laid every October, as homage to the dead of the Second World War. The ceremony was attended by religious leaders, diplomats and community officials, pupils at the Greek schools, many members of the Greek community, veterans from Greece headed by General Katsotas, who was Army commander during the war and fought alongside the British General Montgomery. To this day the old soldiers and officers who come from Greece to commemorate El Alamein lay a wreath at this war memorial.

Έλληνες γλύπτες στο ελληνορθόδοξο κοιμητήριο Καΐρου

Greek Sculptors in the Greek Orthodox Cemetery of Cairo

Δημήτρης Παυλόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Dimitris Pavlopoulos

Associate Professor of Art History
Faculty of History and Archaeology
National and Kapodistrian University of Athens

Βαθμολογώ τον πολιτισμό μιας πόλης, αφού επισκεφθώ και το νεκροταφείο της
George Bernard Shaw

I grade the civilization of a city after visiting also its cemetery
George Bernard Shaw

Το ελληνορθόδοξο πατριαρχικό κοιμητήριο Παλαιού Καΐρου με τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο εσωτερικό του, κοιμητήριο παράπλευρο, στην αριστερή πλευρά της Μονής Αγίου Γεωργίου, είναι το παλιότερο και το μεγαλύτερο στην αιγυπτιακή πρωτεύουσα, εκτάσεως 16.725 τ.μ. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε τον αρχιτέκτονα σχεδιαστή του. Η χρήση του, από τις αρχές του 20ού αιώνα, συνάπτεται με την ίδρυση της Ελληνικής Κοινότητας Καΐρου, μολονότι Ελληνορθόδοξη Κοινότητα (Ελληνόφωνοι και Αραβόφωνοι) στο Κάιρο λειτουργεί ανεπίσημα από το 1856¹. Σύμφωνα με τον κανονισμό του κοιμητηρίου, ενταφιάζονται οι ορθόδοξοι Έλληνες, Ρώσοι –οι οποίοι διαθέτουν ιδιαίτερο κοινό μαυσωλείο που ανήκει στη ρωσική κοινότητα Καΐρου–, Σλάβοι και Σύριοι με αρκετόν αριθμό οικογενειακών τάφων. Διευθυντής και άμεσος διοικητής του είναι ο εκάστοτε ηγούμενος της Μονής.

Η έκταση του κοιμητηρίου δεν ήταν από την αρχή τέτοια. Λόγω της πρακτικής δυσκολίας για την εκταφή των χριστιανών μέσα στην τριετία και της αυξανόμενης θνησιμότητας από το 1940 και μετά, το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας υποχρεώθηκε να προβεί στην επέκτασή του.

1. Διακόνου Αλεξάνδρου Σολομωνίδου, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω κατά την Α' πενταετίαν επί Πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β'*. Το έργον του Ηγουμένου αυτής Αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου, 1939-1944, τεύχος δεύτερον και τρίτον, τόμος Β', Κάιρο 1945, σ. 25.

The Greek Orthodox patriarchal cemetery of Old Cairo, with the church of the Dormition of the Virgin inside it, a cemetery adjacent to and on the left side of the monastery of St George, is the oldest and the largest in the Egyptian capital, 16,725 sq. m. in area. Unfortunately, we do not know the name of the architect who designed it. From the early twentieth century, its use is associated with the founding of the Greek Community of Cairo, even though a Greek Orthodox Community (Greek-speaking and Arabic-speaking) had been functioning unofficially in Cairo since 1856¹. According to the regulations of the cemetery, buried there are Greeks, Russians –who have a special common mausoleum belonging to the Russian community of Cairo–, Slavs and Syrians with a considerable number of family tombs. Director and direct manager of the cemetery is the incumbent abbot of the monastery.

The area of the cemetery was not so large initially. Due to the practical difficulty of disinterring Christians within a three-year period and to the increasing mortality from 1940 onwards, the Patriarch of Alexandria was obliged to proceed to its enlargement. During the first five years of the Pope and Patriarch of Alexandria, Christopher II (1876-1967), in the period 1939-

1. Deacon Alexandros Solomonidis, *Η Ιερά Μονή του Αγίου Γεωργίου εν Παλαιώ Καΐρω κατά την Α' πενταετίαν επί Πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β'*. Το έργον του Ηγουμένου αυτής Αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου, 1939-1944, τεύχος δεύτερον και τρίτον, τόμος Β' [The Holy Monastery of St George in Old Cairo during the first five

Κατά την πρώτη πενταετία του Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Χριστοφόρου του Β' (1876-1967), το χρονικό διάστημα 1939-44, ο ηγούμενος της Μονής Αγαθάγγελος Ζαρίφης (1888-1959) προσέθεσε στα 11.000 τ.μ. —που προέρχονταν από βραχώδεις περιοχές όπου είχε ανασκάψει η Αιγυπτιακή Αρχαιολογική Εταιρεία άλλα 3.500 τ.μ., που αποτέλεσαν το νέο κοιμητήριο. Τότε τα 7.500 τ.μ. περικλείστηκαν με λιθόκτιστο τοίχο, υψώθηκαν θύρες ως πύλες στην ανατολική πλευρά, ενώ κατεδαφίστηκε και το προηγούμενο όριο του κοιμητηρίου. Στον χώρο φυτεύτηκαν πάνω από 500 δένδρα που πύκνωσαν σε πραγματικό δάσος. Η εφ. *Ημέρα* του Καΐρου παρατηρεί στις 28 Δεκεμβρίου 1945: «Όταν πριν εβασίλευεν η ακαταστασία και έδιδεν η ρυπαρότης πλήρη εικόνα του “κλαυθμού και του βρυγμού των οδόντων”, τώρα υπάρχουν ωραίοι ανθοστόλιστοι δρομίσκοι, με κρήνας από λευκόν μάρμαρον, αι οποίαι εστήθησαν εκεί από ευσεβείς συμπολίτας εις μνήμην προσφιλών των νεκρών»².

Μετά από τη βίαιη, αναγκαστική φυγή πολλών Ελλήνων, συνέπεια της αιγυπτιακής επανάστασης της 23ης Ιουλίου 1952³, με τον Αιγυπτιώτη Ελληνισμό τραγικά συρρικνωμένον, η κατάσταση στο κοιμητήριο δεν είναι αντάξια του παρελθόντος. Αισθητή η εγκατάλειψη σε

2. Διακόνου Αλεξάνδρου Σολομωνίδου, *Κριτικόν Λεύκωμα, ήτοι σχόλια του διεθνούς Τύπου, κρίσεις και εντυπώσεις επί του έργου του ηγουμένου της εν Π. Καΐρω Ι. Μονής του Αγίου Γεωργίου, αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου Ζαρίφη του Ιβηρίτου κατά την Α' πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β', τόμος Γ', Κάιρο 1946, σ. 52.*

3. Ευθυμίου Θ. Σουλογιάννη, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο*, Αθήνα 1999, σ. 217-271.

1944, the abbot of the monastery, Agathangelos Zarifis (1888-1959) added to the existing 11,000 sq. m. – originating from rocky areas where the Egyptian Archaeological Society had excavated – another 3,500 sq. m., which constituted the new cemetery. At that time 7,500 sq. m. were enclosed by a stone-built wall, portals were erected as gates on the east side and the previous boundary of the cemetery was demolished. Over 500 trees were planted on the site, which grew into a veritable wood. The Cairo newspaper *Hemera* (Day) remarked on 28 December 1945: “When before untidiness reigned and filthiness gave full picture of ‘weeping and grinding of teeth’, now there are lovely flower-bedecked pathways, with white marble fountains, which have been set up there by pious fellow-citizens in memory of their beloved dead”².

Since the violent, forced flight of many Greeks, as consequence of the Egyptian Revolution of 23 July 1952³, and with Egyptian Hellenism

years under the Patriarchy of Christopher II. The work of its Abbot Archimandrite Agathangelos (1934-1944)], Fascicles II and III, Vol. II], Cairo 1945, p. 25.

2. Deacon Alexandros Solomonidis, *Κριτικόν Λεύκωμα, ήτοι σχόλια του διεθνούς Τύπου, κρίσεις και εντυπώσεις επί του έργου του ηγουμένου της εν Π. Καΐρω Ι. Μονής του Αγίου Γεωργίου, αρχιμανδρίτου Αγαθαγγέλου Ζαρίφη του Ιβηρίτου κατά την Α' πενταετίαν επί πατριαρχείας Χριστοφόρου του Β', τόμος Γ'* [Review Album, that is comments of the international Press, critiques and impressions of the work of the abbot of the Holy Monastery of St George in Old Cairo, Archimandrite Agathangelos Zarifis of Ivion during the first five years of the patriarchy of Christophoros II, vol. III], Cairo 1946, p. 52.

3. Efthymios Th. Soulogiannis, *Η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο* [The Position of the Greeks in Egypt], Athens 1999, pp. 217-27

κάθε σημείο, ακόμα και στους μεγαλοπρεπείς ναϊσκους! «Τότε πεθαίνουν οι νεκροί / όταν τους λησμονούμε», τονίζει ο παλαμικός λόγος. Οι περισσότεροι ελληνικοί τάφοι είναι απεριποίητοι, έχοντας υποστεί ανεπανόρθωτες ζημιές στην κατασκευαστική δομή τους, με ορισμένους να αποτελούν κατοικία φτωχών Αιγυπτίων...

Παρά την έκτασή του, το κοιμητήριο Καΐρου δεν έχει ευρεία αντιπροσώπευση σε ταφές Ελλήνων, όπως συνειδητοποιεί κανείς ότι συμβαίνει στο κοιμητήριο Αλεξανδρείας. Ειδική τεχνολογική μελέτη των ελληνικών μνημείων του δεν έχει γίνει. Μόνο σε γενικότερα βιβλία εντοπίζονται αναφορές. Μόλις το 2009 το Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού εξέδωσε το βιβλίο του Επίκουρου Καθηγητή ΤΕΙ Αθήνας, Συντη-

ρητή Πέτρας, Ηλία Β. Νομπιλάκη *Τήνιοι Γλύπτες στην Αίγυπτο (Κάιρο - Αλεξάνδρεια), 19ος-20ός αιώνας*.

Στο κοιμητήριο Καΐρου δούλεψαν οι Έλληνες γλύπτες Ιωάννης (1860-1923) και Αριστείδης (1862-1928) Ν. Κοτζαμάνης⁴, Γεώργιος Α. Μπονάνος (1863-1940)⁵, Κωνσταντίνος Φ. Φώσκολος (1875-1948)⁶ και Θεόδωρος Μ. Ζέρβας (1883-1951)⁷. Ακολουθεί αναλυτική παρουσίασή τους.

4. Δημητρίου Π. Πασχάλη, *Ανδριοι Καλλιτέχναι, Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου*, Άνδρος 1996, σ. 117 [= *Ανδριακά Χρονικά*, τ. 25]. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Εικαστική παράδοση στην Άνδρο. Συμπληρώσεις και προσθήκες σε χειρόγραφο του Δ. Π. Πασχάλη που απεικονίζει το καλλιτεχνικό δυναμικό του νησιού», *Η Καθημερινή* (Επτά Ημέρες, επιμέλεια Πέγκυ Κουνενάκη), 14 Ιουλίου 1996. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, τ. 2, Αθήνα 1998, σ. 271-272 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

5. Θεόδωρος Φ. Μαρκάτου, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Η ζωή και το έργο του*, 2τ., δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1992. Μαρίας Α. Γαβρίλη - Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτηρίου Σ. Μπονάνου, *Γεώργιος Μπονάνος Κεφαλλην εποίει*, Αθήνα 2014.

6. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 4, Αθήνα 2000, σ. 395 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940)*, Επιστημονική επιμέλεια Δώρα Φ. Μαρκάτου, Κείμενα Δώρα Φ. Μαρκάτου, Ευθυμία Ε. Μαυρομιχάλη, Δημήτρης Παυλόπουλος, Φωτογραφίες Σωκράτης Μαυρομάτης, Αθήνα 2015, σ. 341 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

7. Ηλία Β. Νομπιλάκη, *Τήνιοι Γλύπτες στην Αίγυπτο (Κάιρο - Αλεξάνδρεια), 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 2009, σ. 90 [= Τήνος. Ιστορικές Διαδρομές, τ. 1].

tragically diminished, the situation in the cemetery is far from worthy of the past. Abandonment is obvious everywhere, even in the magnificent temple-like tombs! "It is then the dead die / when we forget them", stresses Palamas. Most Greek graves are neglected, having suffered irreparable damage to their fabric, with some serving as dwellings of indigent Egyptians...

For all its size, burials of Greeks are not widely represented in the Cairo cemetery, unlike the case for the cemetery of Alexandria. No special art-historical study of the Greek monuments has been made. There are references to them only in more general books. In 2009 the Tenos Cultural Foundation published the book in Greek, *Tenian Sculptors in Egypt (Cairo – Alexandria), 19th-20th century* by Ilias V. Nobilakis, Assistant Professor at the Technical Education Institute of Athens and Conservator of Stone.

The Greek sculptors Ioannis (1860-1923) and Aristeidis (1862-1928) Ν. Kotzamanis⁴ Georgios A. Bonanos (1863-1940)⁵, Constantinos Ph. Phoskolos (1875-1948)⁶ and Theodoros M. Zervas (1883-1951)⁷ worked in the Cairo cemetery. A detailed presentation of them follows.

4. Dimitrios P. Paschalis, *Ανδριοι Καλλιτέχναι, Συμπληρώσεις - Προσθήκες Δημήτρη Παυλόπουλου* [Andriot Artists, Completions-Additions of Dimitris Pavlopoulos], Andros 1996, p. 117 [= *Andriaka Chronika*, vol. 25]; Dimitris Pavlopoulos, «Εικαστική παράδοση στην Άνδρο. Συμπληρώσεις και προσθήκες σε χειρόγραφο του Δ. Π. Πασχάλη που απεικονίζει το καλλιτεχνικό δυναμικό του νησιού» ["Artistic tradition in Andros. Completions and additions to a manuscript of D.P. Paschalis which depicts the artistic force of the island"], Newspaper *I Kathimerini* (*Epta Imeres*, editor Peggy Kounenaki), 14 July 1996; *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας*, επιστημονική επιμέλεια Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος [Dictionary of Greek Artists, Painters – Sculptors-Printmakers, 16th-20th century, scientific editor Evgenios D. Matthiopoulos], vol. 2, Athens 1998, pp. 271-272 (Dimitris Pavlopoulos).

5. Theodora Ph. Markatou, *Ο γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος (1863-1940). Η ζωή και το έργο του* [The sculptor Georgios Bonanos (1863-1940). His life and work], 2 vols, typewritten doctoral dissertation, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki 1992; Maria A. Gavrilis – Sophia S. Bonanou – Sotirios S. Bonanos, *Γεώργιος Μπονάνος Κεφαλλην εποίει* [Georgios Bonanos Cephelonian made], Athens 2014.

6. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, op. cit., vol. 4, Athens 2000, p. 395 (Dimitris Pavlopoulos); Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική (αρχές 19ου αιώνα-1940)* [Panagiotis and Effie Michelis Foundation, Modern Greek Funerary Sculpture (early 19th century-1940)], Scientific editor: Dora Ph. Markatou, Texts: Dora Ph. Markatou, Efthymia E. Mavromichali, Dimitris Pavlopoulos, Photographs: Sokratis Mavrommatis, Athens 2015, p. 341 (Dimitris Pavlopoulos).

7. Ilias V. Nobilakis, *Τήνιοι Γλύπτες στην Αίγυπτο (Κάιρο - Αλεξάνδρεια), 19ος-20ός αιώνας* [Tenian Sculptors in Egypt (Cairo – Alexandria), 19th-20th century], Athens 2009, p. 90 [= Τήνος. Ιστορικές Διαδρομές [Tenos. Historical Routes], vol. 1].

Ιωάννης και Αριστείδης Ν. Κοτζαμάνης

Ανδριώτες από το Κόρθι, χωριό στα νότια του νησιού, έλκουν την απώτερη καταγωγή τους από το χωριό Υστέρνια της Τήνου. Περνώντας από τη νότια Άνδρο στη βόρεια Τήνο, δούλεψαν σε τηνιακά λατομεία. Οι δύο αδελφοί το 1900 φέρονται μέλη της Αδελφότητος Μαρμαρογλύφων⁸. Το 1904 ο Ιωάννης πήγε στο νησί του για να μελετήσει την ανέγερση μωσαλείου στον οικογενειακό τάφο του επιχειρηματία και εφοπλιστή Λεωνίδα Κων. Εμπειρίκου (1836-1894)⁹.

8. Οργανισμός της εν Αθήναις εταιρείας «Αδελφότης Μαρμαρογλύφων» Βασιλείου Παπαγεωργίου Αλβάνωφ. Λαϊκή αποταμιευτικής προνοίας δράσις, Αθήνα 1900, σ. 51, 52.

9. Εφ. Η Φωνή της Ανδρου, 27 Μαΐου 1904· Αυγούστου Ν. Εμπειρίκου, Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρίκων. Ρίζες - Δράση - Βιογραφία διακριθέντων - Γενεαλογικό δέντρο, 1765-1996, Μέρη Α' - Β', Αθήνα ²1998, σ. 84.

Ioannis and Aristeidis N. Kotzamanis

Natives of Andros from the village of Korthi in the southern part of the island, their ancestry can be traced to the village of Ysternia on Tenos. Passing from southern Andros to northern Tenos, they worked in Tenian marble quarries. In 1900 the two brothers appear as members of the Brotherhood of Marble-Carvers⁸. In 1904 Ioannis went to his island in order to study the erecting of a mausoleum on the family tomb of the shipping magnate and entrepreneur Leonidas C. Embiricos (1836-1894)⁹.

8. Οργανισμός της εν Αθήναις εταιρείας «Αδελφότης Μαρμαρογλύφων» Βασιλείου Παπαγεωργίου Αλβάνωφ. Λαϊκή αποταμιευτικής προνοίας δράσις [Organization of the society in Athens "Brotherhood of Marble-Carvers" Vasileios Papageorgiou Alvanoff. Popular saving welfare action], Athens 1900, pp. 51, 52.

9. Newspaper *I Phoni tis Androu*, 27 May 1904; Augustus N. Embiricos, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρίκων. Ρίζες - Δράση - Βιογραφία διακριθέντων - Γενε-*

Μαζί με τον αδελφό του Αριστείδη, ο οποίος έμαθε κοντά του τη μαρμαρογλυπτική, ίδρυσε στις αρχές του 20ού αιώνα εργοστάσιο κατεργασίας μαρμάρων και μαρμαρογλυφείο με ατμοκίνητο προιονιστήριο λιθοτομίας στην Αθήνα, στην οδό Γ' Σεπτεμβρίου 28 (Στοά Κοτζαμάνη), με την επωνυμία Η Εργάνη Αθηνά, βραβευμένο με χρυσό βραβείο στη Διεθνή Έκθεση του 1903¹⁰. Το εργοστάσιο, έπαιρνε παραγγελίες μαρμαροτεχνίας για πολλούς γλύπτες, μεταξύ των οποίων ο πατέρας του Γιαννούλη Χαλεπά Ιωάννης (1834-1900)¹¹. Ταφικά μνημεία με τις υπογραφές των αδελφών Ιωάννη και Αριστείδη Κοτζαμάνη βρίσκονται από τις αρχές του 20ού αιώνα στο Α' Κοιμητήριο Αθηνών¹², όπου και ο τάφος τους, αλλά και σε άλλα ελληνικά κοιμητήρια (Αναστάσεως Πειραιά, Δραπάνου Κεφαλλονιάς, Τρικάλων)¹³, με κάποτε τυποποιημένες επαναλήψεις μοτίβων. Υπογράφουν επιπλέον προτομές που έχουν αποκαλυφθεί σε όλη την Ελλάδα, περισσότερο προβάλλοντας έτσι σαν φίρμα τη φήμη του εργοστασίου τους.

Το 1907 οι αδελφοί Κοτζαμάνη υπογράφουν το ταφικό μνημείο του Νικολάου Δ. Φιλίππου για το κοιμητήριο Καϊρου. Σε ψηλή μαρμάρινη στήλη που στηρίζεται σε τρίβαθμη κρηπίδα απεικονίζεται μαρμάρινη προτομή ώριμου στην ηλικία άνδρα. Πρόκειται για τον καταγόμενο από τα Γιάννενα δικηγόρο Νικόλαο Δ. Φιλίππου, που πέθανε στα πενήντα δύο του χρόνια, στις 19 Δεκεμβρίου 1902, όπως διαβάζουμε σε επιγραφή στην πρόσθια πλευρά της στήλης. Στο κέντρο της πρώτης βαθμίδας έχει λαξευτεί παράσταση με το κεφάλι Πενθούντος Πνεύματος να προβάλλει μέσα από διασταυρούμενους ανεστραμμένους χιαστί πυρσούς, αναφορά στη ζωή που έσβησε. Στις κορυφές των τεσσάρων πλευρών της στήλης διακρίνονται αστέρια, υπαινιγμός του φωτισμένου πνεύματος που ήταν ο νεκρός. Το ιερατικό καπέλο ίσως σημαίνει βαθμό που είχε απονείμει στον νεκρό ο Πατριάρχης — η Καϊρινή οικογένεια Φιλίππου εμφανίζεται δωρητρια του Ελληνικού Σχολείου Αρρένων και του Ελληνικού Παρθεναγωγείου. Η προτομή είναι ρεαλιστική, δουλεμένη μάλλον από φωτογραφία και ίσως όχι από τους μαρμαροεργοστασιάρχες, που απλώς την υπογράφουν εκ των υστέρων...

10. Αρχείο Καϊρείου Βιβλιοθήκης Άνδρου. Δημητρίου Π. Πασχάλη, *Άνδριοι Καλλιτέχναι*, ό.π., σ. 148.

11. Αλεξάνδρας Γουλάκη-Βουτυρά, *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής του Ιωάννη Χαλεπά. Παράρτημα αρ. 19 του τόμου ΙΑ' της Επιστημονικής Επετηρίδας της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 22 σημ. 42, 31 σημ. 20, 47 σημ. 87, 78 σημ. 215, 81, 169. Αλέκου Ε. Φλωράκη, *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής, 19ος και 20ός αιώνας*, Αθήνα 1993, σ. 297-300.

12. Στέλιου Λυδάκη, *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό γλυπτών*, Αθήνα 1981, σ. 200, 365, εικ. 7.

13. Στέλιου Λυδάκη, *Ο.π.*, σ. 207, 219, 364 εικ. 4, 365 εικ. 5, 6. Θάνου Χ. Χρήστου, *Η γλυπτική στα Ιόνια Νησιά*, Κέρκυρα 2001, σ. 146, 151, 156, 157, 201, 230, 241, 250, 289, 291, 292.

Together with his brother Aristeidis, who learnt the art of marble-carving from him, he founded in the early twentieth century a marble-working factory and marble-carving workshop with a steam-powered stone-cutting saw, in Athens at 28 Tritis Septemvriou Street (Kotzamanis Arcade), under the name “*I Ergani Athena*”, which was awarded a gold medal at the International Exhibition of 1903¹⁰. The factory received marble-working commissions for many sculptors, among them Ioannis Chalepas (1834-1900), father of Giannoulis Chalepas¹¹. From the early twentieth century, funerary monuments with the signatures of the brothers Ioannis and Aristeidis Kotzamanis were to be found in the First Cemetery of Athens¹², where their own tomb is located, as well as in other Greek cemeteries (of the Resurrection [Anastaseos] in Piraeus, of Drapano on the island of Cephalonia, of Trikala)¹³, sometimes with standardized repetitions of motifs. Moreover, they signed busts that have been revealed all over Greece, thus publicizing further as “trademark” their factory’s reputation.

In 1907 the Kotzamanis brothers signed the tomb monument of Nikolaos D. Philippou for the Cairo cemetery. Represented on a tall marble stele set on a three-stepped crepis is a marble bust of a mature man. This is the lawyer Nikolaos D. Philippou, who originated from Ioannina and died at the age of fifty-two, on 19 December 1902, as we read in the inscription on the front of the stele. Carved at the centre of the first step is a representation with the head of *Mourning Spirit* projected through chiasitic-crossed inverted torches, referring to the life extinguished. Visible at the tops of the four sides of the stele are stars, allusions to the luminary spirit of the deceased. The hieratic hat perhaps signifies the rank that had been conferred on the deceased by the Patriarch – the Philippou family in Cairo appears as donor of the Greek Boys’ School and the Greek Girls’ School (Parthenagogeion). The bust is realistic, probably sculpted from a photograph and perhaps not by the owners of the marble factory, who simply signed it later.

αλογικό δέντρο, 1765-1996, *Μέρη Α' - Β'* [The history of the Embiricos family. Roots – Action – Biography of distinguished members – Genealogy, 1765-1996. Parts I - II], Athens 1998, p. 84.

10. Archive of the Kaireion Library of Andros. Dimitris P. Paschalis, *Άνδριοι Καλλιτέχναι*, op. cit., p. 148.

11. Alexandra Goulaki-Voutyra, *Το εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής του Ιωάννη Χαλεπά. Παράρτημα αρ. 19 του τόμου ΙΑ' της Επιστημονικής Επετηρίδας της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* [The marble-sculpting workshop of Ioannis Chalepas. Appendix no. 19 of volume XI of the Annual of the Polytechnic School of the Aristotle University of Thessaloniki], Thessaloniki 1989, p. 22 n. 42, p. 31 n. 20, p. 47 n. 87, p. 78 n. 215, pp. 81, 169; Alekos E. Florakis, *Σχέδια Τηνιακής Μαρμαρογλυπτικής, 19ος και 20ός αιώνας* [Designs of Tenian Marble-Carving, 19th and 20th century], Athens 1993, pp. 297-300.

12. Stelios Lydakis, *Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία - Τυπολογία - Λεξικό γλυπτών* [Modern Greek Sculpture. History–Typology–Dictionary of Sculptors], Athens 1981, pp. 200, 365, fig. 7.

13. Lydakis, op. cit., pp. 207, 219, 364 fig. 4, 365 figs 5, 6; Thanos Ch. Christou, *Η γλυπτική στα Ιόνια Νησιά* [Sculpture in the Ionian Islands], Corfu 2001, pp. 146, 151, 156, 157, 201, 230, 241, 250, 289, 291, 292.

Γεώργιος Α. Μπονάνος

Κεφαλλονίτης, από το Βουνί Κατωγής, στα δέκα χρόνια του ήρθε στην Αθήνα κοντά στους μεγαλύτερης ηλικίας αδελφούς του, πιλοποιούς το επάγγελμα. Αντιδρώντας στη θέληση της οικογένειάς του, που τον ήθελε έμπορο, σπούδασε γλυπτική στο Σχολείο των Τεχνών (1876-1883) με καθηγητή τον ακαδημαϊκό κλασικιστή Λεωνίδα Δρόση (1834-1882)¹⁴, αλλά την κατεργασία του μαρμάρου την έμαθε στο μαρμαρογλυφείο του ακαδημαϊκού ρεαλιστή Δημητρίου Ζ. Φιλιππότη (1834-1919)¹⁵. Τις σπουδές του τις ολοκλήρωσε στο Βασιλικό Ινστιτούτο Καλών Τεχνών της Ρώμης με δασκάλους τους κλασικιστές Antonio Allegretti (1840-1918) και Girolamo Masini (1840-1885/93), ανοίγοντας και δικό του εργαστήριο, στο οποίο αναλάμβανε παραγγελίες. Το 1888 επέστρεψε στην Αθήνα και, μετά από μια σύντομη θητεία στο εργαστήριο του Δρόση, άνοιξε το εργαστήριό του σε

Georgios A. Bonanos

A Cephalonian from Vouni Katogis, Bonanos came to Athens at the age of ten to join his elder brothers, who were hat-makers by trade. Contrary to his family's wishes that he become a merchant, he studied sculpture in the School of Arts (1876-1883), with professor the academic classicist Leonidas Drosis (1834-1882)¹⁴, but learnt marble-working in the workshop of the academic realist Dimitrios Z. Philippotis (1834-1919)¹⁵. He completed his studies at the Royal Institute of Fine Arts in Rome, with teachers the classicists Antonio Allegretti (1840-1918) and Girolamo Masini (1840-1885/93), also opening his own workshop in which he undertook commissions. In 1888 he returned to Athens and after a brief apprenticeship in Drosis's workshop opened his own in a two-storey Neoclassical building in Ambelokipoi, at

14. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 1, Αθήνα 1997, σ. 392-394 (Ηλίας Μυκονιάτης).

15. Ευθυμίας Ε. Μαυρομιχάλη, *Ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης*, Αθήνα 2003.

14. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, op. cit., τ. 1, Athens 1997, pp. 392-394 (Ilias Mykoniatis).

15. Efthymia E. Mavromichali, *Ο γλύπτης Δημήτριος Ζ. Φιλιππότης* [The Sculptor Dimitrios Z. Philippotis], Athens 2003.

διώροφο νεοκλασικό κτήριο στους Αμπελοκήπους, στην αρχή της οδού Μεσογείων¹⁶. Το 1900 είναι μέλος της Αδελφότητας Μαρμαρογλύφων¹⁷, ενώ τότε χρονολογείται και ο μαρμάρινος ανδριάντας του Παναγή Βαλιάνου (Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος). Το 1911 διορίζεται καθηγητής της Πλαστικής στη Σχολή Καλών Τεχνών, δεν προλαβαίνει όμως να διδάξει γιατί παραιτήθηκε πολύ γρήγορα λόγω της μη αποδοχής συγκεκριμένων προτάσεων του προς τον υπουργό Παιδείας και τον διευθυντή της Σχολής Καλών Τεχνών Γεώργιο Ιακωβίδη. Το 1931 ολοκλήρωσε τον μαρμάρινο ανδριάντα του Ιωάννη Καποδίστρια (Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών). Κινήθηκε στο μεταίχμιο ανάμεσα στον Κλασικισμό και τον Ρεαλισμό. Φιλοτέχνησε και εξέθεσε πληθώρα έργων (ανδριάντες, προτομές, ηρώα, ταφικά μνημεία, αντίγραφα αρχαίων έργων, ελεύθερα και εκκλησιαστικά γλυπτά) στην Ελλάδα, στην Κύπρο, στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια, κ.α.

Το 1910 ο Μπονάνος τελείωσε για το κοιμητήριο Καΐρου το ταφικό μνημείο των αδελφών Αμπέτ, του Ραφαήλ (1780-1866) και του Ανανία (1790-1860)¹⁸. Το ταφικό μνημείο, προσφορά της Εφορίας της Αμπετείου Σχολής για τα πενήντα χρόνια της, είναι μαρμάρινος αμφιπρόστυλος ναός δωρικού ρυθμού, στο εσωτερικό του οποίου έχει ενσωματωθεί μαρμάρινο τραπέζι, αναφορά πιθανόν και στην επαγγελματική δραστηριότητα των δύο αδελφών· στην είσοδο του μνημείου είχαν στηθεί οι μαρμάρινοι ανδριάντες των δύο αδελφών, οι οποίοι βρίσκονται πλέον στην είσοδο των γραφείων της Εφορίας της Σχολής στη Γάμρα¹⁹.

Κωνσταντίνος Φ. Φώσκολος

Με καταγωγή μάλλον από τον Κτικάδο²⁰, καθολικό χωριό της Τήνου, γεννήθηκε στην Ερμούπολη²¹. Σπούδασε γλυπτική στο Σχολείο των Τε-

the beginning of Mesogeion Avenue¹⁶. By 1900 he was a member of the Brotherhood of Marble-Carvers¹⁷, (National Library of Greece). In 1911 he was appointed Professor of Sculpture in the School of Fine Arts, but did not manage to teach because he resigned very soon, due to the rejection of certain of his proposals to the Minister of Education and the Director of the School of Fine Arts, Georgios Iakovidis. In 1931 he completed the marble portrait statue of Ioannis Kapodistrias (National and Kapodistrian University of Athens). He moved on the borderline between Classicism and Realism, creating and exhibiting a plethora of works (portrait statues, busts, war memorials, funerary monuments, copies/replicas of ancient works, secular and ecclesiastical sculptures) in Greece, Cyprus, Cairo, Alexandria and elsewhere.

In 1910 Bonanos finished for the Cairo cemetery the tomb monument of the Abet brothers, Raphail (1780-1866) and Ananias (1790-1860)¹⁸. The monument, offered by the Board of Governors of the Abeteion School to commemorate its fiftieth anniversary, is a marble amphiprostyle temple in the Doric order, incorporated in the interior of which is a marble table, possibly a reference also to the professional activity of the two brothers; set up at the entrance to the monument were marble portrait statues of the two benefactors, which now stand at the entrance to the offices of the School Board in Gamra¹⁹.

Constantinos Ph. Phoskolos

Probably originating from Ktikados²⁰, a Roman Catholic village in Tenos, Phoskolos was born in Hermoupolis on Syros²¹. He studied sculpture at the Athens School of Arts (1894-1901), with professor the academic classicist

16. Γεώργιος Μπονάνος, Γλύπτης, Αθήναι. G. Bonanos, Athènes, Sculpteur. Σπουδαστήριο Γλυπτικής Γεωργίου Μπονάνου εν Αθήναις, οδός Μεσογείων (Αμπελόκηποι). George Bonano, Sculptor. Studio, rue Mesogion (Ambelokipi), χ.τ. [Αθήνα] χ.χ. [1905-1908]. Πρόκειται για λεύκωμα-δειγματολόγιο έργων του.

17. Οργανισμός της εν Αθήναις εταιρείας «Αδελφότης Μαρμαρογλύφων» Βασιλείου Παπαγεωργίου Αλβάνωφ, ό.π., σ. 52.

18. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τ. Β', 1948, σ. 557· Θεοδώρας Φ. Μαρκάτου, ό.π., σ. 276-277· Ευθυμίου Θ. Σουλογιάννη, Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου, Αθήνα 2001, σ. 36, 39, 69, 79, 88, 145, 146, 163, 165, 170, 188, 192.

19. Μαριάς Α. Γαβρίλη-Σοφίας Σ. Μπονάνου - Σωτηρίου Σ. Μπονάνου, ό.π., πίν. 74.

20. Δεν πρέπει να αποκλειστεί μακρινή συγγενική σχέση του γλύπτη με την ενετική ευγενικής καταγωγής οικογένεια Foscolo, οικογένεια του Ιταλού ποιητή Ούγου Φώσκολου (1778-1827)

21. Σύμφωνα με την από 9 Απριλίου 1945 αίτηση εγγραφής του στο Τμήμα Γλυπτικής του Καλλιτεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (σημερινού Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος). Ευχαριστώ από τη θέση αυτήν τον υπεύθυνο του αρχείου του Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος, κύριο Νίκο Γεωργιακώδη για τη διάθεση φωτοαντιγράφου της.

16. Γεώργιος Μπονάνος, Γλύπτης, Αθήναι. G. Bonanos, Athènes, Sculpteur. Σπουδαστήριο Γλυπτικής Γεωργίου Μπονάνου εν Αθήναις, οδός Μεσογείων (Αμπελόκηποι). George Bonano, Sculptor. Studio, Mesogion St (Ambelokipi), n. p. [Athens], n. d. [1905-1908]. An album-samplebook of his works.

17. Οργανισμός της εν Αθήναις εταιρείας «Αδελφότης Μαρμαρογλύφων Βασιλείου Παπαγεωργίου Αλβάνωφ», ό.π., σ. 52.

18. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου [“Helios” Modern Encyclopaedic Dictionary], vol. II, 1948, p. 557; Theodora Ph. Markatou, ό.π., pp. 276-277; Efthymios Th. Soulogiannis, Η Ελληνική Κοινότητα του Καΐρου [The Greek Community of Cairo], Athens 2001, pp. 36, 39, 69, 79, 88, 145, 146, 163, 165, 170, 188, 192.

19. Gavriili – Bonanou – Bonanos, ό.π., pl. 74.

20. The possibility that the sculptor was a distant relative of the Foscolo family, of Venetian noble origin, scion of which was the Italian poet Hugo Foscolo (1778-1827) cannot be ruled out.

21. According to the application, dated 9 April 1945, for registration in the Sculpture Section of the Greek Chamber of Artists (pres. Chamber of Fine Arts of Greece). I wish to thank Mr Nikos Georgiadakis, who is responsible for the archive of the Chamber of Fine Arts of Greece, for making available a photocopy of this document.

χνών της Αθήνας (1894-1901), με καθηγητή τον ακαδημαϊκό κλασικιστή Γεώργιο Βρούτο (1843-1909)²². Αφού αποφοίτησε, ίδρυσε το 1904, μαζί με τον συντοπίτη και ομότεχνό του Γιαννούλη Κουλουρή (1878-1966)²³, εργαστήριο στην Αθήνα, στην οδό Πατησίων 50 —και οι δύο «ευέλπιδες γλύπτει». Από τα νεανικά έργα του μνημονεύεται το μάλλον κλασικιστικό σύμπλεγμα *Ερως και Σάτυρος*. Το 1917 θα πρέπει να φιλοτέχνησε και το πέτρινο ανάγλυφο με τη μορφή του ποιητή Κώστα Γ. Καρυωτάκη (1896-1928), που μπήκε εκ των υστέρων στον τάφο του ποιητή στον οίκο Αθανασίου Κ. Σκάγιαννη, στο Α' Κοιμητήριο Αθηνών.

Ως μέλος του Συνδέσμου Ελλήνων Καλλιτεχνών ο Φώσκολος πήρε μέρος στις εκθέσεις του: το 1915 με το έργο του *Προτομή κυρίου Α.*, το 1916 με το έργο του *Η ύψωσις της σημαίας* (ανάγλυφο), το 1917 με τα έργα του *Η χρησιμοδότησις και Ανάγλυφο κυρίου Κ.*, το 1921 με το έργο του *Η ύψωσις της σημαίας εν Αγία Λαύρα*. Εξέθεσε επίσης το 1917 στη Διαρκή Καλλιτεχνική Έκθεση Ζαππείου το έργο του *Δόξα* (ανάγλυφο σε στήλη για τα Καλάβρυτα, το μαρμάρινο Ηρώο Καλαβρύτων), το 1918 στην έκθεση του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» για τους πυροπαθείς της Θεσσαλονίκης το έργο του *Αέρα!* (σκίτσο εφέδρου αξιωματικού) και στην έκθεση του Ελληνογαλλικού Συνδέσμου στο Ζάππειο το έργο του *Η ύψωσις της σημαίας εν Αγία Λαύρα* (που αγόρασε το Υπουργείο Παιδείας και θα μεριμνούσε να το πολλαπλασιάσει σε γύψινα εκμαγεία για να το μοιράσει στα σχολεία· ένα από αυτά έχει περιέλθει στη Συλλογή Αναγνωστή), το 1925 στη Διαρκή Καλλιτεχνική Έκθεση Ζαππείου το έργο του *Ο Λένιν ή Ο αγορητής*, το 1938 στην Πανελλήνιο Έκθεση στο Ζάππειο τα έργα του *Κεφαλή θλιμμένης κόρης* και *Ο βασιλιάς Γεώργιος Α' και η βασίλισσα Όλγα* (ορειχάλκινο ανάγλυφο) και το 1939 στην Πανελλήνιο Έκθεση στο Ζάππειο το έργο του *Κεφαλή κόρης* (ανάγλυφο).

Το 1909 ο Φώσκολος υπογράφει στην Αθήνα το ταφικό μνημείο της Φωτεινής Α. Μαραγκού για το κοιμητήριο Καΐρου²⁴. Σε ψηλή μαρμάρινη στήλη που στηρίζεται σε τρίβαθμη κρηπίδα απεικονίζεται η μαρμάρινη προτομή γυναικείας μορφής, ενώ από το ένα τρίτο της πρόσθιας όψης της στήλης προβάλλουν μέσα από ωοειδές πλαίσιο δύο μικρά παιδικά κεφάλια, στο κάτω μέρος των οποίων διακρίνεται ένα γαρούφαλλο. Στο κέντρο της πρώτης βαθμίδας έχει σκαλιστεί λυχνάρι, συχνό σε ταφικά μνημεία σύμβολο της ζοφερότητας του θανάτου. Προφανώς η γυναίκα, η Φωτεινή Α. Μαραγκού, που πέθανε εικοσιεπτάχρονη στις 12 Οκτωβρίου 1902, είναι η μητέρα των δύο παιδιών, του Ιωάννη, που πέθανε δίχρονος τον Οκτώβριο του 1899, και του Περικλή, που πέθανε τον Ιανουάριο του 1903. Το μνημείο είναι μορφολογικά σύνθετο, καθώς συν-

Georgios VROUTOS (1843-1909)²². On graduating, in 1904, he and his fellow Tenian and colleague Giannoulis Koulouris (1878-1966)²³ – both of them “aspiring sculptors” – opened a workshop at 50 Patision Street in Athens. Noteworthy among his youthful works is the rather classicistic group of *Eros and Satyr*. In 1917 he must have sculpted also the stone relief with the figure of the poet Costas G. Karyotakis (1896-1928), which was later set up on the poet’s grave in the sepulchre of Athanasios C. Skagiannis, in the First Cemetery of Athens.

As member of the Association of Greek Artists, Foscolo took part in its exhibitions: in 1915 with his work *Bust of Mr A.*, in 1916 with his relief *Raising the Flag*, in 1917 with his works *The Vaticination* and *Relief of Mr K.*, in 1921 with the work *The Raising of the Flag in the Holy Lavra*. In 1917 he exhibited in the Standing Art Exhibition in the Zappeion his work *Glory* (a relief on a stele for the Kalavryta, the marble War Memorial of that town), in 1918 in the “Parnassos” Cultural Association, for the victims and casualties of the great fire in Thessaloniki, the work *Wind!* (a sketch of a reservist army officer) and in the exhibition of the Greek-French Union in the Zappeion, the work *The Raising of the Flag in the Holy Lavra* (purchased by the Ministry of Education, which made provision for its reproduction in plaster casts that were distributed to schools; one of these is now in the Anagnostis Collection), in 1925 in the Standing Art Exhibition in the Zappeion his work *Lenin or The Orator*, in 1938 in the Panhellenic Exhibition in the Zappeion his works *Head of a Sad Kore* and *King George I and Queen Olga* (bronze relief), and in 1939 in the Panhellenic Exhibition in the Zappeion his relief *Head of a Kore*.

In 1909 Phoskolos signed in Athens the funerary monument of Photeini A. Marangou for the Cairo cemetery²⁴. Represented on a tall marble stele set on a three-stepped crepis is the marble bust of a female figure, while from one-third of the front of the stele project within an oval frame two small children’s heads, in the lower part of which is a carnation. Carved at the centre of the first step is a lamp, a frequent symbol of the bleakness of death on mortuary monuments. Obviously the woman, Photeini A. Marangou, who died at the age of twenty-seven on 12 October 1902, is the mother of the two children, Ioannis, who died aged two in October 1899, and Periklis, who died in January 1903. The form of the monument is complex, as it combines sculpture in the round for the female bust with high relief on the children’s heads. The sculptor’s realistic treatment of the figures is based on photographs of them. Thus he creates their portraits, with their personal facial features and with a clear attempt to capture their emotional world: the woman is rendered in frontal pose, austere, in formal attire

22. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ένα κλασικιστικό ανάγλυφο του 19ου αιώνα», περ. *Μουσείο Μπενάκη*, τ. 1, 2001, σ. 129-130, 133.

23. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, ό.π., τ. 2, σ. 291 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

24. Ηλία Β. Νομπιλάκη, ό.π., σ. 152-154, 215, 275.

22. Dimitris Pavlopoulos, *Ένα κλασικιστικό ανάγλυφο του 19ου αιώνα* [A Nineteenth-Century Classicistic Relief], *Benaki Museum Journal*, vol. 1, 2001, pp. 129-130, 133.

23. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, op. cit., vol. 2, p. 291 (Dimitris Pavlopoulos).

24. Nobilakis, op. cit., pp. 152-154, 215, 275.

δυνάζει την κατηγορία του ολόγλυφου στη γυναικεία προτομή με την κατηγορία του έξεργου ανάγλυφου στα παιδικά κεφάλια. Ο γλύπτης έχει επεξεργαστεί ρεαλιστικά τις μορφές, έχοντας υπ' όψιν φωτογραφίες τους. Δημιουργεί έτσι τις προσωπογραφίες τους, με τα φυσιογνωμικά γνωρίσματά τους και με φανερή την προσπάθειά του να συλληφθεί ο συναισθηματικός κόσμος τους: η γυναίκα αποδίδεται μετωπική, αυστηρή, με επίσημη ενδυμασία εποχής (κλειστό πτυχωτό φόρεμα), το ένα από τα παιδάκια στα τρία τέταρτα δεξιά και το άλλο σχεδόν μετωπικό. Το σύνολο αποδεικνύει ότι ο Φώσκολος γνωρίζει να χειρίζεται και να συλλαμβάνει διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες μορφών. Αποβλέπει στη διαμόρφωση μιας θερμής οικογενειακής ατμόσφαιρας, στην οποίαν οι μορφές των παιδιών αντιμετωπίζονται από τη μητέρα με θλιμμένη αγάπη. Το έργο έχει σήμερα, για λόγους ασφαλείας, απομακρυνθεί από το κοιμητήριο και βρίσκεται στο Ηγουμενείο της Μονής.

Θεόδωρος Μ. Ζέρβας

Με ενδεχόμενη καταγωγή από τον Πύργο της Τήνου, πρέπει να τον ταυτίσουμε με λιθοξόο, ο οποίος είχε άλλους δύο αδελφούς λιθοξόους, τον Πέτρο (γ. 1878) και τον Νικόλαο (γ. 1885). Σταδιοδρόμησε ως επαγγελματίας μαρμαρογλύπτης στην Αλεξάνδρεια, όπου φιλοτέχνησε για το κοιμητήριο αρκετά ταφικά μνημεία.

Στα μεταπολεμικά χρόνια, τη δεκαετία του 1930, θα πρέπει να χρονολογηθεί, βάσει της πρώτης ταφής, του Μιλτιάδου Γ. Τασσοπούλου, Σμυρνιού την καταγωγή, το 1932, το ταφικό μνημείο αδελφών Τασσοπούλου και Στέλλας Γ. Βαλλά για το κοιμητήριο Καΐρου. Αποτελείται από απλές μαρμάρινες σαρκοφάγους, από τη μαρμάρινη κρύπτη και από έναν μαρμάρινο σταυρό με μαρμάρινο εικονοστάσιο. Το μνημείο δεν είναι παρά διεκπεραιωτική εκ μέρους του γλύπτη εργασία μαρμαροτεχνίας, χωρίς περαιτέρω αξιώσεις. Η υπογραφή συνοδεύεται από τη δήλωση του τόπου εργασίας του Ζέρβα (ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, με αναγραμματισμό του Δ/Ρ).

of the period (closed pleated dress), one of the little boys is in three-quarter pose to the right and the other is almost *en face*. It is evident from the overall effect that Phoskolos was skilled in handling and conveying figures with different idiosyncrasies. He strives to create a warm familial atmosphere in which the mother's sorrowful love of her children is apparent. For security reasons, the work has today been removed from the cemetery and is kept in the Priory (Hegoumeneion) of the monastery.

Theodoros M. Zervas

Possibly originating from Pyrgos in Tenos, he should be identified as a stone-carver who had two brothers, also stone-carvers, Petros (b. 1878) and Nikolaos (b. 1885). Zervas enjoyed a career as a professional marble-carver in Alexandria, where he created several tomb monuments for the cemetery.

The tomb monument of the Tassopoulos brothers and Stella G. Valla, for the Cairo cemetery, should be dated to the interwar years (1930s) on the basis of the first burial, of Miltiadis G. Tassopoulos from Smyrna, in 1932. It consists of plain marble sarcophagi, the marble crypt and a marble cross with marble iconostasis. The monument is a run-of-the-mill product of the carver, without artistic pretensions. The signature is accompanied by Zervas's place of work (ALEXANDRIA, with the letters D/R erroneously interchanged).

Από το ελληνικό νεκροταφείο στο Κάιρο
From the Greek cemetery in Cairo

Βιωματικά της οικογένειας Ζερεφού σε σχέση με τον Άγιο Γεώργιο και το Ελληνικό Νεκροταφείο στο Κάιρο

Experiences of the Zerefos Family in Relation to the Monastery of Saint George and the Greek Cemetery in Cairo

Χρήστος Σ. Ζερεφός

Καθηγητής - Ακαδημαϊκός

Christos S. Zerefos

Professor - Academician

Το ελληνικό νεκροταφείο του Καΐρου βρίσκεται σε ένα μοναδικό σημείο όπου είναι το τριπλό σημείο συνάντησης των μονοθεϊστικών θρησκειών, δηλαδή του Χριστιανισμού (Άγιος Γεώργιος), του Ισλαμισμού (Τέμενος του Amr) και του Ιουδαϊσμού (Συναγωγή του παλαιού Καΐρου), όλα τα μνημεία σε απόσταση ολίγων εκατοντάδων μέτρων. Η σχέση της οικογένειάς μου με το ελληνικό νεκροταφείο του Καΐρου ξεκινά από την ταφή του Νικολάου Π. Ζερεφού το 1910, δηλαδή περίπου 20 χρόνια μετά την μετακόμιση της οικογένειας από την Αλεξάνδρεια. Η οικογένεια Ζερεφού μετακόμισε μετά από την οικονομική καταστροφή που υπέστη ο παππούς μου, Νικόλαος Π. Ζερεφός, έμπορος κρητικών προϊόντων στη τότε διάσημη οδό Ras el-Tin της Αλεξανδρείας, μετά την καταστροφή της περιοχής με το βομβαρδισμό της Αλεξανδρείας από τον Αγγλικό στόλο που ακολούθησε την επανάσταση του Orabi. Ήδη ο πατέρας μου, Στυλιανός, είχε γεννηθεί στην Αλεξάνδρεια το 1881.

Το 1944 με βάπτισε ο Επίσκοπος Βαβυλώνας Ιλαρίων και αναρωτιόμουν πάντοτε τι σχέση μπορεί να έχει η Βαβυλώνα με το Κάιρο. Πολύ αργότερα έμαθα όλη τη σπουδαία ιστορία της περιοχής, το ρόλο που διαδραμάτισε φιλοξενώντας Πτολεμαϊκές και Ρωμαϊκές φρουρές και τις μεγάλες μάχες που έγιναν μεταξύ των υπερασπιστών του κάστρου της Βαβυλώνας του Καΐρου, με τους επιτιθέμενους μουσουλμάνους τον 10^ο αιώνα οπότε έγινε και η πτώση του κάστρου αυτού. Το 1945 πέθανε ο εκ μητρός παππούς μου, Χρήστος Παπαδόπουλος, ο οποίος ετάφη στο Νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου, μάλιστα δε υπάρχει σήμερα το οστεοφυλάκιο το οποίο σχεδίασε ο πατέρας μου από γρανίτη και όπου είναι

The Greek cemetery of Cairo is in a unique location, the meeting point of the three monotheistic religions – Christianity (St George Monastery), Islam (Amr Mosque) and Judaism (Old Cairo Synagogue) – all the monuments of which are a few hundred metres from one another. The relationship of the Zerefos family with the Greek cemetery at Cairo begins with the burial there of Nikolaos P. Zerefos in 1910, that is about 20 years after the family moved from Alexandria to Cairo. The Zerefos family relocated following the financial ruination of Nikolaos P. Zerefos, a purveyor of Cretan products in the then famous Ras el-Tin Street of Alexandria, after the destruction of the Orabi neighbourhood and the city's bombardment by the British Navy, following Orabi's revolt.

In 1944 I was christened by the Bishop of Babylon, Hilarion, and I was always wondering what Babylon had to do with Cairo. Much later, I learnt the whole fascinating history of the area, the role it played in hosting Ptolemaic and Roman garrisons, and the major battles fought between the defenders of the castle of Babylon in Cairo and the attacking Muslims in the tenth century, when this fortress fell. In 1945 my maternal grandfather, Christos Papadopoulos, died and was interred in the Cemetery of St George. In fact, the granite ossuary was designed by my father and holds also the bones of my grandmother and my father, who died in 1961, still exists at the cemetery.

During the 1950s my father, Stylianos N. Zerefos, employed a renowned local artist by the name of Shekh Youssef, who made the high-precision moulds for the ceramics produced in the Marangaki and Zerefos factory at Rod El Farag. At that time, following drawings by my father, who offered

θαμμένοι οι παππούδες μου και ο πατέρας μου ο οποίος απεβίωσε το 1961.

Στη δεκαετία του 50 ο πατέρας μου, Στυλιανός Ν. Ζερεφός χρησιμοποίησε έναν διάσημο καλλιτέχνη, ονόματι Shekh Youssef, ο οποίος του έφτιαχνε με μεγάλη ακρίβεια τα καλούπια για τα κεραμικά προϊόντα του εργοστασίου που είχε στο Rod El Farag. Σε σχέδια του πατέρα μου προσέφερε τότε στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου κάποιες μικρές *grottes*, όπως τις έλεγε, στον προ του νεκροταφείου χώρο, δίπλα δηλαδή στο περίφημο σημείο όπου ξαπόστασε η Παναγία με το Θείο Βρέφος και τον Ιωσήφ όταν πήγαν στην Αίγυπτο. Αυτές τις *grottes* τις ήθελε για να διακοσμήσει τον προ του νεκροταφείου χώρο ο μακαριστός Ηγούμενος της Μονής του Αγίου Γεωργίου, Αγαθάγγελος, για το έργο του οποίου στην αναστήλωση του μοναστηριού αλλά και στην περιοχή έχει ήδη γράψει στο περίφημο σύγγραμμά του για τον Άγιο Γεώργιο ο Κωνσταντινίδης. Φωτογραφίες υπάρχουν από ό,τι έχει μείνει σήμερα γιατί έχουν γίνει και άλλες παρεμβάσεις, μετά το 50, στον προ του νεκροταφείου χώρο αλλά η γενική εικόνα σχεδόν παραμένει η ίδια.

Η βιωματική σχέση της οικογένειας Ζερεφού με τον Άγιο Γεώργιο και το Νεκροταφείο έχει βαθιές συναισθηματικές ρίζες όχι μόνο λόγω των νεκρών μελών της οικογενείας που αναπαύονται εκεί αλλά και διότι για εμάς τους ζώντες είναι έντονες οι μνήμες από την ψυχική ανάταση την οποία αισθανόμασταν επισκεπτόμενοι τον επιβλητικό ναό του Αγίου Γεωργίου. Θυμάμαι στα τέλη της δεκαετίας του 60 ότι είχα βρεθεί, μάλιστα είχα αποκλειστεί στο Κάιρο μετά τον πόλεμο των 7 ημερών και την Μεγάλη Παρασκευή επήγα στα μνήματα για την κα-

to the monastery of St George some small *grottes*, as he called them, in the space in front of the cemetery, that is, next to the legendary point where the Virgin with the Christ Child and Joseph stopped to rest, on their rescue trip into Egypt. The late Abbot of the St George monastery, Agathangelos, about whose work on restoring the monastery and its environs too, Constantinidis has written already in his renowned treatise on St George, wanted these *grottes* to decorate the cemetery forecourt. There are photographs of what has remained today, because other interventions have been made in this area since the 1950s, but the general picture is more or less the same.

The Zerefos family's experiences in relation to the monastery of St George and the cemetery have deep emotional roots, not only because of the dead family members laid to rest there, but also because for us the living, the memories of the exaltation of the soul we felt on visiting the imposing church of St George are still vivid. I remember being in Cairo in the late 1960s, indeed I had been blockaded there after the Seven Days' War, and on Good Friday making the customary visit to the graves, as established by the Orthodox Church for that day of Holy Week. I can't remember the name of the priest, but he was alone in celebrating the Mass and I was the only congregant. When the service was over, the priest said to me thank goodness you were there too, otherwise, as is usually the case, I should celebrate Mass again alone, without cantor and with very few lamps lit.

Of course, the scene in the church of St George was different in the past, particularly when there was some official ceremony, such as on the feast

θιερωμένη από τη θρησκεία επίσκεψη σε αυτή την ημέρα της Μεγάλης Εβδομάδος. Δεν θυμάμαι το όνομα του εφημερίου αλλά ήταν μόνος και ετέλεσε τη λειτουργία ψάλλοντας μόνος και με μόνο προσκυνητή εμένα. Όταν τελείωσε η λειτουργία μου είπε ο εφημέριος ότι ευτυχώς που ήσασταν και εσείς γιατί αλλιώς όπως συνήθως γίνεται θα έπρεπε να τελέσω τη λειτουργία πάλι μόνος, χωρίς ψάλτη και με ελάχιστα καντήλια αναμμένα.

Το σκηνικό βέβαια στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου ήταν διαφορετικό στο παρελθόν, ιδίως όταν υπήρχε κάποια επίσημη τελετή όπως η ονομαστική του Αη Γιώργη ή Mareg Gergis, οπότε συνέρρεαν και πιστοί πολλοί αλλά και κυρίως Αιγύπτιοι και Κόπτες οι οποίοι τον έχουν ως θαυματουργό άγιο. Οπότε αν ετύχαινε να είναι και ο Πατριάρχης, η τελετή του Αγίου Γεωργίου ελάμβανε βυζαντινή μεγαλοπρέπεια και τόσο η εκκλησία όσο και το κοιμητήριο έδειχναν μια κινητικότητα και ζωντάνια η οποία δυστυχώς έσβηνε λίγες ώρες μετά την αποχώρηση των επισήμων. Στις μέρες συσσώρευσης προσκυνητών όπως όταν ήμουν μικρός τη Μεγάλη Παρασκευή και τα Ψυχοσάββατα, υπήρχαν έξω από τον Αη Γιώργη σειρά καταστημάτων που πουλούσαν λουλούδια αλλά και ένας περίφημος κατασκευαστής μαρμάρων, ο Bayoumi, αν θυμάμαι το όνομα, ο οποίος ήταν και περιζήτητος αλλά και το όνομά του είχε γίνει διάσημο στις δεκαετίες του 50 και του 60 γιατί επισκεύαζε και ορισμένους περικαλλείς τάφους από τις πρώτες οικογένειες που θάφτηκαν στο ελληνικό νεκροταφείο το 19^ο αιώνα. Αυτά τα θυμόμαστε όλοι όσοι ζήσαμε στο Κάιρο και μένουν ανεξίτηλα στις μνήμες μας. Και θα μείνουν ανεξίτηλα γιατί εκεί είναι θαμμένα πολλά μέλη της ελλη-

day of St George (Ai Giorgis or Mareg Gergis), when many believers flocked there, especially Egyptians and Copts, for whom he is a miracle-working saint. And if the Patriarch happened to be there, the ritual of St George took on Byzantine magnificence and both the church and the cemetery were bustling with people, a vibrancy that alas lasted for but a few hours after the departure of the prelates. On the days when it was thronged with pilgrims, as when I was a boy, on Good Friday and All Souls Saturdays, there was a string of flower-vendors' stalls outside Ai Giorgis, as well as an excellent marble-carver, Bayoumi, if I remember the name, who was in great demand and much-renowned in the 1950s and 1960s because he also repaired some of the beautiful tombs of the first families who were buried in the Greek cemetery at Cairo in the nineteenth century. All of us who were living in Cairo at that time remember these things, which are etched indelibly in our memories. And they will remain indelible, because many members of the Greek community and their children, acquaintances, friends, school mates and other relatives, are buried there.

A few months after my mother died in Athens, I had gone to Cairo on business, and of course every visit to Cairo meant the corresponding pilgrimage to Ai Giorgis and the cemetery. So, I met his holiness Nephon a few years later and expressed to him my family's intention of gathering together the bones of all our dead ancestors in one place, in Athens. The present Abbot of the Holy Monastery Nephon replied to me: "Leave them in peace here, Professor, because slowly but surely the Greek cemetery is shrinking and every empty grave is in danger of housing other bones", something that has already happened, unfortunately, quite extensively.

νικής κοινότητας και τα παιδιά τους, γνωστοί, φίλοι, συμμαθητές και άλλοι συγγενείς.

Όταν πέθανε η μητέρα μου στην Αθήνα, λίγους μήνες μετά είχα πάει στο Κάιρο για δουλειές και βεβαίως κάθε επίσκεψη στο Κάιρο συνοδεύονταν και με το αντίστοιχο προσκύνημα στον Αη Γιώργη και στο νεκροταφείο. Συνάντησα λοιπόν τον Άγιο Νήφωνα λίγα χρόνια μετά και του εξέφρασα την πρόθεση της οικογενείας να μαζέψουμε τα οστά από όλους τους πεθαμένους μας σε έναν χώρο στην Αθήνα. Ο μετέπειτα Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Νήφων μου απάντησε: «αφήστε τους εν ειρήνη, κύριε καθηγητά, εδώ γιατί σιγά-σιγά το ελληνικό νεκροταφείο συρρικνώνεται και κάθε άδειο μνημείο κινδυνεύει να φιλοξενήσει οστά από Κόπτες», πράγμα το οποίο δυστυχώς έχει ήδη γίνει σε σχετική έκταση.

Το επιβλητικό συγκρότημα των υπολοίπων του ρωμαϊκού κάστρου μαζί με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, το νεκροταφείο, το σημείο που ευλογήθηκε από το πέρασμα της Παναγίας και του Χριστού ξαναβρήκε το ενδιαφέρον μου αυτή τη φορά για επιστημονικούς λόγους. Λίγα χιλιόμετρα από το κάστρο υπάρχει στο νησάκι της Roda το περίφημο νειλόμετρο αλλά και όπως φαίνεται μέσα στο κάστρο ένα βαθύ πηγάδι, του οποίου τόσο ο μακαριστός Ηγούμενος Αγαθάγγελος όσο και επιφανείς ταξιδιώτες του παρελθόντος, όπως ο Al Maqrizi, ο Pococke και πολλοί άλλοι ανέφεραν την ύπαρξη, που χρησίμευε για να γνωρίζουν οι φρουρόντες το κάστρο το επίπεδο του διαθεσίμου ύδατος αλλά και τις τυχόν πλημμύρες που μπορούσαν να συναντήσουν. Δυστυχώς οι αρχαίες μεταβολές της στάθμης του νειλομέτρου εντός του κάστρου δεν έχουν διασωθεί. Η ιστορία των πλημμυρών του Νείλου είναι τόσο παλιά όσο και ο ίδιος ο ποταμός και λόγω των σχέσεών τους με τους μουσώνες και την εισβολή των πηγών του μεγάλου ποταμού, δηλαδή του γαλάζιου όσο και του λευκού Νείλου, με απασχόλησαν επιστημονικά λόγω του ενδιαφέροντός μου για τις κλιματικές μεταβολές του παρελθόντος. Ευτυχώς, έχουν διασωθεί αρκετοί αιώνες παρατηρήσεων από το νειλόμετρο της Roda που αποτέλεσαν και αποτελούν πεδίο έρευνας για μένα και τους συνεργάτες μου. Έτσι το φρούριο της Βαβυλώνας, η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου και το νεκροταφείο ήρθαν και έδεσαν με το νειλόμετρο της Roda και το χαμένο νειλόμετρο του Κάστρου με εμένα, την οικογένειά μου και τους συνεργάτες μου. Το τριπλό σημείο συνάντησης των μονοθεϊστικών θρησκειών θα αποτελεί για μένα πάντα μια πρόκληση για την ιστορία του και για τη μελέτη των γεωφυσικών φαινομένων που παρατηρήθηκαν στην καρδιά της σημερινής Αιγύπτου.

The imposing complex of the remains of the Roman fortress, together with the church of St George, the cemetery, the spot blessed by the passing of the Virgin and the infant Christ, began to interest me again, this time for scientific reasons. A few kilometres from the castle lies the islet of Roda, on which is the famous Nilometer, as well as, it seems, inside the tower a deep well whose existence is mentioned by the late Abbot Agathangelos and eminent travellers in the past, such as Al Maqrizi, Pococke and many others, with which those guarding the fortress used to measure the level of the available water, as well as the intensity of floods. Unfortunately, the ancient changes in the level of the Nilometre inside the fortress have not survived. The history of the Nile floods is as old as the modern course of the river itself and due to their relation to the monsoons and the influx of the sources of the great river, that is the Blue and the White Nile, they preoccupied me professionally due to my interest in climate changes of the past. Fortunately, several centuries of observations from the Nilometer on Roda have survived, which were and are a field of research for me and my collaborators. Thus, the Babylon fortress, the church of St George and the cemetery came to tie in with the Nilometer on Roda and the lost Nilometer of the tower, with me, my family and my colleagues. The triple meeting point of the monotheistic religions will always be a challenge for me, for its history and for the study of the geophysical phenomena that were observed in the heart of modern Egypt.

Αναστήλωση του Ιστορικού Ναού του Αγίου Γεωργίου
στο Κάιρο και του υποκείμενου Ρωμαϊκού πύργου

Restoration of the Historic Church of Saint George in Cairo and the
underlying Roman Tower

Γεώργιος Πενέλης

ομ. καθηγητής ΑΠΘ, Δρ πολιτικός μηχανικός

Γρηγόρης Πενέλης

MSc Imperial College, DIC, Δρ. πολιτικός μηχανικός ΑΠΘ

Georgios Penelis

Emeritus Professor, A.U.Th., PhD Civil Engineer

Grigorios Penelis

MSc Imperial College, DIC, PhD Civil Engineer A.U.Th.

ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ

Ρωμαϊκός Πύργος

Η κατάσταση του Ρωμαϊκού Πύργου περιελάμβανε σοβαρές αλλοιώσεις στην επιφάνεια της φέρουσας λιθοδομής στο κατώτατο επίπεδο λόγω της πλημμύρας, διαμπερείς ρηγματώσεις στους φέροντες τοίχους οι οποίες προέρχονταν από καθιζήσεις του παρελθόντος και σε μικρό βαθμό από την άντληση των υδάτων. Υπήρχαν λιθοσώματα σε γωνίες που είχαν αφαιρεθεί. Τα ρήγματα στον πύργο είχαν σταματήσει με την ολοκλήρωση του καταβιβασμού του υπόγειου ορίζοντα όπως προέκυπτε από τους γυάλινους μάρτυρες που είχαν τοποθετηθεί. Επιπλέον πολύ σημαντική πηγή διάβρωσης και αλλοίωσης των επιφανειών ήταν τα περιττώματα των χιλιάδων νυχτερίδων που κατοικούσαν στον πύργο.

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου

Η νεότερη ροτόντα παρουσίαζε σοβαρότερα προβλήματα καθώς το βάρος του τρούλου δημιουργούσε ωθήσεις επί της εξωτερικής φέρουσας τοιχοποιίας (μέσω των σταυροθολίων) έτσι ώστε να έχουν αναπτυχθεί κατακόρυφα εφελκυστικά ρήγματα στην εξωτερική φέρουσα τοιχοποιία τα οποία ήταν εξελισσόμενα (γυάλινοι μάρτυρες) όπως και στα σταυροθόλια καθότι η εξωτερική φέρουσα τοιχοποιία ωθούνταν προς τα έξω. Επιπλέον ένα τμήμα του περιβόλου της εκκλησίας (δάπεδο Ο.Σ)

PATHOLOGY

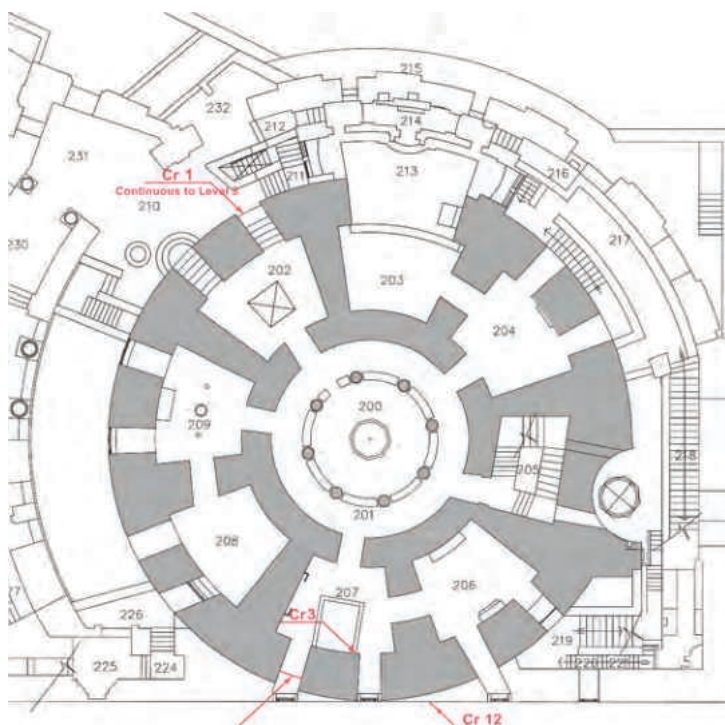
Roman Tower

The Roman Tower had been flooded in its lower level until 2002, when a massive programme of underground tunnels and wellpoints for dewatering parts of Old Cairo was completed. The rise of the water table may be attributed to the construction of the metro line (Margiris Station) passing the old Nile bed and creating a diaphragm.

The Roman Tower sustained serious damage to the surface of the stone walls of the lower level, due to the long-term flooding, fully penetrating cracks at the walls resulting mainly from old subsidence and only partially due to the dewatering, while corner stones had been removed at specific locations. The cracks in the tower were stable after the dewatering, as was evident from the glass markers installed. One serious source of surface damage was the droppings of the thousands of bats inhabiting the Tower.

Church of St George

The rotunda presented serious structural issues, as the weight of the dome created outward thrust forces on the external perimeter wall, via the groin vaults, which led to evolving (glass markers) vertical tensile cracks on the perimeter URM wall as well, as tensile cracks at the bottom of the groin vaults as the perimeter wall was moving outwards. Additionally, a part of

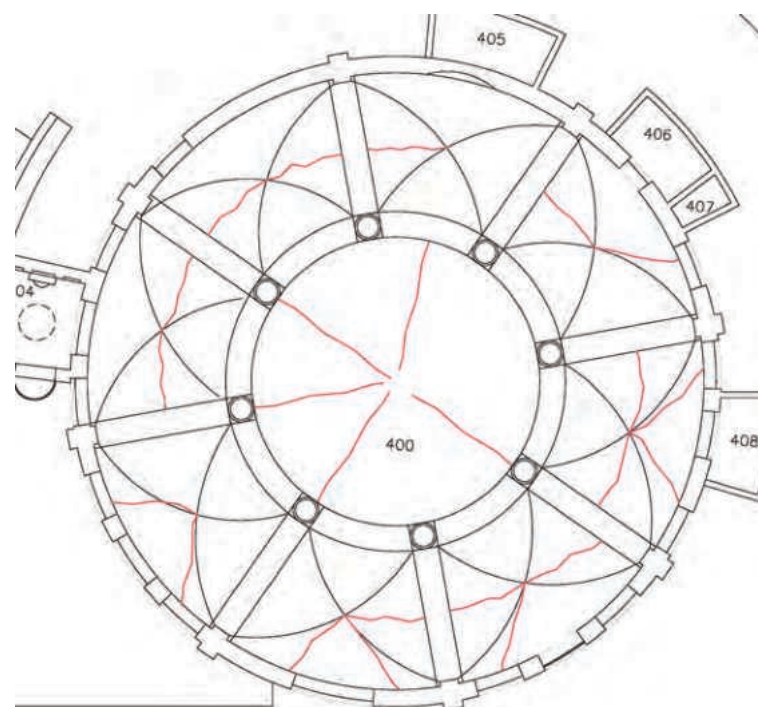

εδράζονταν εκτός του υφιστάμενου ρωμαϊκού πύργου σε προσχώσεις του Νείλου, η οποίες οδήγησαν σε διαφορική καθίζηση. Τέλος, οι οκτώ εσωτερικοί κυκλικοί στύλοι από άοπλη φέρουσα τοιχοποιία, παρουσίαζαν έντονη ρηγματώση στην βάση τους (αποφλοιώση).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά τα πρώτα στάδια της μελέτης έγιναν οι κατωτέρω ερευνητικές εργασίες, επί τόπου και εργαστηριακές:

- Πλήρης αρχιτεκτονική αποτύπωση του μνημείου
- Χημική ανάλυση λίθων και κονιαμάτων
- Αποτύπωση όλων των ρηγματώσεων
- Αποτύπωση κουφωμάτων
- Αποτύπωση μνημειακών θυρών διασωζόμενων στον πύργο
- Διερευνητικές τομές στους στύλους του Ι.Ν., στα σταυροθόλια και στον τρούλο
- Ραδιοχρονολόγηση ξύλινων θυρών και ξυλοδεσιών
- Ερευνητικές εργασίες στις αγιογραφίες (υγρασία, θερμοκρασία, υπέρυθη φωτογράφιση, θερμοκάμερα)

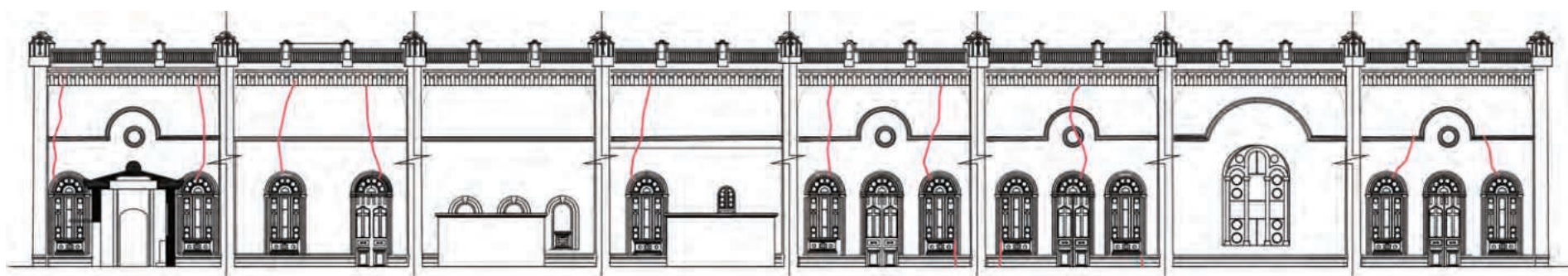

the outer floor of the church was founded beyond the Roman Tower, on Nile site, which led to differential settlements. Last, the eight internal circular brick-masonry columns, suffered extensive cracking at their bottom (spalling of plaster)

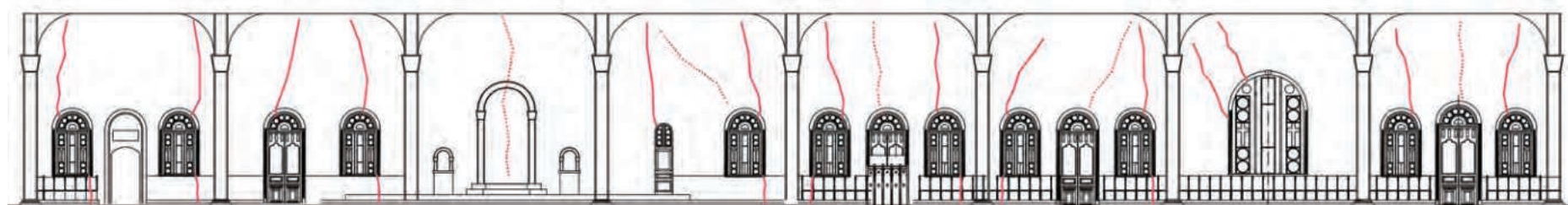
IN-SITU AND LABORATORY INVESTIGATIONS

During the first stages of the study (mainly) and during construction the following *in-situ* and laboratory works were executed:

- Complete architectural survey of the monument
- Chemical and Mechanical analysis of stones, bricks and mortars
- Recording of all cracks
- Survey of all doors and windows
- Documentation of all valuable historical wooden doors of the tower (Roman or Islamic style)
- Investigation sections in the columns of the church, the groin vaults and the dome.
- Radio-carbon dating of wooden doors and wooden ties
- Investigation of the wall- paintings (moisture, temperature, infrared photography cameras, thermic cameras)

Exterior view

Interior view

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΗΣ

Η φιλοσοφία της επέμβασης βασίζεται στην θεώρηση ότι ο Ρωμαϊκός Πύργος είναι ένα σημαντικό ρωμαϊκό μνημείο συμπεριλαμβανομένων όλων των παρεμβάσεων που έχει υποστεί στον 2000 ετών βίο του, ενώ ο Ι.Ν. του Αγίου Γεωργίου είναι ένα νεώτερο μνημείο.

Ρωμαϊκός Πύργος

Ο πύργος αποτελεί μια ιδιαίτερα στιβαρή και δύσκαμπτη κατασκευή αποτελούμενη από παχείς τοίχους άοπλης φέρουσας λιθοδομής με ενδιάμεσα στρώματα πλινθοδομής. Η βασική αρχή της επέμβασης ήταν της αναστήλωσης και αποκατάστασης της φέρουσας ικανότητας χωρίς καμία ενίσχυση, δεδομένου ότι ο 1900 χρόνων βίος του πύργου αποτελεί πειστήριο της φέρουσας ικανότητας του. Όπως ήδη αναφέρθηκε ο πύργος εμφάνιζε διαμπερείς μη εξελισσόμενες ρηγματώσεις οι οποίες και αποκαταστάθηκαν.

Πιο συγκεκριμένα οι εργασίες περιλαμβάνουν:

Στατικού χαρακτήρα επεμβάσεις

- αποκατάσταση ρηγματώσεων με πουζολανικά ενέματα,
- συρραφή ρηγματώσεων,
- λίθων,

Αναστηλωτικές- Αρχιτεκτονικές εργασίες

- αμμοβολή όλων των επιφανειών τοιχοποιίας

RESTORATION WORKS

The intervention concept is based on the thesis that the Roman Tower is a significant historic monument including the several additions and modifications it has sustained during the 2000 years of its existence, while the church of St George (MARGIRGIS) is recent (listed) monument.

Roman Tower

The Tower is a robust and stiff structure, consisting of thick stone masonry walls with intermediate solid brick masonry layers. The principle of the intervention was the restoration of the bearing capacity of the structure without any addition or strengthening, given that the almost 2000 years of existence are proof of its sufficiency. As already mentioned, the tower presented fully penetrating cracks, which were restored.

The works executed included:

Structural restoration works

- crack restoration using pozzolanic grouts
- crack stitching,
- stone stitching

Architectural restoration works

- sandblasting of all wall surfaces

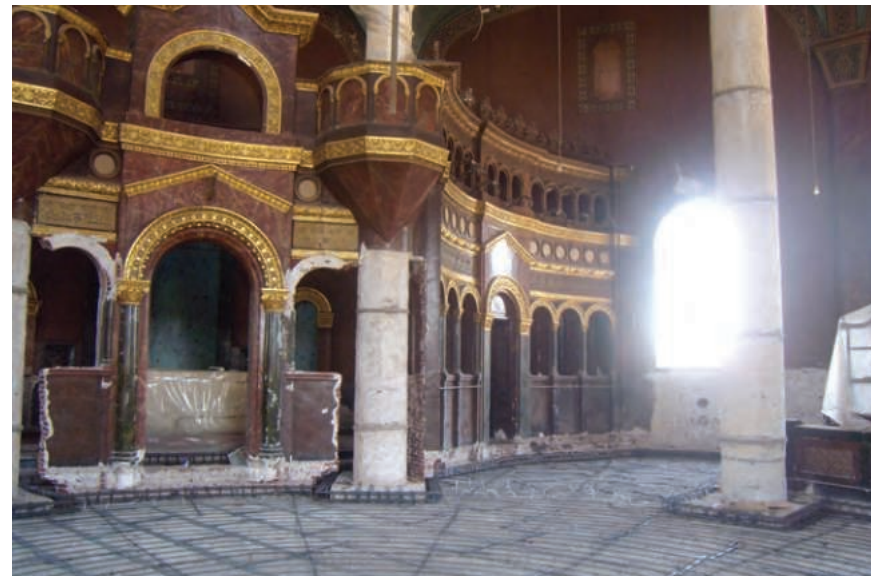
- βαθύ αρμολόγημα και καθαρισμός αρμών από παλαιότερες παρεμβάσεις με τσιμέντο
- επίχρισμα με βερνίκι αδιαβροχοποιητικό των ζωνών από πλινθοδομή προς ανάδειξη τους
- επίχριση με πεταχτό κονίαμα των δαπέδων Ο/Σ που κατασκευάστηκαν κατά την επέμβαση του 1909
- αποκατάσταση των πολύτιμων ξύλινων θυρών Ρωμαϊκού-Βυζαντινού και Ισλαμικού τύπου που διασώθηκαν στον πύργο.
- συμπλήρωση αποκατάσταση δαπέδων από λίθους (επίστρωση)
- νέο αρχιτεκτονικό φωτισμό εσωτερικά και εξωτερικά Η/Μ εργασίες
- σύστημα πυρανίχνευσης
- ασθενή και ισχυρά ρεύματα (φωτισμός-πυρανίχνευση)

Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου

Η ροτόντα, όπως αναφέρθηκε, αποτελεί ένα νεώτερο μνημείο το οποίο πάσχει στον στατικό σχεδιασμό του λόγω των εξωτερικών ωθήσεων του τρούλου και των σταυροθολίων στην εξωτερική τοιχοποιία.

Η βασική αρχή της επέμβασης ήταν της αναστήλωσης και στατικής ενίσχυσης της ροτόντας έτσι ώστε να μπορεί να φέρει ασφαλώς τα στατικά φορτία και να έχει ικανοποιητική συμπεριφορά έναντι σεισμικών δράσεων.

Για τον προσδιορισμό των επεμβάσεων έγινε ελαστική δυναμική ανάλυση της ροτόντας έτσι ώστε να προσδιοριστούν οι ευπαθείς περιοχές. Με την ολοκλήρωση των αναλύσεων αποτίμησης διαμορφώθηκαν τρεις εναλλακτικές προτάσεις:

- repointing of all surfaces and removal of previous interventions with cement paste.
- antidust coating of the brick masonry layers for emphasis
- coating of all R/C floor surfaces (constructed in the restoration of 1909) with hand- made coarse grain plaster
- restoration of valuable wooden doors of the tower (Roman-Byzantine and Islamic type)
- restoration (supplements) of stone floors
- new architectural lighting MEP works
- fire alarm system
- high- and low- voltage cabling

Church of St George

As said, the rotunda is a newer monument that has significant structural issues resulting from its structural form, which transfers the weight of the dome as thrusting horizontal forces, via the groin vaults, to the external perimeter wall, pushing it outwards.

The principle of the intervention is the structural restoration and strengthening of the rotunda so that it can receive adequately all static loads, as well as perform acceptably under a significant earthquake.

To determine the intervention scheme, an elastic dynamic analysis of the rotunda was made, so that the critical areas could be determined. As result of this analysis, which completely verified the observed crack pattern, the following three intervention options were proposed:

- Ενίσχυση εξωτερικής τοιχοποιίας και εσωτερικών στύλων με οπλισμένη τσιμεντοκονία
- Τοποθέτηση ελκυστήρων στα σταυροθόλια και ενίσχυση των εσωτερικών στύλων με gunite ή FRPs
- εξωτερικής προέντασης με δακτυλίους σε 4 επίπεδα και ενίσχυση των εσωτερικών στύλων με FRPs

Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα αναστηλωτή, επιλέχθηκε η τρίτη λύση, δεδομένου ότι η πρώτη κρίθηκε απορριπτέα από όλους τους μελετητές και η δεύτερη δημιουργούσε προβλήματα σε σεισμό (δράση εμβόλου των ελκυστήρων στους εσωτερικούς στύλους) και αλλοίωνε το αισθητικό αποτέλεσμα των σταυροθολίων. Η επιλεγθείσα λύση, είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι αποτελεί μια εξέλιξη της προσπάθειας ενίσχυσης του 1950, όπου τοποθετήθηκαν εξωτερικοί μεταλλικοί στύλοι και συρματόσχοινα, τα οποία λόγω απουσίας προέντασης δυστυχώς ποτέ δεν λειτούργησαν. Η επαρκής δύναμη προέντασης, καθώς και όλες οι λοιπές επεμβάσεις στους εσωτερικούς στύλους, στα σταυροθόλια και στα παράθυρα του τρούλου, διαστασιολογήθηκαν με ελαστική δυναμική ανάλυση και επιβεβαιώθηκαν με στατική ανελαστική ανάλυση.

Οι εργασίες που εκτελέστηκαν στην ροτόντα περιλαμβάνουν:

Στατικού χαρακτήρα επεμβάσεις

- αποκατάσταση ρηγματώσεων με πουζολανικά ενέματα
- συρραφή ρηγματώσεων
- συρραφή λίθων

- Strengthening of the external perimeter wall and the eight internal columns with shotcrete
- Placing of tension rods at the groin vaults and between the columns, and strengthening of the eight internal columns with shotcrete or FRPs.
- Introducing external post tensioning with tension rods at four levels externally, and strengthening of the eight internal columns with FRPs.

After collaborative discussion between all disciplines, the third solution was selected, given that the first was unanimously deemed inappropriate, while the second created structural problems during an earthquake (thrust of the rod on the columns) and also altered the architectural features of the church. It should be noted that the selected solution is an evolution of an intervention in 1950, which introduced eight external steel columns and steel cables to counterbalance the outward thrusting forces, an intervention that did not work due to the absence of post tensioning. The required post tensioning force, as well as all the other interventions in the internal columns, the groin vaults and the dome windows, were designed using elastic dynamic analysis and verified using static nonlinear analysis.

The works executed in the rotunda are the following:

Structural intervention works

- crack restoration using pouzolanic grouts
- crack stitching,
- stone stitching

- εξωτερική προένταση σε 4 επίπεδα καθ' ύψος
- μεταλλικά πλαίσια στα ανοίγματα των παραθύρων του τρούλου

Αναστηλωτικές- Αρχιτεκτονικές εργασίες

- αποκατάσταση Αγιογραφιών του Παρθένη
- αποκατάσταση Εικόνων
- αποκατάσταση μαρμάρινου δαπέδου
- αποκατάσταση ξύλινων κουφωμάτων, παραθύρων και θυρών
- αποκατάσταση ξύλινων επίπλων
- νέο αρχιτεκτονικό φωτισμό εσωτερικά και εξωτερικά
- συμπλήρωση και αποκατάσταση του χρωματικού διακόσμου της εκκλησίας
- συμπλήρωση και αποκατάσταση του ζωγραφικού διακόσμου των σταυροθολίων
- αποκατάσταση των εξωτερικών λίθινων κορνιζών

Η/Μ Επεμβάσεις

- εγκατάσταση κλιματισμού
- σύστημα πυρανίχνευσης
- σύστημα πυρόσβεσης
- ασθενή και ισχυρά ρεύματα
- Η/Ζ
- Νέος Υποσταθμός
- Πυροσβεστικό συγκρότημα

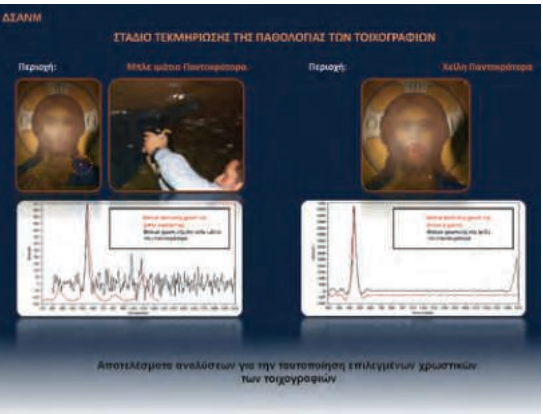
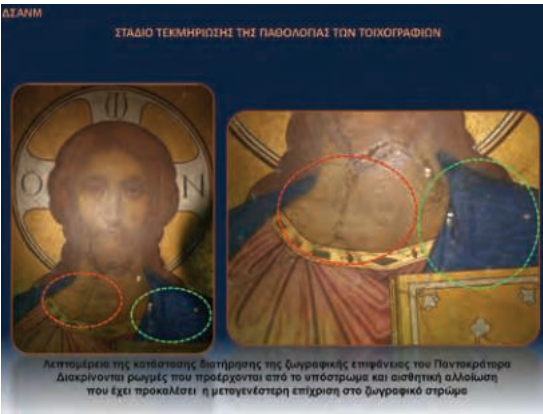
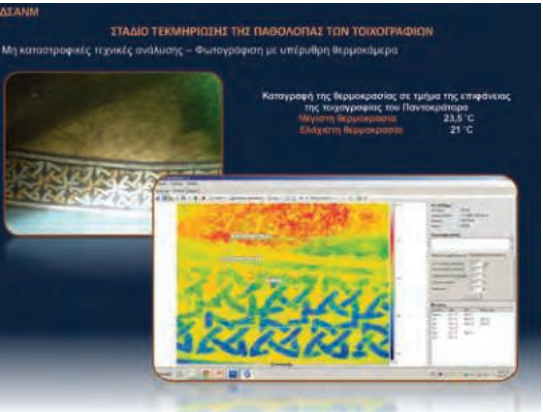
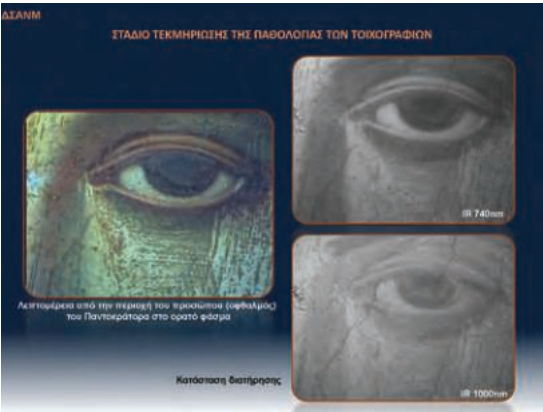
- external post tensioning at four levels
- steel casing of all the dome window openings

Architectural restoration works

- Restoration of the Parthenis wall- paintings by
- restoration of icons
- removal and restoration of marble floor
- restoration of wooden windows and doors
- restoration of wooden furniture
- new interior and exterior lighting
- restoration and repointing of the painted decorative of the church
- restoration and retouching of the painted decorative of the groin vaults
- restoration of external stone cornices

MEP works

- installation of air-conditioning system
- installation of sound system
- fire alarm and fire detection system
- fire fighting system
- high and low voltage cabling generator
- electrical substation
- fire pumps and tank

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Η υλοποίηση του έργου σε όλες τις φάσεις του είναι αποτέλεσμα των προσωπικών προσπαθειών του Μακαριότατου Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Θεόδωρου Β΄.

ΟΜΑΔΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

Προμελέτη: Ευθ. Λέκκας - Νικ. Χιωτίνης
Αρχιτεκτονική Μελέτη: Mohamed Awad
Στατική Μελέτη: Penelis Consulting Engineers SA & Hafez Akhrass (Hamdi El Swat)
Η/Μ Μελέτη: EESCO & MAKTE AE.
Project Management: Penelis Consulting Engineers SA
Χρηματοδότηση Μελέτης: Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών-ΥΔΑΣ, Πατρ/είο Αλεξανδρείας (δωρεάν παροχή υπηρεσιών από Penelis Consulting Engineers SA)

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Ανάδοχος: Arab Contractors, Εργοταξίαρχης Eng. Mahmoud Saudi
Project Management: Penelis Consulting Engineers SA
Επίβλεψη: Penelis Consulting Engineers SA, Παναγιώτης Λυσσαίος, Κωνσταντίνος Μαγκανιώτης
Σύμβουλοι: Διεύθυνση Συντήρησης ΥΠ.ΠΟ, Νίκος Μίνως (αγιογραφίες), Φίλιππος Αββοττ, Ιούλιος Αββοττ (Η/Μ θέματα), Κωνσταντίνος Μαγκανιώτης, Gallis Lighting, Ηλίας Παπαγεωργίου & Συνεργάτες (μουσειολογική μελέτη)

ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ

Το έργο, προϋπολογισμού 6.500.000 €, ολοκληρώνεται εντός του 2015 με αποκλειστική χορηγία Μαρίνας και Αθανασίου Μαρτίνου.

PROJECT ID

This project has been realized due to the personal interest and efforts of His Beatitude Pope and Patriarch of Alexandria, Theodoros II.

DESIGN TEAM

Preliminary Design: E. Lekkas - N. Chiotinis
Architectural Design: Mohamed Awad
Structural Design: Penelis Consulting Engineers SA & Hafez Akhrass (Hamdi El Swat)
MEP Design: EESCO & MAKTE SA
Project Management: Penelis Consulting Engineers SA
Design Funding: Hellenic Ministry of Foreign Affairs-HELLENIC AID, Patriarchate of Alexandria and All Africa (Penelis Consulting Engineers SA donated their services)

CONSTRUCTION

Contractor: The Arab Contractors (Site Manager Mahmoud Saudi)
Project Management: Penelis Consulting Engineers SA
Supervision: Penelis Consulting Engineers SA, Notis Lysseos, Konstantinos Magkaniotis
Consultants: Hellenic Ministry of Culture, Directorate of Conservation led by N. Minos (wall- paintings) Phillip Abbott, Julius Abbott (MEP), Konstantinos Magkaniotis & Gallis Lighting (Lighting Design), Elias Papageorgiou & Associates (Museological Design)

FUNDING

The project, with a budget of € 6.500.000 and completed in 2015, is funded solely by the benefactors Marina and Athanasios Martinos.

ΘΥΡΑΝΟΙΞΙΑ 23 - 24 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2015

THYRANOIXIA (INAUGURATION) 23 - 24 APRIL 2015

Όλος ο αιγυπτιώτικος ελληνισμός έδωσε το παρών
σ' αυτήν τη μεγάλη γιορτή.
Παρουσία του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας
κ. Προκόπη Παυλόπουλου,
τελέσθηκε η ακολουθία των Θυρανοιξίων της μονής.
Την Κυβέρνηση της Αιγύπτου εκπροσώπησαν Κυβερνήτης
του Καΐρου Galal Mostafa Mohamed Saeed και ο υπουργός
αρχαιοτήτων και Πολιτισμού Mamdouh El-Damaty.

The plenary of Egyptian Hellenism attended this
great festive occasion.
In the presence of the President of the Hellenic Republic,
Prokopis Pavlopoulos,
the service of the Thyranoxia of the monastery was celebrated.
The Government of Egypt was represented by the Governor
of Cairo Galal Mostafa Mohamed Saeed and the Minister
of Antiquities and Culture Mamdouh El-Damaty.

Ο Μητροπολίτης Πηλουσίου Νήφων στο κέντρο,
με τον Αθανάσιο Μαρτίνο και τον Μητροπολίτη
Γλυφάδας Παύλο
The Metropolitan of Pelousios Nephon, at the centre,
with Athanasios Martinos and the Metropolitan of
Glyphada Pavlos

Οι Προκαθήμενοι του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας
και της Αρχιεπισκοπής Αθηνών με το ζεύγος
Αθανασίου και Μαρίνας Μαρτίνου
The Primates of the Patriarchate of Alexandria
and the Archbishopric of Athens, with Athanasios
and Marina Martinos

Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας
στα θυρανοίξια του ναού
The Patriarch of Alexandria at the thyranoxia
of the church

Ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόδωρος
με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Ιερώνυμο στο ναό
The Patriarch of Alexandria Theodoros with the
Archbishop of Athens Hieronymos, in the church

Η ανώτατη τιμητική διάκριση, ο μεγαλόσταυρος
του Αποστόλου Μάρκου, στους αποκλειστικούς
χορηγούς Αθανάσιο και Μαρίνα Μαρτίνου
The awarding of highest honour, the great cross
of Apostle Mark, to the exclusive sponsors Athanasios
and Marina Martinos

Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Προκόπης
Παυλόπουλος με τον Κυβερνήτη του Καΐρου
Galal Mostafa Mohamed Saeed
The President of the Hellenic Republic Prokopis
Pavlopoulos with the Governor of Cairo
Galal Mostafa Mohamed Saeed

Ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας κ. Προκόπης Παυλόπουλος με τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής Θεόδωρο
εγκαινιάζουν το Μουσείο Αγίου Γεωργίου στο Ρωμαϊκό Πύργο

The President of the Hellenic Republic Prokopis Pavlopoulos with the Patriarch of Alexandria and All Africa Theodoros
inaugurate the Museum of St George in the Roman Tower

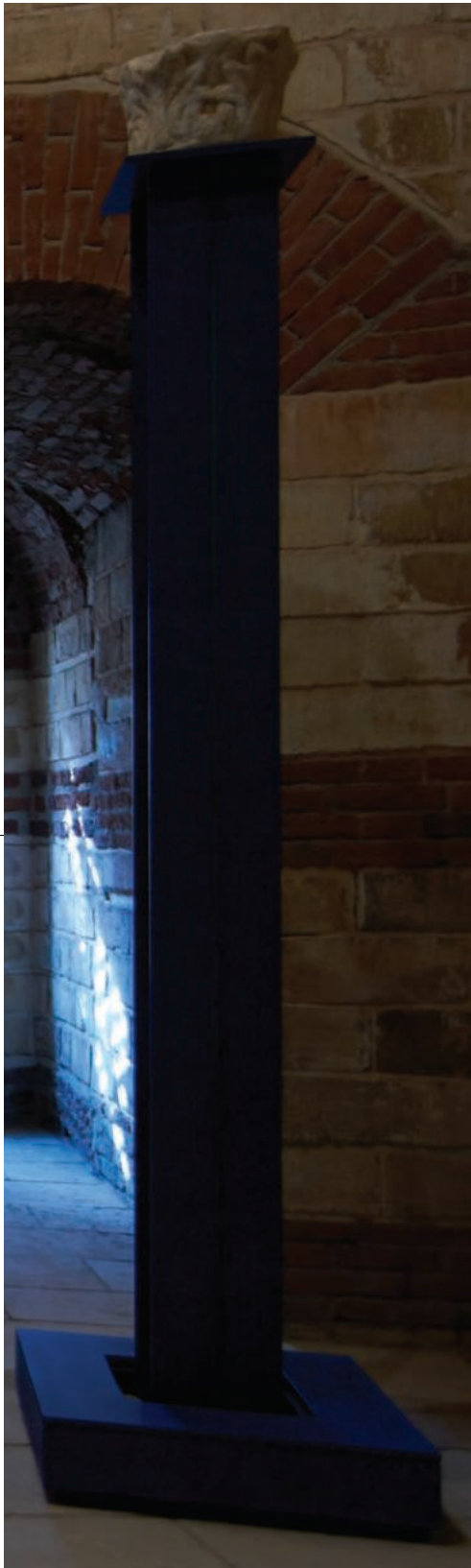

Στο περιστύλιο όπου εκτίθενται οι καστρόπορτες του πύργου
In the peristyle, where the castle gates of the tower are displayed

Στο δεύτερο επίπεδο παρουσιάζονται αρχιτεκτονικά μέλη, δείγματα χριστιανικής ναοδομίας.
Στο κέντρο δεσπόζει το Νυμφαίο (ρωμαϊκή κρήνη)

Presented on the second level are architectural members, samples of Christian church building.
Dominating the centre is the Nymphaeum, a Roman fountain

Κεραμική τέχνη από τη φαραωνική περίοδο ως το Ισλάμ

From Pharaonic pottery to Islamic ceramics

Ειδικά διαμόρφωμένη αίθουσα με λύχνους λαδίου
Specially arranged room with oil lamps

Στο πρώτο επίπεδο εκτίθενται αρχιερατικά άμφια της Αλεξανδρινής Εκκλησίας

In the foreground, exhibited are hieratical vestments of the Alexandrian Church

Η τέχνη της εικονογραφίας 17ος και 18ος αι. (οι εικόνες των Αρχαγγέλων Γαβριήλ και Μιχαήλ του Ιωάννη Κορνάρου)
Δεξιά, η Παναγία η Γοργοεπήκοος, γνωστή και ως Παναγία των Αθηνών (14ος αι.)

The art of icon-painting in the 17th and 18th centuries (icons of Archangels Gabriel and Michael, by Ioannes Kornaros)
Right, the Virgin Gorgoepekoos (Swift of Hearing), also known as the Virgin of Athens (14th c.)

Λαϊκή τέχνη (19ος αι.)

Folk art (19th c.)

Αντικείμενα Θείας Λατρείας από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής

Sacred cultic objects from the Patriarchate of Alexandria and All Africa

Δεσποτικές εικόνες από το τέμπλο
του Ι. Ναού Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στην Αλεξάνδρεια

Despotic icons from the iconostasis. Dedication to the Coptic art of the holy
church of the Annunciation to the Virgin, in Alexandria

Αφιέρωμα στην κοπτική τέχνη

Dedication to Coptic art

Στον αύλειο χώρο του ναού
δόθηκε συναυλία από τους
Δημήτρη Παπαδημητρίου και Φωτεινή Δάργα,
καθώς και από τον αιγύπτιο συνθέτη Omar Khairat

In the forecourt of the church a concert was given by Dimitris Papadimitriou and Photini Darra, together with the Egyptian composer Omar Khairat

